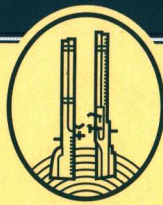


63.3/44/14

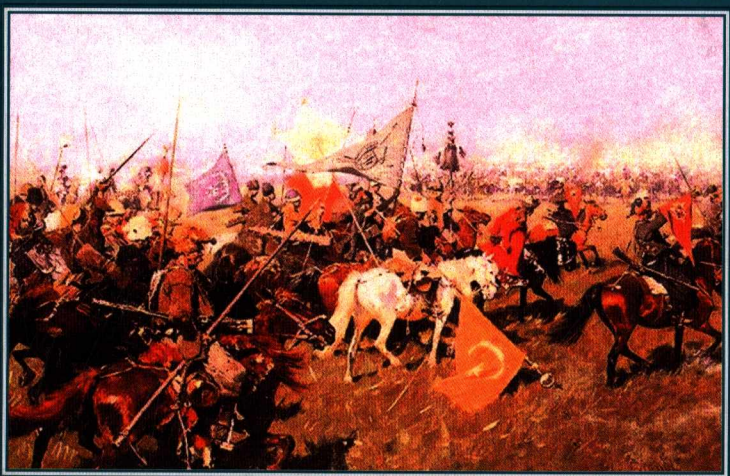
155



# ЛИЦАРІ ДИКОГО ПОЛЯ

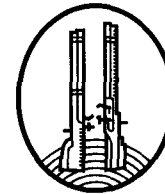
Плугом  
і мушкетом

Український шлях  
до Чорного моря



ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КЛУБ  
СІМЕЙНОГО  
ДОЗВОДУ



# ЛИЦАРІ ДИКОГО ПОЛЯ

Плугом  
і мушкетом

---

*Український шлях  
до Чорного моря*

НБ ПНУС



807422



ХАРКІВ **КЛУБ**  
2016 **СІМЕЙНОГО**  
**ДОЗВІЛЛЯ**

УДК 94(477)  
ББК ТЗ(4Ук)6-4  
Л55

Жодну з частин цього видання  
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

За підтримки

Інституту історії України НАН України  
Історичного факультету  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
(протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив:

Олена БАЧИНСЬКА, Тарас ВІНЦОВСЬКИЙ,  
Владислав ГРИБОВСЬКИЙ, Наталя ДІАНОВА,  
Андрій ДОМАНОВСЬКИЙ, Максим МАЙОРОВ,  
Володимир МАСЛІЧУК, Борис ЧЕРКАС, Олександр ШИШКО

Упорядкування Кирила Галушка

Рецензенти:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук,  
член-кореспондент НАН України  
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

**ЛІКБЕЗ**  
історичний фронт

Дизайнер обкладинки Кирило Ткачов, Владислав Прокопів

У оформленні обкладинки використано

картини Олександра Бондіна «Повелителі козаків»

імені Василя Стефаника

код 02125268

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНВ. №

807422

ISBN 978-617-12-0461-4

- © Д. Вортман, картини, 2016
- © О. Бачинська, Т. Винцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Масличук, Б. Черкас, О. Шинко, текст, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

## Вступ

Насправді це дуже перспективна книжка. Бо вона є якщо не першою на цю тему, то, вочевидь, справді масштабною, основою для повноважного епосу Українського Степу. Дійсно, можливо, вона таки багато в чому є першою. Вона дає рівну раду й осілим і кочовим спільнотам території сучасної України. І всі вони постають як співавтори сучасної України та її народу. Співжиття різних частин степового кордону становило сенс і перебіг поточної історії України протягом тисячоліть.

Від часів занепаду трипільської культури українські терени розділилися: постали ліс, лісостеп і степ. Правдавня людність пристосувалася до нових кліматичних умов, і в кожній зоні усталилися свої звички господарювання, постали свої політичні та економічні моделі.

Але щодо Степу виявилися свої особливості: він простягнувся від Карпатської улоговини Угорщини через Україну, Поволжя, південний Сибір і Центральну Азію до кордонів Китаю. Кочовий побут тамтешніх народів не обмежував їхнє пересування, і тому від часів бронзового віку наші терени навідало чимало степової людності з Азії. Це були й іраномовні, й тюркомовні народи, і між ними, зокрема, угорці та булгари, які шукали нової батьківщини. Кожен із них простував Великим Степом і, залежно від зовнішніх обставин, мандрував й українськими землями. Кожен із цих народів лишив написану сторінку нашої історії та шар нашої культурної спадщини.

Традиційна українська історіографія (історієписання) зосереджувалася зазвичай на історії лише українців — осілого слов'янського населення нашої території. Проте побутування

кочовиків, Золотої Орди чи Кримського ханату також є для нас важливим. Кримські татари — єдиний, окрім українців, народ сучасної України, який мав тут свою окрему державну історію. Саме татарський Крим активізував і стимулював виникнення українського козацтва, що почало творити сучасну Україну.

Починалося, звісно, з ворожнечі. Але саме Литовсько-Руська держава підтримала становлення Кримської держави, і тоді, й опісля наші стосунки вже було не розірвати. Було у них чимало цікавого й повчального.

Згодом кримці та козаки воювали і родичалися, чимало татарських орд було оселено на Україні і долучилося до формування нашого народу, козаки натомість втручалися у високу кримську політику. Татарська кіннота стала запорукою частини воєнних успіхів Богдана Хмельницького. Сотні тисяч вигнаних у татарський ясир русинів згодом стали частиною татар. Їхні нащадки сьогодні в анексованому Росією Криму є одночасно і татарами, і українцями.

Щодо історії кримського князівства Феодоро ми ще матимемо чимало історичних суперечок: чи було воно правдивим спадкоємцем Візантійської імперії? Може, саме Україна є «Третім Римом»?

Південна Україна стала полем взаємодії дуже різних спільнот: осілих русинів-українців, кочових ногайців, кримських татар, італійців з колоній Генуї, гірських кримських готів та прибережних греків, заморських турок-османів... Що з цієї величезної спадщини ми збережемо? І що про неї будемо і маємо знати?

Історія Південної України не почалася з XVIII ст. й приходу солдатів російських імператриць чи імператорів. Вона має за собою століття і тисячоліття щорічних подій та багатющої історії... «Новоросію» колись будували (хоч так і не збудували) на руїнах Запорізької Січі, ногайських кочівель і кримськотатарської держави.

Коли ми готували цей том серії «Історія без цензури», то зіткнулися з тим, що просто не можемо вкласти у нього увесь «шлях України до Чорного моря».

По-перше, ми розпочали нашу хронологію із Золотої Орди, тобто часів, відносно наближених до формування «опісля-руських українців». Звісно, й у Давньої Русі були свої потужні контакти з Чорноморським світом. Але про них зазвичай знають — як там князь Олег ходив на Царгород чи Володимир, начебто хрестився у Херсонесі (він хрестився насправді ближче до Києва). А от про історію улусу Джучі, чи про Кримський ханат, чи про українську колонізацію степів, чи про козацько-татарські стосунки, чи Українську революцію на Півдні — мало хто. То ми зробили жорсткий вибір, виставили пріоритети, і навіть із того, що нам написали автори — провідні українські історики, — суттєво скоротили.

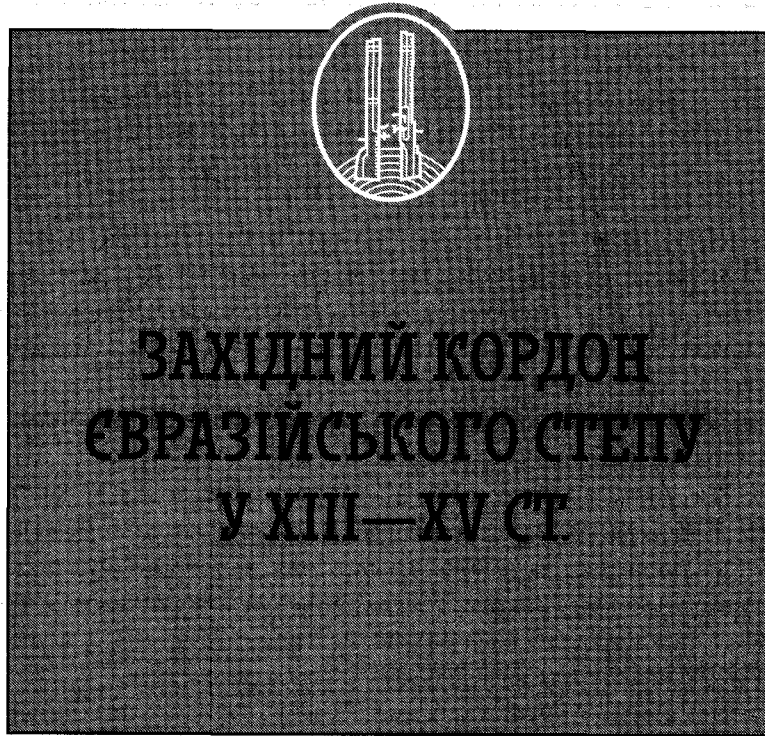
Ми увели до цього тому нарис про Слобідську Україну. Не випадково. Бо до середини XVII ст. майбутня Слобожанщина лише була частиною Дикого Поля, — так само як і причорноморський Південь. І міграційний рух українців на схід мало чим відрізнявся від подальшого руху на південь. А може, й відрізнявся? Але щоб дізнатися, треба прочитати.

Цю книжку писали автори з Києва, Харкова, Нікополя, Одеси й Севастополя. Це також добре, бо кожен регіон України має своє власне бачення своєї історії, і його також важливо знати й поважати.

Я офіційно кажу «від упорядника»: це не є послідовною і повною історією Південної України, це є авторськими нарисами, які подають лише її окремі фрагменти, про які не знає широкий загал, але знайомство з якими може щиро вразити читача.

Тому запрошуємо тебе, читачу, у цей всесвіт великих культур, держав, війн і мирного співжиття. І це все — наша історія. І справді без цензури. І сподіваємося на продовження епосу Степової України.

*Кирило Галушко,  
координатор громадського  
просвітницького проекту  
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*



Великий євразійський степ відіграв ключову роль в історії Східної Європи. Хвилі кочовиків, що піднімалися на степових просторах і перекочувалися зі Сходу на Захід, часом перетворювалися на потужні цунами великих кочівницьких міграцій і завоювань.

Так відбулося за появи у степах сучасної України кимерійців, на зміну яким згодом прийшли скіфи, а потім — сармати. Так само це продовжилось за доби Великого переселення народів IV—VII ст., коли цим шляхом, нажахавши Європу, пройшли гуни і згодом тюрки. Так сталося і у XIII ст., коли степ виштовхнув зі своїх неозорих просторів войовничі племена монголів.

## Західні кордони Улусу Джучі. Золотоординський Крим

1206 року на річці Онон відбувся курултай — зібрання вождів монгольських племен, на якому Чингізханом (Володарем Океану, тобто Великим Ханом — Паном Всесвіту) було проголошено племінного вождя Темучіна (Темуджина) (1162—1227 рр.). Остаточо об'єднавши під своєю владою монгольські племена, Чингізхан у 1211—1215 рр. завоював імперію Цзін (Північний Китай) і спалив Пекін, а у 1218—1220 рр. підкорив Середню Азію. Після цього монголам відкрився шлях на Захід — у заселені половцями південні степи Східної Європи.

Першу появу монголів на західному кордоні євразійського степу датують 1223 р., коли загопи під командуванням темників Субудея і Джебе, переслідуючи одну з половецьких орд, увірвалися у Таврику. При цьому в джерелах того часу етнонім «монголи» щодо степовиків-завойовників практично не використовували — їх позначали як татар. Можливо, це пов'язано із тим, що у передові загопи нападників справді ставили татар, і з часом означення усіх різноплеменних степовиків як татар стало загальним в історичних пам'ятках. У будь-якому разі широко вживаний у літературі збірний етнонім «монголо-татари» є штучною конструкцією, винайденою і закріпленою в суспільній свідомості впродовж XIX—XX ст.

Арабський історик Ібн-аль-Асір (1160—1233 рр.) так писав про появу чергових степовиків-завойовників у євразійському степу: «Татари зупинилися у Кипчаку. ...Прибули вони до міста Судак; це місто кипчаків, з якого вони отримують свої товари, оскільки воно (лежить) на березі Хазарського моря... Прийшовши до Судака, татари оволоділи ним, а мешканці його розбрелися; деякі з них разом зі своїми сім'ями і майном піднялися на гори, а деякі вирушили у море і виїхали до країни Румської...» Так званий сурозький синаксар містить під 27 січня 1223 р. хронографічний запис: «Цього дня вперше прийшли татари».

Пройшовши увесь Кримський півострів з півночі на південь, завойовники пограбували багатий Судак, після чого квітуче раніше місто на певний час занепало. Утім, завойовники швидко полишили Крим — хвиля степовиків відступила, дозволивши Тавриці на якийсь час повернутися до звичного мирного життя. Саме після цього повернення монголів у степи Північного Причорномор'я відбулася трагічна для руських військ битва на річці Калка. 31 травня 1223 р. руські князі, що вийшли у похід проти монголів, зазнали нищівної поразки. Утім, у Джебе і Субудея також забракло сил для продовження завойовницького походу, і вони повернулися у Середню Азію. Як писав літописець, «цих же злих татар таурмен, не знаємо, звідки вони прийшли на нас і куди поділися».

Новий спустошливий удар відбувся п'ятнадцять років потому, 1239 р., під час Батиевої навали на Русь. «Сюди, до берега моря, втікали рештки половців, — писав європейський монах, посол до монголів від папи Римського Платона Карпіні, — а услід увірвалися монголи». Три військових загони огланів-чингізидів Шибана (Шайбана), Бучека і Бурі вже впродовж 1237—1238 рр. витіснили половецькі орди зі степів Північного Причорномор'я на Кримський півострів. Після цього відбулося вторгнення у степовий Крим, внаслідок якого кипчаки, що мешкали тут, були розгромлені і розсіяні, міста й поселення на морському узбережжі й у передгір'ях було пограбовано і спалено. Устояли лише окремі твердині, розташовані у глибині гірських масивів — затопивши степ, татарська повільно не встигла піднятися так високо і на певний час відступила, скерувавши свою руйнівну ходу на Захід — «до останнього моря», дійшовши до берега якого монголи планували завершити свої завоювання.

Таким чином, внаслідок військової операції, що була частиною великого європейського походу монголів 1236—1242 рр. на чолі із Бату-ханом (Батием) (1208—1256 рр.), увесь Великий Степ від Іртиша до Дуная опинився під владою Джучидів. Приблизно з цього часу, с 1240-х рр., і особливо після повернення з походу проти європейських країн 1242 року, татари, які

дійшли до берегів Адріатичного моря, остаточно закріпилися в степах Північного Причорномор'я і степовому Криму. Монгольська повільно могутньою нестримною хвилею прокотилася степом зі сходу на захід і заснувала тут нову державу — Золоту Орду. Саме так у руській літописній традиції називали монгольську державу Улус Джучі — родове володіння Джучі (1224—1227 рр.), сина Чингізхана. Виокремившись зі складу Великої монгольської держави, це політичне утворення охопило землі від Іртиша на сході до Дуная на заході, від Каспія і Чорного моря на півдні до Балтійського моря і Північного Льодовитого океану на півночі.

Початково Золотою Ордою називали юрту верховного хана, прикрашену коштовними каменями і виробами із золота. Францисканський монах Платон Карпіні, який здійснив у 1245—1247 рр. подорож до столиці Монгольської імперії Каракорума, писав, що ханське шатро «спиралося на стовпи, вкриті золотими листами, прибитими до дерева золотими цвяхами». У ширшому сенсі словосполучення «Золота Орда» застосовували до резиденції правителя улусу Джучі. Для означення ж заснованої Батием держави літописці XIII—XIV ст. використовували збірний етнонім «Татари» або політонім «Орда». Термін же «Золота Орда» щодо татарської держави почали використовувати вже після підкорення Іваном Грозним Казані у 1552 р., і вперше у такому значенні його наведено в історико-публіцистичному творі 1564—1566 рр. «Історія про Казанський ханат».

На 1240—1260-ті рр. припадає перший етап освоєння Таврики джучидами. Саме відтоді починається активне формування сучасного кримськотатарського народу, який остаточно сформується як окремий етнос до XVI ст. При цьому вважати кримських татар винятково прямими нащадками прибульців-монголів, які, безумовно, відіграли важливу роль у формуванні народу, не можна — основою для виникнення нового етносу стали кипчаки та інші тюркомовні народи, що мешкали на півострові та у прилеглих до нього материкових степах. При цьому під час етногенезу склалися дві групи кримських татар —

південнобережні (приморські та гірські) і північнокримські (степові), які відрізняються за мовою та антропологічними ознаками.

Мова південнобережних татар склалася на основі огузької групи тюркської мовної сім'ї, а самі вони поступово сформувалися внаслідок змішування тюрк-прибульців із народами, що здавна заселяли південне узбережжя, передгір'я і гори Таврики — таврів, кіммерійців, греків, скіфів, аланів, готів, гуннів, хазар, генуезців, кипчаків і турок-сельджуків. Внаслідок такого змішування південнобережні кримські татари відрізняються від північнокримських як мовою, так і відсутністю монголоїдних антропологічних ознак. Візантійський історик Георгій Пахімер писав: «З плином часу, змішавшись з ними [татарами], народи, що мешкали в тих країнах, я маю на увазі: алани, зікхи, і готи, і різні з ними народи, навчаються їхнім звичаям, разом зі звичаями засвоюють мову і одяг і стають їхніми союзниками».

Мова степових кримських татар належала до кипчацької групи тюркської мовної сім'ї. Вона сформувалася на основі мов кипчацьких племен, а також монголів, ногайців, хазар і печенігів. Внаслідок становлення кримських татар на основі різних етносів з відмінними антропологічними, ментальними, культурними, побутовими традиціями виник унікальний народ, який суттєво відрізняється від татар Поволжя або Приуралля навіть на рівні антропологічного типу, який є більш європеїдним.

Описані зміни були помітні сучасникам вже наприкінці XIII — у XIV ст. Так, арабський історик Ібнфадлаллах Еломарі (?—1348/1349 рр.) писав: «У давнину ця держава була країною Кипчаків, але коли нею завладіли Татари, то Кипчаки стали їхніми підданими. Потім вони (Татари) змішалися і поріднилися з ними (Кипчаками), і земля здобула гору над природними і расовими якостями їх (Татар) і всі вони стали немов Кипчаки, немовби вони одного (з ними) роду, через те, що Монголи (і Татари) поселилися на землі Кипчаків, одружувалися з ними і залишалися жити у землі їхній (Кипчаків). Таким чином, довге

перебування у певній країні змушує натуру людську уподібнюватися їй і змінює природжені риси відповідно до її природи».

Вливання татар Золотої Орди до степів Північного Причорномор'я і Криму відбувалися і набагато пізніше після початкового проникнення монголів до Таврики. Наприклад, 1502 р. кримський хан Менглі Герай (1466—1515 рр) привів на півострів кочовиків переможених золотоординських улусів, які влилися до населення ханату. Як відзначав польський хроніст Марцін Броневський, «Таврійські або Херсонеські татари, які тепер називаються Перекопськими, або Кримськими, називалися у давнину Яволзькими (тобто Заволзькими) і вийшли, як видно зі Скіфських письменників, від берегів ріки Ра або Волги. Ті ж письменники говорять, що цей народ, просуваючися у степи між північними річками Доном і Дніпром, за 160 років і більше, увійшов, нарешті, на півострів Таврійський».

У середині — другій половині XIII ст. зайнятий монголами Кримський півострів ділився на три військово-адміністративних округи-тюмени, кожен з яких міг виставити десятитисячний кавалерійський корпус з воєначальником-темником на чолі. На південному сході розташовувався тюмен «країна Ас», на Керченському півострові — «Азовський тюмен», а південний схід і степову зону займав тюмен, який дав зрештою назву усьому півострову — «Крим». Херсонес і Судак при цьому не перебували у складі Золотої Орди, але сплачували їй данину. За свідченням монаха-мінорита Вільгельма Рубрука, який проїжджав 1253 р. із Судака до Перекопу, представники міста їздили до правителів Золотої Орди, ймовірно, для підтвердження своїх повноважень на правління, подібно до того, як це робили руські князі, отримуючи у ставці хана ярлики на княжіння.

Загалом, адміністративне становище півострова було ідентичним іншим улусам Золотої Орди, тут виник Кримський улус. Вперше в такому статусі підвладні татарам землі півострова згадано в ярликах Тохтамиша від 19 лютого 1381 р. та Улуг-Мехаммеда від 14—15 квітня 1420 р. Пізніше таке

означення буде повторене у ярликах Хаджи Герая від 1453 р. і Менглі Герая 1468 р.

На той час улусами Золотої Орди були Хорезм, Сарай (Поволжя) і Дешт-і-Кипчак (Кипчацький Степ, половецькі степи). Таврика стала частиною дніпро-донського улусу так званого правого крила Золотої Орди, виділеного в окремих адміністративно-територіальний регіон Улусу Джучі згідно з традицією кочовиків розділяти території їхніх держав по великих річках. Цей улус отримав у володіння брат Батия Мавал, дід знаменитого у майбутньому темника Ногая. Кримський півострів, з огляду на його географічне розташування, увійшов до складу цього великого улусу і навіть дав йому назву від імені головного міста, де розміщувалася ставка хана усього улусу — Крим.

Заснування столиці улусу у Тавриці було обумовлене степовою традицією, згідно з якою ставка вождя мала розташовуватися на зимових пасовиськах, тобто в нашому випадку — на півдні. Внаслідок цього фактичною столицею володінь Золотої Орди у цьому регіоні стало розташоване неподалік від Судака давнє місто Солхат біля гори Агармиш у басейні річки Чурук-Су. Солхат (або Сурхат) — це викривлені вірменські слова «Сурб-хач», що означає «Святий Хрест». Неподалік від міста було засновано знаменитий вірменський монастир з такою назвою, що славився своїм скрипторієм — майстернею для переписування книг, багато прикрашених яскравими мініатюрами. Зараз на місці середньовічного Солхата стоїть місто Старий Крим, назва якого походить від татарського слова «Крим» (рідше — «Кирым»). Від нього походить і сучасна назва півострова. До кінця XIV ст. назва «Солхат» поступово була витіснена назвою «Крим», а з 1475 р. нова назва колишньої столиці перейшла і на всю Таврику та її тодішніх мешканців — «кирим халки, кирым татарлари».

У розумінні монголів слово «Крим» означало одночасно і ставку правителя, і підвладну йому територію. Існує багато версій походження цієї назви. Одна з найбільш вірогідних пов'язує назву «Крим» з тим, що у тюркських мовах слово «кирым» використовували в значенні «рів», «окоп», «земляне укріплен-

ня». Справді, навколо Солхата було збудовано оточену ровом стіну з 28 баштами. Цікаво звернути увагу на те, що в буквальному перекладі з татарської «Крим» означає «Перекоп», а у середньовічних джерелах Кримський ханат не раз називався Перекопською ордою, а його мешканці — перекопськими (тобто кримськими) татарами.

Ще одна версія пов'язує назву з монгольськими словами «кирим», «хирым», «херен» — «товста стіна», «фортечний вал». Ще у XVIII ст. їх могли бачити довкруг Старого Крима мандрівники, які відвідували півострів. Саме в Солхаті було засновано монетний двір Золотої Орди, так званий дарабхан, на якому з 1287 р. почали карбувати ханську монету. На ній зазначали імена правителів і назву міста — Кирым, Кирым ал-Джедід, Солхат.

Правив Кримом улусний емір (або улусбек) — ханський намісник, який здобував свій улус у володіння за службу золотоординському ханові. Наміснику підпорядковувалися тисячники, сотники і десятники, кожен із яких, у свою чергу, отримував свої володіння за службу темникові. У XIV ст. в районі Судака з'явилися маетки напівосідлої служилої татарської знаті (беів і мурз), які отримали свої володіння з певною кількістю залежного населення на підставі так званих тарханних ярликів — спеціальних жалуваних грамот, що забезпечували власникові привілеї, пільги і податковий імунітет. У маєтках працювали підкорені місцеві мешканці, які повинні були сплачувати податки і виконувати повинності. Завдяки праці залежних людей тархани — власники тарханних ярликів — суттєво збагачувалися.

Уже 1263 р. у Солхаті мав свою ставку представник влади джучидів кипчак Табук (Таюк). 1265 р. до Криму переселилася значна кількість малоазійських тюрк, які прибули сюди разом із іконійським султаном Ізз ад-дін Кайкавусом II, якому Солхат було надано у так зване «ікта» — умовне володіння. Відтоді місто стало важливим пунктом «дипломатичного транзиту» між Золотою Ордою і мамлюкським Єгиптом. Обмін посольствами став з часом звичною повсякденною практикою, а джучидські наміс-



ники Криму дістали право самостійно листуватися з мамлюками. Внаслідок цього у Каїрі було навіть затверджено спеціальну форму, за якою укладали ділові листи до Криму — листи правителю Солхата писалися на форматі 1/3 аркуша з адресою: «Правителю у Крим». Історик і воїн Абу-л-Газі, який походив з роду джучидів, згадує про те, що з 1260-х рр. Кримом правив онук Джучі Уран-Тимур, син молодшого брата Бату-хана Токай-Тимура, отримавши цю область у володіння від Менгу-Тимура.

Близько 1267 г. було засновано генуезьке поселення у Кафі (сучасна Феодосія) і розташований за 23 км від неї Солхат завдяки розвитку транзитної торгівлі став також важливим торговельно-ремісничим центром у золотоординсько-генуезько-візантійських відносинах. Через місто проходили шляхи, що пов'язували Європу та Азію, через нього продавали шовк-сирець, шовкові тканини, дорогоцінний посуд і вироби з металу, коштовні камені і ювелірні прикраси, а також шкіри, хутра, рибу, сіль, зерно, різноманітні східні прянощі, спеції і пахощі.

Про те, наскільки важливим для генуезців був ринок Солхата, свідчить Статут Кафи, виданий 1316 р. У ньому ставку золотоординського намісника неодноразово згадано саме у зв'язку з комерційною діяльністю італійців. Кафа і Солхат вдало доповнювали одне одного в торговельному плані: перша була морським портом, другий — портом степовим. Комерційні зв'язки між Солхатом і Кафою були такими міцними, що навіть у ті моменти, коли стосунки між татарами та генуезцями суттєво погіршувалися, як це, наприклад, було в середині XV ст., їх неможливо було остаточно розірвати.

Політичне та економічне значення Солхата перетворило його на справжню столицю півострова, і не випадково Абу-л-Феда, арабський письменник початку XIV ст., називає його «столицею Криму». Марокканець Ібн Баттута, який відвідав Кримський півострів 1333 р., назвав Солхат містом «великим і красивим», від якого вглиб золотоординської держави простягається облаштована дорога з розташованими на ній через певні відрізки шляху спеціальними станціями, де можна поміняти коней. Доречним

буде порівняти південний левантійський напрям торгівлі Золотої Орди з північним балтійським. Якщо на Балтиці виходом джучидів до північноєвропейської торгівлі був Новгород, то на півдні «вікном у Середземномор'я» став Солхат і нерозривно пов'язана із ним Кафа. Через Крим пролягав торговельний шлях, який поєднував Захід і Схід — у гаванях півострова вивантажували західноєвропейський крам, який вирушав потім у Татарію, а Солхат-Крим став кінцевим пунктом великої караванної магистралі, у якому накопичувалися привезені східні товари перед завантаженням на кораблі, що вирушали через Чорне море і протоки у Середземне море і далі до Західної Європи. Про масштабність торгівлі свідчить величезний п'ятикутний караван-сарай, що розташовувався біля в'їзду до міста — його площа становила дві з половиною тисячі квадратних метрів!

Із середини XIII ст. починається активне проникнення на півострів ісламу, пов'язане із діяльністю золотоординського хана Берке (1257—1266 рр.), третього сина Джучі і, відповідно, молодшого брата Батия. Здобувши владу після смерті брата 1257 р., Берке прийняв нову релігію від суфійського проповідника Сайфетдіна-ал-Бохарізі й почав активно насаджувати іслам у межах Золотої Орди. Зокрема, 1263 р. у Солхаті було збудовано кварталну мечеть, а у 1287—1288 рр. споруджено нову п'ятничну мечеть, кошти на яку — 2000 динарів — виділив єгипетський султан ель-Мелі ель-Мансур Калавун ал-Альфі на знак дружби з ханами Золотої Орди. Навернення хана Берке до ісламу зробило його справжнім героєм в очах арабських істориків доби середньовіччя, які не шкодували красномовства, описуючи його стосунки з єгипетськими султанами і втручання у справи мусульман у Малій Азії. Зауважимо, однак, що насправді прийняття татарами ісламу тривалий час мало нетривкий характер, і традиційні релігійні культури, зокрема тенгризм, доволі міцно утримували свої позиції в кочовому суспільстві.

Після смерті бездітного хана Берке влада над правим крилом Золотої Орди перейшла до Ногая, володіння якого розташовувалися у Добруджі — області Нижнього Подунав'я. Цей

хитрий, підступний і жорстокий правитель бачив своїм єдиним оком більше, ніж його вороги — обома. Особливо посилилася влада Ногая за правління слабовольного і напівбожевільного золотоординського хана Туда-Менгу, який приділяв мало уваги державним справам і проводив увесь час за розвагами і бесідами із суфіями. Коли ж наступний хан, Тула-Буга, спробував обмежити самоуправство Ногая, той підступно заманив правителя до засідки і знищив, ліквідувавши потім за підтримки нового хана Тохти й усіх своїх реальних і надуманих ворогів — можливих суперників у боротьбі за владу.

Під час правління золотоординського хана Тохти (1290—1312 рр.) Крим і прилеглі північнопричорноморські степи стали фактичним володінням Ногая. Формально залишаючись простим темником, цей правитель фактично виділив зі складу монгольської держави власну «імперію Ногая». У Солхаті навіть карбували монету від його імені з легендою «Хан правосудний Нухай». Хоча на ній не було дати, її, швидше за все, випускали у 697—698 рр. гіджри (1297—1299 рр.). Імовірно, Ногай, який прагнув створити власну незалежну державу із центром у Сакжда-Ісакча (середньовічне місто в урочищі Ескі-кале на правому березі Дунаю, на місці античного Новіодунума), відводив Криму роль східної провінції своїх володінь.

Природно, що за правління Ногая зросло значення не лише його самого, але і його роду. Мусульманські історики відзначали: «Стали владарювати діти Ногая і діти дітей його; посилилася могутність їхня; зміцніли влада і значення їх». Взимку 1297/98 рр. до Криму було відправлено для збирання данини онука Ногая Актаджу (інші варіанти — Кара-Кибяк, Караджа, Караджин). Його вбивство, що сталося у Солхаті, призвело до каральної акції темника Ногая на півострів у 1299 р. З цієї метою на півострів спочатку вирушили зять Ногая Таз і емір Алтибарс на чолі чотиритисячного війська, а потім і особисто Ногай, бажаючи підкорити собі мешканців півострова і самостійно збирати з них данину, вдерся на півострів, плюндруючи і спустошуючи його поселення. Після цієї каральної експедиції

припинилося життя багатьох квітучих до того міст і фортець — Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Сюйрень, Ісар-Кая та ін.

Похід Ногая на Крим об'єднав проти нього знать сплюндрованого півострова і підштовхнув її до союзу із золотоординським ханом Тохтою, який давно конфліктував з надміру амбіційним і самостійним темником західних володінь Золотої Орди. Перша битва, що відбулася наприкінці 1298 — на початку 1299 рр. у пониззі Сіверського Дінця, була преможною для Ногая, однак Тохта на здався і, повернувшись після поразки в Поволжя, зібрав там потужні військові сили. Зрештою об'єднане військо Золотої Орди розгромило загоны Ногая біля Каганлика (Куканлика) за Дністром (на території сучасної Одеської області) 699 р. гіджри за мусульманським календарем (1299—1300 рр.), а сам темник загинув від руки руського вояка, що перебував на службі у золотоординського хана.

Розквіт золотоординського Криму припав на правління хана Узбека (1312—1341 рр.), який заборонив у Золотій Орді традиційну релігію кочовиків тенгризм і активно насаджував іслам. Місцевим правителем Солхата був у цей час Тюлек-Тимур (1300—1341 рр.). Арабський мандрівник Ібн Баттута зазначав, що цей кримський володар був настільки значимим в Орді, що емір Азовський вважався особою більш низького рангу, ніж він, і був немовби його підлеглим. Той же автор писав, що у 30-ті рр. XIV ст. у Криму було багато мусульманських храмів і осель дервішів, а місцева знать ревно дотримувалася нової віри і ретельно виконувала усі настанови Корана. У Солхаті 1314 р. було збудовано знамениту мечеть і з часом, 1332 р., засновано вище мусульманське духовне училище — медресе («Солхатська академія»). Евлія Челебі у своїй знаменитій «Книзі подорожі» повідомляє, що медресе було збудовано у 1332—1333 рр. на кошти Інджи-бей-хатун, дружини правителя Солхата Тюлек-Тимура.

Збудована ханом Узбеком мечеть є найстарішою мечеттю півострова, що збереглася до наших днів. Це нескладна у плані прямокутна будова, що простяглася з півночі на південь, із входом з північного боку і вбудованим у північно-східний кут

мінаретом. Від початкової будівлі збереглася частина північної стіни з порталом і, ймовірно, колони з арками в інтер'єрі. Внутрішній простір мечеті було розділено двома рядами колон зі сталактитовими капітелями на три повздовжніх приміщення, подібні до нефів християнської базиліки. Вхід же є однією із цінних пам'яток високохудожнього різьблення по каменю. На орнаментах portalу і обрамленні молитовної ніші — міхраба — зображено увібрані пишним листям пальметки, оточені витонченими переплетеними пагонами і паростками.

За часів правління сина Узбека хана Джанібєка (1341—1347 рр.) відбувся військовий конфлікт з Кафою, під час якого татари захопили і заселили Кирк-єр (Чуфут-Кале). Крім того, 1346 р. під час облоги столиці генуезьких колоній у Криму у війську Джанібєка спалахнула чума, яка відіграла в майбутньому колосальну роль в історії всієї Західної Європи. Хан наказав закидати у Кафу трупи померлих від епідемії, внаслідок чого хвороба почалася й у місті. Генуезці, рятуючись від чуми втечею, привезли «Чорну смерть» спочатку до столиці Візантійської імперії Константинополя, а потім і до Італії. Звідти у 1348—1349 рр. пандемія поширилася уже всією Європою, знищивши від 20 до 50 % мешканців європейських країн.

До середини XIV ст. центральна золотоординська влада в Криму суттєво ослабла, що було ознакою загального занепаду і воєнного ослаблення Улусу Джучі, що стало особливо помітно у 1359—1380 рр., коли Золоту Орду охопила справжня анархія. У цей час на півострові утворюються два самостійних татарських володіння. Перше з них виникло навколо Солхата-Крима, друге — навколо Кирк-єра (Чуфут-Кале). Кримський улус втрачає контроль над територіями, заселеними осілим населенням, обмежується степовою зоною півострова і прилеглими до нього материковими причорноморськими степами. Арабський автор кінця XIV ст. згадує що час, коли каравани, йдучи з Хорезма до Крима, не залишали меж однієї держави, безповоротно минув.

1362 р. на Синіх Водах відбулася битва між коаліцією литовських і руських князів на чолі із литовським князем Ольгер-

дом, з одного боку, і татарами, яких вели у бій три кримських еміри, — «хани Кримський, Манкопський і Киркельський» — з другого. На думку сучасних істориків, битва відбулася не-подалік від золотоординського міста, дослідженого біля села Торговиця на річці Синюха Кіровоградської області України. Польський історик другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський писав про цю подію: «Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер...» Хан Манкопський — це, ймовірно, Мангупський правитель князівства Феодоро. Хани ж Кримський і Киркельський, відповідно, це правителі Солхата-Крима і Кирк-єра (Чуфут-Кале). Внаслідок умілого командування Ольгерда татари зазнали у битві нищівної поразки, причому втратили усіх трьох своїх воєначальників.

Після поразки у битві на Синіх Водах Кримський півострів остаточно набув особливого стратегічного значення як природно захищений регіон порівняно з відкритими просторами материкових степів. Це поступове зменшення дніпро-донського улусу, поза сумнівом, сприяло подальшому відокремленню державних утворень кочовиків у Криму від центральної золотоординської ставки. Окрім географічної захищеності півострова від вторгнення ззовні по суходолу, важливою відмінністю Кримського улусу від інших частин Золотої Орди була також наявність розвинутої морської торгівлі за посередництва генуезців, яка була джерелом значних прибутків. Нарешті, варто зазначити, що в політичному відокремленні Криму від Золотої Орди, крім місцевих ханів, були також зацікавлені Литва та Московське князівство, які планували таким чином ослабити ординців або навіть використати кримців для боротьби із Сараем. У створенні самостійного татарського політичного утворення в Криму були зацікавлені також турки, які розраховували спертися на татар у боротьбі з генуезцями. Останні, у свою чергу, також не були проти утворення незалежного Кримського ханату, оскільки потребували сільськогосподарської продукції, що надходила з районів, контрольованих татарами.

Період з 1359 по 1379 рр. вважається темними роками історії золотоординського Криму. Кризою скористалися генуезці, які захопили 1365 р. Судак і 18 поселень Готії — селищ південного берега Криму. Ці землі увійшли до Солдайського консульства. Повернути їх і стабілізувати стосунки з генуезцями вдалося лише 1375 р. темнику беклярибеку (беку над беками) Мамаю, який правив через підставних ханів. Ібн Халдун писав: «Після смерті Бірди-бека йому наслідував син його Токтамиш, малолітня дитина. Сестра його, Ханім, донька Бірди-бека, була заміжня за одним зі старших монгольських емірів, на ім'я Мамай, який за його царювання керував усіма справами. До володінь його належало і місто Крим. На той час його там не було. ...Коли Бірди-бек помер, увірвалася династія, і почали самостійно правити ці еміри у провінціях, то виступив Мамай у Крим, оголосив ханом юнака з дітей Узбека на ім'я Абду-л-Лу і вирушив з ним у Сарай». Утемиш-Хаджи у «Чінгіз-наме» також відзначав прихід Мамаю до влади в Криму: «Було багато смут. Кийат Мамай забрав праве крило і пішов з племенами у Крим, (а) ліве крило повів на берег ріки сир Тенгіз-Буга, син Кийата Джир-Кутли».

Мамаєві, жорстокому та розважливому правителеві, вдалося налагодити дружні відносини з Кафою, консул якої урочисто приймав темника у місті в жовтні 1374 р. і потім аж до 1381 р. висловлював «володареві Солхата» (самому Мамаєві або хану, який правив від його імені) глибоку повагу, відсилаючи зі своїми чиновниками численні послання і подарунки. Політична та економічна взаємодія Кафи та Солхата призвела до того, що 9 вересня 1380 р. генуезці взяли участь у Куликовській битві на боці татар під прапором Тулака, одного із підставних ханів Мамаю. Утім, після поразки у Куликовській битві 1380 р. Мамаєві не вдалося сховатися в Криму, і в період між березнем і листопадом 1381 р. його було вбито на одному з базарів Кафи найманцем убивцею, найманцем хана Золотої Орди Тохтамиша. Ймовірно, тіло Мамаю було видано громаді Солхата для поховання, і його було поховано за межами міста у некрополі

поблизу генуезьких воріт. 1995 р. на околиці Старого Крима експедиція Державного Ермітажа дослідила курган другої половини XIV ст. з похованням знатного ординського сановника або племінного вождя. За припущенням фахівців, скелет невисокого (близько 1,5 м) чоловіка може належати беглербекові Мамаю, якого його прибічники із солхатських містян поховали поза межами міста через острах розгнівати Тохтамиша.

Як бачимо, Кримський півострів і прилеглі до нього північнопричорноморські степи все ще продовжували номінально залишатися частиною Улусу Джучі, хоча реальна їхня залежність від золотоординських ханів послаблювалася або посилювалася залежно від поточних політичних обставин. Тимчасове посилення позицій Золотої Орди в Криму припадає 1380-ті рр., час правління хана Тохтамиша (1376—1395 рр.). У цей час у Кафі був затверджений новий золотоординський збирач податків «за старим звичаєм» і спеціальний чиновник для контролю за ханськими підданими у генуезькому місті. Тохтамиш активно співпрацював з генуезцями, які торгували у Солхаті і повернули собі (ймовірно, за надану можливість ліквідувати Мамаю у Кафі) 18 селищ Готії та Солдайю. Фактично під владу італійської республіки перейшло усе кримське узбережжя від Боспора до Херсона, діставши назву Генуезька Газарія (від італійського «Хазарія»). На території від Алушти (Лусті) до Чембало виникло капітанство Готії з центром у фортеці Чембало (сучасна Балаклава). За це генуезці зобов'язувалися виступати проти «ворогів імператора», тобто ординського хана.

Утім, вже у 1385—1387 рр. між Кафою і Солхатом знову спалахнула війна, яка завершилася перемогою генуезців, на честь якої 15 травня 1387 р. у передмістях колонії було влаштовано святкове роздавання вина. 12 серпня того таки року було укладено мирний договір, за умовами якого генуезці закріпили свій контроль над ділянкою узбережжя східного Криму, збудувавши укріплений замок біля селища Отузи. Зауважимо, що близько 1393—1395 рр. владу в Криму на нетривалий час здобув Таш-Тимур, нащадок Уран-Тимура, який правив тут

у 1260-ті рр. У 796 р. гіджри (1393—1394 рр.) на півострові карбували монету з легендою «Султан правосудний Таш-Тимур хан». Саме Таш-Тимур буде вважатися згодом ланкою, що поєднувала Джучидів і династію кримських ханів Гераїв.

У 1395—1396 рр. Золота Орда зазнала нищівної поразки у війні з Тимуром (Тамерланом). Розгромлений Тохтамиш втік до Литви, а у Сараї влада перейшла до Куюрчак-оглана, поставленого Тамерланом. Після підкорення Сарая «залізний кульгавець» ударив по Криму, де були зруйновані найважливіші міські центри півострова — Солхат-Крим, Судак, Херсон. Джерела повідомляють про вісімнадцятиденну облогу Кафи військом Тимура.

Сучасні дослідники піддають сумніву вторгнення самого Тимура до Криму, вважаючи, що арабські хроністи були недостатньо поінформовані про обставини того часу у Східній Європі і викривили інформацію. Справді, тимуридські хроністи Нізам ад-Дін Шамі та Шараф ад-Дін Йазді повідомляють лише про те, що Тамерлан дійшов до річки Узі (Дніпра), і нічого не говорять про вторгнення Тимура у Крим.

У будь-якому разі, лише з 1396 р. Тохтамишеві вдалося повернути контроль над Кримом, який він хотів використати як плацдарм для повернення влади у межах всієї Золотої Орди. Таким чином, у Кримському улусі вперше опинився Чингізид, прямий нащадок Чингізхана і носій легітимних прав на верховну владу в Улусі Джучі. Для того, щоб схилити на свій бік місцеву кримську знать, він активно роздавав їй представникам численні привілеї і жалування. Це сприяло подальшому становленню кримоцентричної політичної свідомості представників місцевої аристократії, а значить — зародків ідей відособлення від Золотої Орди. Не випадково пізніше у історіографічній традиції джучидів Крим було міцно пов'язано із нащадками Тохтамиша, а сам півострів вважали «Тохтамишевим царевим юртом».

Внаслідок політики Тохтамиша у Криму поступово дедалі активніше формується самостійна орда. Наслідки цього проявилися вже через третину століття, коли Кримський улус

перетвориться на самостійну державу, Тохтамиша як нащадка Чингізхана будуть вважати його засновником, а місцеві хани з династії Гераїв називатимуть себе його наступниками і прямими нащадками Чингізхана по лінії одного із синів хана Джучі. Утім, у короткотерміновій перспективі досягти успіху Тохтамишеві не вдалося — 1399 р. від зазнав поразки від керівного золотоординського хана Тимур-Кутлуга і ногайського еміра Єдигея.

Наступні двадцять років Крим занепадав внаслідок боротьби місцевої знаті з Єдигеєм за владу. У 1396—1397 рр. останній вторгнувся на півострів і взяв в облогу Кафу. Ель-Айні писав: «Спалахнула ворожнеча між Ідікі, який відібрав владу у Тохтамиш-хана, володаря країни Дештської, який сидів на престолі Берке, у землях Кипчацьких, і між володарем Кафи, міста на березі Криму, у руках генуезьких франків». Закріпитися в Криму Єдигеєві не вдалося — півострів переходив то до підставних ханів, що правили від його імені, то до нащадків Тохтамиша, однак ніхто з них не зміг утримати владу всерйоз і надовго.

Після загибелі Єдигея у 1419 р. на березі річки Яїк неподалік від Сарайчука доля Криму опинилася в руках литовського князя Вітовта (1392—1430 рр.), значення якого в регіоні було вагомим вже хоча б через близькість його володінь до півострова. 1421 р. за схвалення цим литовським князем і за спільної згоди представників кримських знатних родів Ширін і Барин ханом Криму став онук Тохтамиша і майбутній засновник Казанського ханату Улуг-Мухаммед. Він боровся за владу в Орді з Худайдатом, Бараком і сином Таш-Тимура Давлет-Берди. До 1426 р. Барак опанував східні землі Орди, що прилягала до володінь Тимура, Улуг-Мухаммед оволодів територією Сарая, а Давлет-Берди закріпився у Криму.

Бажаючи здобути підтримку Вітовта, Давлет-Берди прагнув налагодити з ним дружні стосунки. 2 травня 1426 р. якийсь кафеський купець за дорученням хана Давлет-Берди писав литовському князеві: «Імператор (Давлет-Берди) вступив у Солхат

і, перебуваючи у ньому, просить вашої милості; він розповів мені, що він ніколи не був ворогом вашим и не мав причин ворогувати з вами. Розповідають, що він хоче мирно правити державою без ворогування..., бажає встановити торговельні зв'язки з вами, як він встановив із сарацинами. Ми сподіваємося, що з нашого боку можуть бути встановлені добрі стосунки з Давлет-Берди так само, як він встановив із сарацинами. За татарським звичаєм він хотів би триматися братських торговельних зв'язків, про що і просить вашу милість». Вітовт схвально відгукнувся на прохання хана, і, як зазначав Мацей Стийковський, «перекопським татарам... дав... на царство Керкильська (Кирк-ерська)... Давлет-Бердия».

Утім, закріпитися у Криму Давлет-Берди не зміг — уже навесні 1428 р. його не стало і Кримом знову оволодів Улуг-Мухаммед. Все той же Ель-Айні писав, що у 832 р. гіджри (1427—1429 рр.) «володарем Крима і прилеглих земель був Мухаммед-хан». У поверненні Улуг-Мухаммеда до влади важливо відзначити два моменти: роль місцевої татарської знаті і участь литовського князя. У подальшому саме тісна взаємодія цих двох складників призведе до виникнення незалежного від Великої Орди Кримського ханату. Справді, літопис повідомляє, що вирішальну роль у здобутті Улуг-Мухаммедом влади відіграли «старійшини ординські», які звернулися до Вітовта. Літопис свідчить, що ці представники, дізнавшись про перебування Вітовта у Києві, звернулися до нього з проханням затвердити їм нового царя, яким і став Улуг-Мухаммед.

До 1429 р. Улуг-Мухаммедові вдалося підкорити не лише Крим, але й усі володіння Джучидів на заході. 9 вересня 1429 р. у листі до Лівонського ордену Вітовт відзначав, що «цар Махмет наш друг писав нам, що він володіє тепер усім царством і Ордою, і через посла свого запропонував нам міцний союз». У іншому листі литовський князь називав Улуг-Мухаммеда наймогутнішим ханом, який міцно тримає в руках владу над Ордою. Насправді уся ханська могутність виявилася позірною — у Орді тривали усобиці, татари утікали до литовських

земель у пошуках захисту. Після смерті Вітовта 1430 р. становище Улуг-Мухаммеда значно погіршилося, і до 1433 р. він втратив спочатку Крим, де до влади прийшов Саїд-Ахмад (1433—1435 рр.), а потім і Дешт-і-Кипчак, де почав правити Кичі-Мухаммад.

## Відособлення Кримського улусу. Турецьке завоювання Криму

Встановлення самостійної ханської влади в Криму пов'язане з ім'ям Хаджи Девлет Герая (бл. 1397—1466 рр.), засновника династії Гераїв. Він був сином Гіас-ад-Діна (брата Давлет-Берди), і, відповідно, онуком Таш-Тимура, який правив у Криму у середині 1390-х рр. У сходознавстві загальноприйнятою є точка зору, що в одинадцятому поколінні Хаджи Герай був нащадком Джучі-хана. Легенда про прихід Хаджи Герая до влади, повторювана численними турецькими і татарськими істориками, свідчить про гоніння і злигодні, яких він зазнав після смерті батька. Змушений залишити Крим, він багато років жив у Литві.

До 1430-х рр. Хаджи Герай став головним суперником Кичі-Мухаммада в Криму. У цьому його підтримали місцеві впливові роди Ширинів та Баринів, як давно боролися за самостійність півострова, не бажаючи втрачати у боротьбі за примарний золотоординський спадок місцеві ресурси, права і привілеї. Оскільки Хаджи Герай жив при дворі литовського князя Вітовта, це давало можливість розраховувати також на підтримку Великого князівства Литовського. І справді, до самої смерті хан мав незмінну підтримку з боку правителів Литви і Польщі. «Князь великий Жигимонт (йдеться про Великого литовського князя Сігізмунда), — записано у московському літописі, — дав йому людей до... орди перекопської, на царство послав». Перші згадки про діяльність Хаджи Герая у Криму припадають на 1433 р., коли його, імовірно, згадано в генуезьких джерелах

як союзника мангупського князя держави Феодоро Алексія, котрий повстав проти генуезців<sup>1</sup>.

1433 р. грецька община генуезької фортеці Чембало (на території сучасної Балаклави) повстала і вигнала латинян. За цим повстанням стояв князь Алексій, який намагався таким чином здобути вихід до моря. Час для виступу проти генуезців було обрано дуже вдало — 1433 р. Генуя зазнала біля берегів Сардинії поразки у війні з Арагонією, її флот був розгромлений, а фінанси виснажені. Далекий Крим міг стати за таких умов покинутим напризволяще. До того ж кримські греки заручилися підтримкою новоприбулого хана Хаджи Герая, який мав виступити на їхньому боці у війні з латинами.

Утім, навіть перебуваючи у вкрай скрутному становищі, генуезці не могли залишити стратегічно важливі торговельні колонії в Криму, насамперед Кафу, без підтримки. У липні 1433 р. Кафа закликала на допомогу ескадру з Константинопольської Пери на чолі з Бартоломео ді Леванто, однак феодоритам вдалося утримати Чембало. Тоді Сенат Генуї і банк св. Георгія прийняли рішення про невідкладну допомогу кримським колоніям. Банк узяв на себе усі військові витрати, а сенат відіслав у березні 1434 р. з Генуї ескадру з 20 галер з 6 тисячами відбірних вояків під командуванням адмірала Карла Ломелліно. Вже на початку липня рішучий похід італійців завершився переконливою перемогою. За свідченням падуанського хроніста Андреа Гатарі («Щоденник Базельського Собору»), 4 червня 1434 р. Чембало було взяте і «віддане солдатам на грабунок». У листі Карла Ломелліно з Кафи до Генуї його племіннику Маттео Ломелліно від 9 червня 1434 р. (був отриманий у Генуї 7 вересня 1434 р.) наведено перелік перемог генуезців: «над Чембало, над Каламітою, над Брозоні (Brozoni), над усією Готією (tota

<sup>1</sup> Насправді документи жодного разу не називають татарського ворога генуезців на ім'я, через що в сучасній науковій літературі участь Хаджи Герая у цих подіях обгрунтовано піддається сумніву. Вірогідною видається версія, за якою татар у битві з генуезцями очолював ширінський бей Тегене. Однак, зробивши це зауваження, ми все ж будемо слідувати вкоріненій у літературі, зокрема й новітній, точці зору, згідно з якою Карло Ломелліно був розгромлений татарами, очолюваними Хаджи Гераєм.

Gotia»). Князь Феодоро Алексій був повністю розгромлений, після чого, за задумом генуезців, мала настати черга його союзника — Хаджи Герая.

Вирішальна битва відбулася 22 червня 1434 р. біля селища Карагоз (Кастадзон). Про її вкрай невтішні для італійців наслідки повідомив у своєму листі від 20 липня 1434 р., адресованому вже згаданому Маттео Ломелліно, Нікола де Порта з Пери. Поблизу Солхата, писав він, татари «захопили з наших більше 2000, і понад це захопили вози зі зброєю». У битві загинув і сам Карло Ломелліно.

Розгром генуезців був колосальним, і, ймовірно, цілком справедливим є припущення дослідників про те, що на підставі такої блискучої перемоги Хаджи Герай міг вимагати від Кафи визнання за ним статусу єдиного законного хана Криму. Однак невдовзі удача зрадила переможцеві — вже восени Хаджи Герай був змушений покинути Крим і шукати прихистку при дворі литовського князя Сігізмунда. Кримом в цей час оволодів Сеїд-Ахмед хан, відомості про якого в джерелах уривчасті. Так, польський історик і географ Мацей Меховський (Мацей Карпіго (1457—1523 рр.)), вважав його сином Тохтамиша, а «Коротка історія кримських ханів» повідомляє, що своїми успіхами Сеїд-Ахмед завдячував підтримці Хайадара-мурзи, очільника племені кунгратів. Саме останній немов би добився проголошення Сеїд-Ахмеда кримським ханом замість змушеного рятуватися втечею Хаджи Герая.

У будь-якому разі, і Сеїд-Ахмеда, і Хаджи Герая сучасні дослідники справедливо характеризують як «кримських сепаратистів», які намагалися закріпитися на півострові з прилеглими територіями і відокремитися від «великої» загальнозолотоординської політики. У хаосі військово-політичних подій доби розпаду Золотої Орди Крим справді був ласим шматком — він поєднував у собі усі переваги степової гавані — відносну ізоляцію від небезпечного неспокойного степу з економічними вигодами міжнародної торгівлі, шляхи якої перетиналися на півострові. Навіть відірваний від степів Золотої Орди, півострів

залишався тісно інтегрованим у середземноморську торгівлю, спроможну задовольнити усі потреби місцевого населення. Ізоляціоністська позиція ханів цілком збігалася з настроями місцевої татарської еліти, яка не бажала розплачуватися власними ресурсами і життями за примарні для неї цілі тих ханів, що бажали утвердити свою владу в Сараї. Завжди відособлений Крим фактично вже став на той час окремою державою, і йому бракувало лише авторитетного хана, який би, за словами Олексі Гайворонського, «повів би країну самостійним шляхом геть від тих лих, що продовжували стрясати ординську наддержаву».

Боротьба Улуг-Мухаммада з Кичі-Мухаммадом за владу у Золотій Орді мало обходила татарську знать Криму. 1438 р. це протистояння скінчилося утворенням Казанського ханату, владу у якому здобув Улу-Мухаммад. Дешт-і-Кипчак зберіг за собою Кичі-Мухаммад. Крим же виявився, зрештою, втраченим для обох ханів. Утім, певний час Кичі-Мухаммад зміг все ж утриматися на півострові — приблизно з 1437—1438 рр. (ймовірний час вигнання з Криму попереднього місцевого хана Сеїд-Ахмеда) до 1443 р. Принаймні ель-Айні повідомляє, що у 847 р. гіджри (1443—1444 рр.) «володарем Криму і Дешта був Мухеммад-хан». За час перебування у Криму Кичі-Мухаммад, можливо, встиг змінити столицю місто з Солхата на Бахчи-Сарай. Турецький історик XVII ст. Мунаджим-баши писав, що тим, хто «вперше обрав столицю Криму, був Мухаммед-султан, син Тимур-султана... (він) добудував Бахчи-Сарай».

Однак закріпитися на півострові Кичі-Мухаммадові не вдалося, оскільки місцева знать його не підтримала. Однією з причин цього, ймовірно, стала його опора на прибульців — рід князів Мансурових, родоначальникові якого Дивеї (онуку Єдигея) Кичі-Мухаммад пожалував на півострові 32 села. Ймовірно, ці володіння були відібрані у представників місцевих знатних родів, які були явно не задоволені втратою свого майна. Зрештою найбільш знатні місцеві татарські роди — Ширіни, Аргини, Барини та інші — почали шукати нового, більш прийняттого для себе сюзерена. Вибір зрештою зупинився на Хаджи Гераяі,

якого добре знали в Криму завдяки походженню з роду джучидських намісників Тимуридів. Ймовірно, не останню роль у виборі його кандидатури могла відіграти і яскрава перемога над генуезцями у 1434 р.

Мацей Стрийковський писав у своїй хроніці: «1443 р. татари перекопські, Баринські та Ширінські (Bokrinowscy i Syrinowscy) прислали до Казиміра, великого князя литовського, ярлик з проханням дати їм на царство Хаджи Герая (Aczkiera), який на той час мешкав у Литві... Казимір у призначений день у Вільні, у підготовленому замку, звів з литовськими панами того Хаджи Герая на царство татарське і послав його в Перекопську орду з маршалом Радзівілом, який рішуче посадив його там». З незначними відмінностями описує ці події Хроніка Биховця, помилково датуючи їх 1445 р. Кримські «князі і оглани, і всі мурзи Ширінів і Баринів, від усієї Перекопської Орди» просили Казиміра Ягайловича дати їм правителем Хаджи Герая, і тоді, виконуючи це прохання, князь великий Казимір «тоєго царя Ази Герая з люди чествовавши и одаровавши, и во великой его почестности до орды Перекопские на царство посла, и послал з нем садеча его на царство, маршалка Радивила, и Радивил отправши его в почетности аз до столпа его до Перекопа, и там его Радивил именов великого князя Казимира посадил на царство Перекопском». Безпосередню участь Радзівілла в інтронізації Хаджи Герая дослідники обґрунтовано піддають сумніву, однак власне факт участі у цій події Казиміра IV (1440—1492 рр.), так само як і дружні стосунки кримського хана з литовським князем, цілком очевидні.

Наведену Мацеєм Стрийковським дату — 1443 р. — підтверджує той факт, що вже того року Хаджи Герая карбує у Кирк-єрі свою монету з титулом «Султан верховний», хоча цілком можливо, що він прийшов до влади в Криму дещо раніше — вже у березні — на початку квітня 1442 р. Місце випуску монети, ймовірно, свідчить також про те, що важливу роль у завершенні нового хана відіграли Яшлавські беки, які саме й володіли регіоном між Кирк-єр (Чуфут-Кале) і річкою Альма. Ймовірно, саме



цей рід виступив головним у спільній коаліції знатних кримських кланів, що об'єднала також Ширинів, Баринів й Аргинів. Так у Криму розпочався новий етап історії — виникла незалежна від Золотої Орди держава — Кримський ханат.

Оскільки Хаджи Герай був проголошений Кримським ханом за безпосередньої участі Казимира, він дотримувався дружньої щодо Великого князівства Литовського політики. Як зазначає Хроніка Биховця, «и все те года за господство Казимира и за живота того царя Ази Герая упокой был межа княжеством Литовским и Ордой Перекопской». Укріпленню кримсько-литовського союзу на той час сприяла наявність спільного ворога — орди Саїд-Ахмеда, яка кочувала на Поділлі неподалік від польсько-литовського кордону. Для Хаджи Герая Саїд-Ахмед був чи не найбільш небезпечним суперником, який прагнув оволодіти Кримським ханатом. Для Литви і Польщі він був постійною військовою загрозою, оскільки його орда стабільно спустошувала їхні прикордонні землі. Чи були грабіжницькі походи Саїд-Ахмеда помстою Казиміру за те, що він підтримав Хаджи Герая у боротьбі за оволодіння Кримом, чи все пояснюється простим прагненням здобичі — невідомо. У будь-якому разі джерела повідомляють, що, вже починаючи з 1438 р., татари з орди Саїд-Ахмеда здійснювали набіги на Львів, Олешшя, Більськ, Гродно.

Розгромити орду Саїд-Ахмеда (руські літописи називали його прибічників «татарове Сеид-Ахметевы») Хаджи Гераю вдалося лише 1452 р. Чимало з прибічників Сеїд-Ахмеда перейшли на бік переможця, а самому йому вдалося врятуватися втечею. 1455 р. він навіть спромігся повернутися у свою орду і організувати похід на Русь, однак був розгромлений військами великого князя під Коломною на Оці. Переможений Саїд-Ахмед втік до Литви і був, за наказом Казимира, ув'язнений у фортеці Ковно. Варто зазначити, що важливу роль в остаточному розгромі Саїд-Ахмеда відіграли київські князі Олельковичі, здійснивши раптовий напад на його орду.

Після поразки Саїд-Ахмеда Хаджи Герай остаточно затвердив свою владу над Кримським улусом — серйозних конку-

рентів у нього не залишилося. Важливим символічним фактом було також те, що кримський хан оволодів тронним шатром переможеного Саїд-Ахмеда. Цим Хаджи Герай затвердив законність своєї влади не лише у Криму, але й, номінально, над усією Ордою. Віднині ханські накази повинні були мати силу на території усього Великого Улусу — Криму, Кубані й усього Кипчацького Степу. Звичайно, Кичі-Мухаммед, який володів Дешт-і-Кипчаком і кочував у сусідніх з Кримом степах, не визнавав незалежності Кримського ханату, однак підтримка з боку місцевої знаті і вигідні географічні умови дозволяли Хаджи Гераю не рахуватися з претензіями сусіда.

Варто зазначити, що статус очолюваного Хаджи Гераєм державного утворення як самостійного ханату ми приписуємо йому заднім числом. Самі сучасники ще не вповні усвідомлювали сутність подій, що відбувалися, і за інерцією мислили старими категоріями. Так, жалуваний імунітетний ярлик Хаджи Герая від 8 березня 1453 р. на ім'я якогось Хакіма Ях'ї, свідчить, що Крим був не ханатом, а затвердив за собою статус «великого улусу» («улуґ улус»). Таке означення одночасно засвідчувало як походження правителя з династії Чингізидів, так і те, що очолювана ним країна належить до більшої держави — юрту. Як бачимо, Хаджи Герай не називає свою державу Кримським Юртом, оскільки це означало б остаточне відособлення ханату, розрив із Золотою Ордою і відмову від золотоординських амбіцій. Одночасно засновник династії Гераїв не визнає влади ханів Великої Орди (Улуґ Юрту) над собою, наголошуючи, що його улус є «великим». Термін «улуґ улус» вельми красномовно відобразив тимчасову подвійність становища Криму — все ще не самостійний ханат, але вже й не провінція Великої Орди.

Кичі-Мухаммаду, здавалося б, також була вигідними ліквідація Саїд-Ахмеда, який претендував на владу над Великою Ордою, і обмеження апетитів Хаджи Герая Кримськими півостровом та прилеглими степами, однак посилення Великої Орди не відбулося. Відокремлення Кримського ханату призвело до того, що татари Дешт-і-Кипчаку втратили на півдні край

важливу ланку степового шляху — Кримський півострів, який забезпечував торговельний зв'язок із багатими ринками Середземномор'я. Не змогло повноцінно замінити кримські порти навіть місто Азак (Тана), яке розташовувалося на території сучасного м. Азова на Дону і залишалося на той час у руках венеціанців. Крім того, суттєвою проблемою для кочовиків степів Північного Причорномор'я стала втрата можливості користуватися південними пасовиськами, на які вони зазвичай відкочовували з настання зимових морозів.

Після смерті Кичі-Мухаммеда 1459 р. Велику Орду охопила внутрішньополітична криза, у боротьбі за спадок батька зійшлися брати Махмуд і Ахмат. При цьому зрозуміти, хто з них зрештою переміг, складно. Відомі монети обох ханів, що карбували в Астрахані і не мають датування: «Хан правосудний Махмуд, син Кичі-Мухаммада» і «Хан правосудний Ахмат, син Кичі-Мухаммада». Різні ж руські літописи називають нового хана по-різному — то Махмутом, то Ахмутом, то Ахматом. Ймовірно, обидва сини Кичі-Мухаммада оголосили себе ханами Великої Орди одночасно і ворогували, що підривало сили держави і дозволяло Кримському ханатові не боятися вторгнення з півночі. Більше того, скориставшись слабкістю степових одноплемінників, кримські татари самі нападали на них, що об'єктивно робило кримців союзниками не лише Великого князівства Литовського, але й московської держави, яка поступово посилювалася на північному сході.

У записі за 1465 р. Воскресенський і Ніконовський літописи повідомляють: «Прииде безбожний царь Махмут на Рускую землю с всею ордою и бысть на Дону... Прииде на него царь Азигирей (Хаджи Герая, хан кримський) и бие его и Орду взя. И начаша воеватися промеж себя, и тако избави Рускую землю от поганых». У хроніці Яна Длугоша згадано про те, що посланці папи римського Павла II, які прибули до ставки Хаджи Герая, дізналися, що «кілька днів тому Хаджи Герая розбив іншого хана татарського Кичі-Махмета (?)... всі його місця і дружин забрав собі». Як бачимо, кримський хан розгромив одного з ханів

Великої Орди, Махмуда, тоді, коли той збирався йти походом на руські землі. Після поразки Махмуд змушений був поступитися Дешт-і-Кипчаком братові Ахмату, а сам втік до Астрахані, що стало початком утворення Астраханського ханату.

Загалом, перемоги Хаджи Герая 1452 року над Саїд-Ахматом на Дніпрі і 1465 року над Махмудом на Дону остаточно затвердили суверенітет Кримського ханату і його незалежність від Великої Орди. Крім того, це були наочні ознаки того, що становлення самостійного державного утворення в Криму сприятиме подальшому ослабленню Великої Орди.

Складнішою була ситуація у контактах новоутвореного улусу в Криму з кафінськими генуезцями, які також не визнавали незалежності Кримського ханату. Спочатку вони ігнорували Хаджи Герая і вважали за краще вирішувати свої справи з Кичі-Мухаммадом. Той кочував далеко за межами півострова і тому не мав можливості втручатися у внутрішні справи італійських колоній, що цілком влаштовувало латинян. Щоб приборкати норовливих генуезців, Хаджи Герая вирішив звернутися по допомогу до турецького султана Мехмеда Фатіха, який щойно завоював легендарне місто християнського світу — столицю Візантійської імперії Константинополь. Зрештою це призвело до встановлення васальної залежності Кримського ханату від Османської імперії. Здобувши незалежність від Великої Орди, кримська татарська держава змушена була погодитися на залежність від могутньої сили, яка оволоділа усім східним Середземномор'ям і панувала в акваторії Чорного моря.

1454 р. у районі Керчі відбулася зустріч хана з командувачем турецького флоту Демір-Ках'я, під час якої, ймовірно, було укладено угоду, що відкривала туркам доступ на Кримський півострів. 11 липня 1454 р. 56 турецьких галер з'явилися на кафінському рейді «на відстані одного пострілу з бомбарди». Турецький флот стояв біля міста мирно чотири дні, доки на базарі Кафи місцеві грецькі й вірменські торговці не вбили п'ятнадцятьох турецьких моряків. Османи спробували двічі штурмувати місто, але були відбиті.

Майже одночасно з появою турецької ескадри у Кафинській затоці, а точніше на третій день облоги, під Кафою з'явився шеститисячний загін татарських вершників на чолі з Хаджи Гераєм. Після перемовин хана з турецьким адміралом османська ескадра, отримавши від генуезців запас продовольства, рушила в море. У складній ситуації, коли, за свідченням кафинського консула Борруеледі Кібелла, у місті в генуезців не було навіть найнеобхіднішого для захисту, вони змушені були піти на перемовини із Хаджи Гераєм. За їхніми підсумками італійці визнали хана незалежним від Великої Орди володарем степового Криму і погодилися сплачувати йому щорічну данину в 1500 золотих венеційських дукатів. З турками генуезці також уклали угоду, згідно з якою мали щорічно сплачувати їм 3000 дукатів.

Спершу контакти татар з турками не були інтенсивними і дружніми. Константин з Островіци у «Записках яничара» зазначав, що кримському ханові не подобалося контактувати з османами і він разом із правителем Ак-Коюнлу волів сусідити з трапезундським імператором. Під володіннями трапезундського імператора малися на увазі, швидше за все, землі християнського грецького князівства Феодоро з центром на горі Мангуп, які до 1365 р. формально залежали від Трапезундської імперії. Це, вочевидь, було пов'язано з торговельними інтересами хана, який прагнув позбавитися залежності від генуезців у морській торгівлі й через це підтримував феодоритів, які облаштували власний морський порт Каламіта (сучасний Інкерман) в Готії.

Очевидно також, що Хаджи Герая прагнув дотримувати традиційного союзу з Литвою. Документально це підтверджує ярлик на всі руські землі Литовського князівства, виданий ним 1461 р.: «Київ з усіма доходами, землями, водами і майном», «Поділля з водами, землями і всім майном», а також численні міста Київщини, Чернігівщини, Смоленщини і Брянщини аж до Новгороду. Звичайно, жодної реальної влади у татарського володаря над цими землями не було, однак на символічному рівні, вкрай важливому в ті часи, цей ярлик мав велике значення. Він засвідчував звільнення цих земель

від ординського панування і закріпив їх за Литвою, що в контексті боротьби за ці землі з Московією було для великого литовського князя вкрай важливим.

Ян Длугош (1415—1480 рр.) у своїй хроніці звеличував Хаджи Герая як захисника руських земель, який стримував своїх татар від розбійних нападів, заохочував їх до землеробства і торгівлі. Длугош навіть стверджував, що хан готовий був взяти участь у боротьбі християнських держав проти Османської Туреччина, якщо б Казимір закликав до цього. Ймовірно, на фоні своїх спадкоємців, які, починаючи вже з Менглі Герая, здійснювали мало не щорічні спустошливі набіги на землі сучасної України, хан Хаджи справді може здатися «охоронцем спокою руських земель».

При цьому і конфліктів з Османською імперією хан також прагнув уникати. Коли 1466 р., у останній рік життя Хаджи Герая, папський легат, посланець папи римського Павла II і австрійського імператора Фрідріха III закликав його взяти участь у спільному поході проти османів, хан ухилився. Кримський володар послався на те, що його литовський союзник і почасти покровитель не бере участі у цій війні. При цьому у Хаджи Герая була вагома причина для відмови — турецький султан фактично підтримував його у протистоянні з Великою Ордою. Хан Махмуд, що її очолював, під час підготовки до нападу на Крим 1465 р. листувався з турецьким султаном, бажаючи укласти з ним угоду проти Хаджи Герая, однак жодної підтримки з боку османів не здобув. Вочевидь, між Кримським ханатом і Османською імперією було укладено певну угоду про те, що вони не будуть підтримувати ворогів одне одного. Внаслідок цього місія венеційця Джана Баттіста де ла Вольпе до Криму для створення антитурецької коаліції зазнала невдачі й він змушений був шукати підтримки у Московії.

Після смерті Хаджи Герая 1466 р. між його синами почалася боротьба за престол. На перший план спочатку вийшов другий за старшинством син хана (перший помер ще за життя батька) Нур-Давлет, який навесні 1467 р. відправив до короля

Казимира IV посольство зі звісткою про смерть батька і про те, що верховна влада в Кримському ханаті, «за одностайною згодою усіх мурз та уланів», віднині належить йому — Нур-Давлетові. При цьому новий хан запевняв, що бажає дотримувати традицій батька і підтримувати дружні відносини з Литвою і Польщею. Посольство було прийняте прихильно, і Казимір запевнив Нур-Давлета у дружбі та союзі.

Насправді становище Нур-Давлета не було аж таким стійким, як він запевняв. Проти нього виступив його молодший брат Менглі, який тривалий час жив у Кафі і здобув там мало не «європейську» освіту. Талановитий та енергійний, він невдовзі взяв гору над менш обдарованим і освіченим Нур-Давлетом. У боротьбі Менглі Герая підтримали представники місцевої знаті, не задоволені тим, що Нур-Давлет висловив покірність щодо Великої Орди і звернувся до тамтешнього хана Ахмеда за ярликом на право володіння Кримом. Це був значний крок назад порівняно з політикою Хаджи Герая, який відстоював незалежність Кримського ханату, і не дивно, що кримські беї поставилися до цього вкрай негативно. Підтримали Менглі Герая і кафинські генуезці, яким він обіцяв знизити данину, що її Кафа мала сплачувати до ханської скарбниці.

Зрештою вже на початку 1469 р. до Казимира прибуло нове кримське посольство, яке повідомило, що Нур-Давлета позбавлено влади, «оскільки він виявив себе негідним», а ханом став Менглі Герай. У приході нового хана до влади важливу роль відіграли генуезці, які, за домовленістю з Менглі Гераєм, утримували в почесному ув'язненні в Кафі Нур-Давлета і ще чотирьох його братів. Пізніше, після невдалого замаху на Нур-Давлета, під час якої загинув один із генуезців — начальник варти Джованні Барбо — і розлючений натовп кафинців вимагав розправи над татарами, їх було переведено в Судак. Казимір пасивно сприйняв зміну правителя у Кримському ханаті і жодним чином не намагався ані підтримати недавнього союзника Нур-Давлета, ані зав'язати тісніші дружні стосунки з Менглі Гераєм. Ба навіть більше — практично одночасно, вже

з 1469 або 1470 р. Казимір встановив зв'язок з ханом Великої Орди Ахматом, підбурюючи його напасти на Москву.

1471 р. королівський посол Кірей Кривий переконував хана Ахмата, щоб той «пішов на Московського великого князя з усією Ордою своєю». Ахмат, втім, не поспішав із відповіддю, оскільки, як справедливо припускають дослідники, був занепокоєний безпекою своїх південно-західних кордонів, яким загрожував Кримський ханат. Ахмат добре пам'ятав розгром війська Великої Орди, який здійснив 1465 р. на Дону кримський хан Хаджи Герай саме в той момент, коли татари збиралися напасти на Русь.

Спочатку Менглі Герай все ще намагався підтримувати дружні стосунки з Великим князівством Литовським, видавши Казиміру ярлик на руські землі. Однак невдовзі, починаючи вже з 1473 р., було започатковано контакти з Москвою, з якою хан зв'язався через кафинського купця-юдея («жидовина») Ходжи (Хозі) Кокоса. Велика Орда була природним ворогом як для Кримського ханату, так і для Московського князівства. Для останнього союз із Кримом для спільного протистояння Великій Орді також був украй важливим і вигідним, причому не лише у військово-політичному, але й у символічному плані — великий князь московський Іван III набував завдяки йому статусу рівного, ставав «другом і братом» татарського хана. Це символічно звільняло князя від підлеглого становища у межах ординського панування, яке до того часу вже значно похитнулося. Зрештою між Москвою і Кримом було укладено попередню угоду про «братню дружбу і любов проти недругів стояти за одно».

Іван III запропонував Менглі Гераю бути з ним «у братерстві й дружбі» і схилив до укладення міцного військово-політичного союзу, скерованого одночасно і проти хана Великої Орди Ахмата, і проти Казимира. За це він обіцяв надавати Кримському ханові такі ж «поминки» (щорічні виплати, які були чимось середнім між даниною і подарунком), які він отримував від Казимира. Менглі Герай же був готовий винятково до союзу проти хана Ахмата і не бажав розривати традиційно дружні відносини з Литвою, посилаючись на приязнь, яка зберігалася ще від часів

правління його батька. Московський князь Іван III натомість наполягав на одночасному союзі проти хана Ахмата і короля Казиміра, активно використовуючи страх Менглі Герая перед Великою Ордою. І невідомо, до яких результатів прийшли б зрештою обидві сторони, якби у Криму знову не відбулася зміна влади.

1475 р. Менглі Герай був скинутий кримськими беями і змушений був шукати прихистку за стінами генуезької Кафи. Відбулося це внаслідок низки подій, що почалися після спроби хана відібрати у одного зі знатних татарських високопосадовців бея Емінека прибуткову посаду тудуна — ханського намісника в генуезьких колоніях (у генуезьких джерелах ця посада називалася «Titapus, seu Vicarius Canlucogum»). Менглі Герай збирався передати її кафинському ставленику, який підкупив генуезців. Вчинки і претензії Емінека були неприйнятними для хана — посадовець інтригував з генуезцями і османами за спиною Менглі Герая і навіть вимагав у татарського володаря, щоб той віддав йому за дружину власну матір, удову Хаджи Герая. Зарозумілий бей був скинутий і вигнаний з Криму. Місце Емінека шляхом підкупу та інтриг серед генуезців посів Шейдак, якого зневажали усі беї. Це викликало велике обурення татарської знаті, яка за таке призначення позбавила влади і самого Менглі Герая. На престол замість усуненого Менглі Герая було зведено його брата Хайдара (Айдера).

Тим часом Емінек, дізнавшись про повалення хана, повернувся до Криму і на правах близького друга Хайдара, з яким нещодавно ходив в успішний похід на литовські землі, очолив бунтівних Ширінських беїв. Користуючись їхньою підтримкою, він зв'язався з османським султаном Мехметом II, пропонуючи йому спільно завоювати генуезькі колонії Криму і передати їх під владу Порти. Турецький володар згодився на пропозицію і вислав у Крим величезний флот майже з п'ятисот великих і малих суден. Очоловав цю армаду знаменитий полководець, великий візир Гедик-Ахмед-паша.

31 травня 1475 р. величезна турецька ескадра з 300 кораблів підійшла до Кафи. Османське військо налічувало 10 тисяч яни-

чарів, 10 тисяч піхотинців-азапів, щонайменше одну тисячу вершників і три тисячі коней. Хоча генуезці були готові боротися, місцеве грецьке та вірменське населення наполягало, щоб вони здали місто, сподіваючись на милість переможця. В іншому випадку греки й вірмени погрожували самі перебити усіх генуезців і відкрити туркам міські ворота. Не маючи за таких умов можливості захищати місто, консул Антоніо Кабелла змушений був здати Кафу Ахмед-паші.

6 червня 1475 р. місто здалося османам і було жорстоко грабоване. Місцевих мешканців, за винятком генуезців, загарбники не чіпали, однак забрали у рабство понад дві тисячі юнаків — вони мали стати яничарами, і понад п'ятсот дівчат, які мали поповнити гареми османської столиці. Крім того, кафинці мали сплатити величезну контрибуцію й відбудувати зруйновані обстрілами міські укріплення. Найбільше ж постраждали генуезці, триста з яких були страчені османами на місці, а інші вивезені до Стамбула для поселення там у спеціально виділеному кварталі. Кафа, яка була кримським Константинополем у мініатюрі, повторила, таким чином, долю величної візантійської столиці. Наведене порівняння не випадкове, оскільки згодом турки називали колишню столицю генуезьких колоній Кючук-Стамбул — «Маленький Стамбул».

Навчені гірким досвідом кафинців, мешканці інших генуезьких колоній Криму запекло захищалися. Про це переконливо свідчать дані археологічних розкопок — турецьке завоювання супроводжувалося масовими пожежами і погромами. Героїчно оборонявся генуезький консул Солдайї Христофоро ді Негро (1471—1475 рр.). Його останнім прихистком стала церква, у якій він був спалений живцем разом з останніми захисниками міста. Півроку трималося в облозі розташоване на горі Мангуп князівство Феодоро на чолі з князем Александром. Турки використали проти захисників твердині найпотужнішу на ті часи артилерію, калібр якої становив 400 мм, а вага ядер сягала 86 кг. Утім, навіть при цьому місто вдалося взяти лише обманом — турки вдали, що відступають, і, коли феодорити кинулися за

ними, залишений у засідці загін яничарів увірвався у фортецю і влаштував там криваву різанину.

Кримські татари в цей час або дотримувалися нейтралітету і не втручалися у військові дії, або виступили на боці турок. Наприклад, це зробили приборчники Емінека. Лише невеликий загін вірних Менглі Гераю вояків підтримував генуезців, однак був легко відкинутий краще навченими, озброєними, організованими та й просто значно численнішими османами. Сам позбавлений влади хан був захоплений у полон і змушений був підкоритися султанові. Ахмед-паша не насмілювався самостійно вирішити долю полоненого хана і відіслав його до Стамбула на суд до падишаха. Вороги Менглі Герая з Емінаком на чолі, маючи зв'язки при султанському дворі, усіяло інтригували проти хана. Менглі Герай провів у османській столиці три довгих роки.

Тим часом у розбурханому османським вторгненням і місцевими татарськими чварами Криму між бєями спалахували все нові й нові усобиці. Хайдара позбавив влади Нур-Давлет, який повернувся на півострів, а владі Емінека над Ширінськими бєями загрожували все нові й нові заколотники. Турки ж, покінчивши з Мангупом, рушили на підкорення Молдови, зобов'язавши Емінека виступити разом з ними. Дізнавшись про ситуацію в Криму і відсутність там переважної більшості боездатних вояків, що рушили у молдовський похід, хан Великої Орди Ахмет вирішив повернути владу над сепаратистським півостровом. З цією метою він відправив на підкорення Криму свого сина Джанібєка.

Джанібєк, скинувши Нур-Давлета, не зміг і, ймовірно, навіть не сподівався закріпитися у Криму надовго. Справді, менше ніж за рік Нур-Давлет, повернувшись на півострів, вигнав звідси Джанібєка. Однак і йому не вдалося навести лад у квітучому колись краєві. За таких тяжких умов роки правління Хаджи Герая і його сина Менглі Герая сприймали мало не як золоту добу загального благоденства, і не дивно, що представники місцевої знаті здійснили спробу повернути останнього вдалого правителя до влади. 1478 р. Емінек звернувся до турецького султана з проханням повернути Менглі Герая у Крим і призначити його ханом.

Хоча одночасно з цим Нур-Давлет і його приборчники надсилали до Стамбула листи, звинувачуючи Емінека у наклепах і зраді, султан зрештою зглянувся на прохання повернути на правління Менглі Герая. Ймовірно, позбавлений влади кримський хан, проживши три роки при османському дворі, зміг зрештою здобути довіру Мехмеда II, а також пообіцяв султанові бути вірним союзником Османської імперії. Навесні 1478 р. Менглі Гераю було дозволено повернутися у Крим і оселитися в Кафі, в очікуванні реакції місцевої знаті на його повернення. Вона виявилася доволі сприятливою, і, зрештою, 1479 р. Менглі Герай зміг повернути собі володіння свого батька. «Таким чином, — підсумовує автор «Короткої історії кримських ханів», — Менглі Герай перший з Кримських ханів подав приклад визнання над собою верховної влади султанів роду Османового».

Повалені брати Менглі Герая Нур-Давлет і Айдер покинули Крим, знайшовши прихисток у короля Казиміра, який поселив їх у Києві. А невдовзі вони й узагалі перебралися до Москви. Так Менглі Герай позбавився місцевих суперників, однак потрапив у залежність від турецького султана.

## У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату

Повернувши владу над Кримським ханатом, Менглі Герай був занепокоєний обороною своїх володінь від нападу хана Великої Орди Ахмата. За цих умов, а також враховуючи загравання короля Казиміра IV з ханом Великої Орди, кримський хан виявився готовим прийняти всі умови союзу з великим московським князем Іваном III, зокрема й укладання одночасного союзу проти Литовсько-Польської держави. Вплинув на згоду кримського хана і той факт, що Іван III на той час зібрав у Москві усіх можливих суперників Менглі Герая — Джанібєка, Нур-Давлета і Хайдара.

Зрештою 1479 р., після низки переговорів, що відбувалися як у Москві, так і у Криму, було укладено договір, згідно з яким

Іван III і Менглі Герай мали спільно боротися проти хана Великої Орди Ахмата і виступати проти короля Казиміра: «А на Ахмата царя быть с нами за один: коли пойдет на меня царь Ахмат, и тебе моему брату, великому князю Ивану, царевичев твоих отпуститъ на Орду с уланами и князями. А пойдет на тебя Ахмат царь, и мне Менгли-Гирею царю на Ахмата царя пойти или брата своего отпустити со своими людми. Также и на короля, на вопчего своего недруга, быти нам с тобою за один: коли ты на короля пойдешь или пошлешь, и мне на него пойти и на его землю; или король пойдет на тебя на моего брата на великого князя, или пошлет, и мне также на короля и на его землю пойти».

Як бачимо, кримсько-московський союз, згідно з умовами цього договору, постає як оборонний щодо хана Ахмета і як оборонно-наступальний щодо короля Казиміра. Оскільки Велика Орда була давнім ворогом Кримського ханату, союзна щодо неї поведінка литовського князя неминуче відштовхнула Менглі Герая від Литви і змусила шукати нових союзників, якими стали в Криму Османська імперія, а за межами півострова — Московське князівство.

Кримсько-московський договір відображав нову конфігурацію міжнародних відносин у регіоні. Велике князівство Московське де факто визнавало за Кримським ханатом статус єдиного легітимного спадкоємця Золотої Орди на противагу Великій Орді, залежність від якої обтяжувала московську державу. Це дозволяло кримському ханові також декларувати свій незалежний статус щодо волзького Сараю — столиці Орди. Одночасно відбувалися ще й такі важливі зміни: визнаючи кримського хана, великий князь московський здобував можливість перейти у формальну залежність від нього і позбутися, таким чином, залежності від Великої Орди. Оскільки при цьому Менглі Герай називав Івана III «своїм братом», а не холопом чи підданим, це символічно виводило московського князя на новий рівень у міжнародних відносинах і щодо хана, і щодо короля.

Король, у свою чергу, зробив ставку на союз з Великою Ордою, що було з його боку великою стратегічною помилкою: Орда

слабшала і була вже неспроможна допомогти Казиміру у боротьбі з Московією. У той же час підтримуваний турками Кримський ханат, навпаки, посилювався, набуваючи дедалі більшої ваги в регіоні. Однак Крим було для короля втрачено внаслідок дружньої політики Казиміра щодо Великої Орди, ворожої до Менглі Герая. У цій конфігурації союзів Великого князівства Московського і Кримського ханату, за спиною якого стояла Османська імперія, з одного боку, і Великої Орди та Великого князівства Литовського, тісно пов'язаного з Королівством Польським, — з другого, очевидна перевага сил була на боці московитів і кримців.

1480 р. хан Великої Орди Ахмет виступив проти Великого князя Московського Івана III і рушив зі своїм військом на литовський кордон Московії річку Угру, чекаючи там на допомогу від Казиміра. У цей же час, виконуючи умови кримсько-московського договору, Менглі Герай здійснив набіг на Поділля. Це дозволило відвернути увагу короля й не дало йому змоги приєднатися до війська Великої Орди. Навіть якщо погодитися з тим, що експедиція кримського хана не мала вирішального значення, оскільки Казимір і так не збирався приєднуватися до хана Ахмета, у будь-якому разі похід Менглі Герая треба визнати одним із поворотних моментів як в історії Кримського ханату, так і України, Литви, Польщі та Росії. Вочевидь, треба визнати, що геніальна військова операція проти союзу Великої Орди і Великого князівства Литовського була розіграна спільно і злагоджено двома правителями — Іваном III і Менглі Гераєм. Без участі кримського хана знамените «стояння на Угрі» могло скінчитися для Москви значно гірше. Саме кримський хан не дав Ахмет-хану завдати удару по Великому князівству Московському, і не випадково Іван III щиро дякував своєму союзникові за допомогу.

Крім того, після походу на Поділля Крим остаточно перестав бути союзником Великого князівства Литовського і став головною загрозою для південних литовсько-польських рубежів. Це, зрештою, породило феномен Дикого Поля — відкритого степового простору переважно на півдні — південному сході сучасної України. До цього степове Північне Причорномор'я

аж ніяк не було знелюднілою пусткою, якою воно стане внаслідок людоловських набігів кримських татар до XVI ст. Поселення татар Ак-Мечеть, Торговиця, Караул між Південним Бугом і Дністром, численні татарські городища і селища XIII—XV ст. на території сучасних Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей зникнуть саме через зміну політичної ситуації в регіоні.

Ще однією причиною стане зміна торговельної кон'юнктури. Раніше Крим був західними воротами Золотої Орди, степові володіння якої поєднували Чорне море зі Сходом, звідки відносно безпечно караванними шляхами прибували дорожці східні товари. Це дозволяло півострову процвітати за рахунок посередницької торгівлі. Після розпаду Золотої Орди і посилення ворожнечі Кримського ханату з Великою Ордою континентальні торговельні шляхи припинили своє функціонування і півострів втратив звичну роль останньої ланки на шляху товарів зі Сходу на Захід. Потрібно було запропонувати якийсь новий товар, який би компенсував втрати і був достатньо привабливим на середземноморських ринках. Таким товаром стали раби, які користувалися значним попитом, передусім у межах Османської імперії, і яких Кримський ханат міг у значних кількостях постачати на зовнішні ринки, вчиняючи набіги на сусідні країни з осілим землеробським населенням.

Наслідком грабіжницьких набігів кримських татар стали колосальні людські втрати українських земель Великого князівства Литовського, а згодом — Речі Посполитої. У цей час саме територія України стала головним джерелом насичення невільницьких ринків Криму й Стамбула. Подією, що поклала початок постійним набігам кримських татар на українські землі, можна вважати трагічний погром Києва 1482 р. До походу кримського хана схиляв великий князь московський Іван III. Зокрема, у березні 1482 р. до Криму прибув московський посол Михайло Кутузов, який мав залишатися при хані до виконання умов договору і наполягати на тому, щоб черговий похід кримський хан спрямував або на київські землі, або на Поділля: «А как учнет царь (Менгли Герай) посылати рать свою в Литовскую землю,

ино Михайлу говорити царю о том, чтобы... послал рать свою на Подольскую землю или на Киевские места».

Зрештою наприкінці літа 1482 р. Менгли Герай, який і сам був зацікавлений у здобичі, виступив на Київ. Київський воєвода Іван Хоткевич отримав звістку про наближення ворога за чотири дні до підходу війська кримського хана до міста, і «во град збегошася многие люди», однак часу на підготовку до оборони виявилось замало. Під захист київського замка зібралися мешканці навколишніх поселень, прибув туди й печерський ігумен з монахами і монастирською скарбницею.

Кримське військо підступило до Києва 1 вересня 1482 р., причому хан завбачливо не став надто наближатися до фортечних мурів, а тим більше — починати штурм, бо не бажав підставляти своїх вояків під прицільний вогонь з гармат. Зусібіч оточивши місто, він наказав підпалити його з кількох боків і дочекатися, доки мешканці почнуть залишати охоплені вогнем будинки й укріплення. Палаючий Київ пав практично без бою, кримцям достатньо було захоплювати у полон втікачів від пожежі. За словами Ніконовського літопису, Менгли Герай «град взя... и огнем сожже... Полону бесчисленно взя, а землю Киевскую учиниша пусту».

Дотла спаливши місто, кримський хан зайшов на згарище, де його вояки грабунками довершили спричинене вогнем спустошення. У полон був захоплений і київський воєвода Іван Хоткевич разом з усією своєю сім'єю. Було розграбовано собор Святої Софії, частину церковного приладдя з нього Менгли Герай відіслав на підтвердження союзницьких стосунків Іванові III. Джерела згадують про надіслані ханом потир — чашу для причастя вином і дискос — таріль для освяченого хліба. Московський князь щиро дякував кримському ханові за вірність угоді й грабунок королівських володінь, наполягаючи на подальших нападах кримців на українські землі.

За своїми катастрофічними наслідками в історії Києва погром 1482 р. цілком може бути порівняним з фактично повним знищенням міста 1240 р. під час Батиевої навали. У синодику



Киево-Печерського монастиря, який почав відновлюватися через деякий час після руйнації, згадано, що попередній монастир «изгорел пленением киевским безбожного царя Менкирея им погаными агаряны; тогда и сию божественную церковь опустошиша, и все святые книги и иконы пожгоша». Цікаво при цьому зазначити, що місцеві церковні інтелектуали продовжували прихильно ставитися до московських князів, ймовірно, не підозрюючи про справжню роль Івана III у спаленні рідного міста.

Казимір IV, зі свого боку, доклав чимало зусиль для того, щоб відбудувати спалений Київ і замиритися з Менглі Гераєм. Для цього він відіслав відновлювати місто маршалка Богдана Саковича, забезпечивши його значними ресурсами — 40-тисячним військом і 20 тисячами будівельників. До хана ж було відправлено посольство, яке пропонувало вважати київський погром неприємним непорозумінням, а точніше — «Божим гнівом за гріхи», який спіткав Київ немов би незалежно від участі Менглі Герая у спаленні міста. Казимір пропонував якнайшвидше відновити мирні відносини: «Што ся тое дело межи нами стало — над Киевом, ино то стало ся Божий гнев за грех, хотя бы и ты, царю, тому помощником не был — однако было тому городу гореть и тым людя погибнуть, коли на них Божий гнев пришел. А с Божее ласки, у нас есть городов и волостей, и людей досить. Ты пак прислал посла и указал речи свои, што с нами хочеш жить по тому, как и отец твой и хочеш нам прислать сына своего — ино коли твой сын будет у нас, тогда будем за одно».

Така політика мало допомогла Казимірові — після київського погрому набіги кримців на українські землі стали практично щорічними. Захоплюючи численний ясир, спалюючи села і міста, татари загрожували часом дійти аж до Кракова. Наприкінці XV—XVI ст. не минало й року без вторгнення татарського війська на Поділля, у Подніпров'я, на Волинь, у Галичину, Малу Польщу, Білорусь і навіть далеку Литву. Показовою є сама лишень хронологія найбільш значних набігів цього часу, не враховуючи середніх і малих чапулів і беш-башів, що траплялися постійно:

1485—1487 рр. — Поділля, 1488 р. — Київщина і Мала Польща, 1490 р. — Волинь і Галичина, 1493 р. — Київщина, 1494 р. — Поділля і Волинь, 1496 р. — Волинь, 1497 р. — Волинь, Київське Полісся, Брацлавщина, 1498 р. — Галичина, Підгір'я, Поділля, 1499 р. — Белзьке воєводство, поділля, Брацлавщина, 1500 р. — Берестейщина, Київщина, Волинь, Галичина, Мала Польща, 1502 р. — Волинь, Берестейщина, Галичина, Мала Польща, Покуття, 1503 р. — Чернігово-Сіверщина, Полісся, Поділля, Покуття, 1505 р. — Білорусь, Литва, Берестейщина, Поділля, Галичина.

Набіги тривали й пізніше, і не дивно, що внаслідок їх регулярності та інтенсивності значна смуга прикордонних з Диким Полем земель практично знелюдніла. Михайло Грушевський писав з цього приводу: «Ні печензький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території ані дорівнювали інтензивністю своєю руйніним наслідкам сеї нової грози... Трудно собі навіть представити всю глибину нещастя, в яке впали українські землі, і всю соромотність безрадности державних чинників супроти нього».

Близькість і доступність українських земель робила їх пріоритетним об'єктом для нападу кримців. Це добре розуміли у Москві. Певний час, щоправда, Менглі Герай намагався вести подвійну гру, переконуючи короля через послів у тому, що він бажає зберегти традиційне «братство» і жити так, «як жив цар Ач-Герей з великим королем польським і великим князем литовським». Він навіть встиг у першій половині 1480 р. укласти з Казиміром союз за формулою: «Хто буде цареві (Менглі Герая) супротивник, то той і великому королеві (Казиміру) супротивник; а хто великому королеві супротивник, той і цареві супротивник». Однак це не могло тривати довго, і вже восени 1480 р. кримському хану довелося виправдовуватися за свій набіг на Поділля, а московська сторона все наполегливіше вимагала дотримання умов московсько-кримського договору в частині, скерованій проти Казиміра.

Слід зазначити, що саме в цей час, у 80-ті рр. XV ст., на міжнародній арені остаточно затвердилося означення підвладного

Менглі Герая улусу як Кримського ханату. Так, в офіційному дипломатичному листуванні Москви з татарами назва Таврійського півострова Кримом, а татарського державного утворення, розташованого на півострові, Кримським ханатом, з'являється не раніше кінця XV ст. До цього використовували означення на кшалт «у Орді у Менглі-Гірея». Ця термінологічна обережність, ймовірно, була пов'язана з тим, що поява нового татарського державного утворення вважалася певний час питанням ще не вирішеним остаточно, через що московські дипломати зосереджували свою увагу на особі правителя, а не на підвладній йому державі.

Після безрезультатного, але загалом стратегічно програшного для Великої Орди стояння на Утрі хан Ахмед повернув назад і був убитий своїми давніми ворогами — сибірським ханом Іваком і ногайським беєм Ямгурчі. Спадкоємці Ахмед-хана — «Ахматові діти» — брати Сеїд-Ахмед, Муртаза і Шейх-Ахмед знайшли прихисток у Менглі Герая, який забезпечив їх усім необхідним. Гостинність, однак, виявилася даремною. Сеїд-Ахмед II, ставши зрештою ханом Великої Орди, здійснив 1485 р. спустошливе вторгнення на півострів. Приводом для нього стало звільнення брата Муртази, якого Менглі Герай утримував як почесного заручника. Кримський хан був розгромлений і, поранений під час бою, втік до фортеці Кирк-єр. Муртазу було звільнено, однак Сеїд-Ахмед продовжив похід, бажаючи підкорити собі увесь півострів. Обманом було захоплено давню татарську столицю Старий Крим (Солхат), мешканцям якої загарбник спочатку пообіцяв недоторканність. Коли ж вони, довірливо відкривши ворота, впустили вояків Сеїд-Ахмеда, він зрікся своїх слів і сплюндрував місто.

За цих украй несприятливих для Менглі Герая умов лише допомога з боку османських турок могла врятувати кримського володаря. Коли Саїд-Ахмед спробував вимагати у турок здати Кафу, турецький генерал-губернатор міста Касим-паша влаштував йому масштабну демонстрацію сили, наочно показавши силу фортечних і корабельних гармат. Татари, які не мали раніше спра-

ви з важкою артилерією, злякалися і почали відступати, а Менглі Герай завершив вигнання ворожого війська з Криму, відбивши у нього всю здобич і полонених. «Ахматовим дітям» довелося залишити Крим, однак вони продовжували панувати у степах, постійно загрожуючи півострову новими можливими нападами.

За таких умов союзний договір з Іваном III був дуже важливим. Великий московський князь писав 1485 року до кримського хана про те, що «посылат в Орду уланов и князей и казакв всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли». 1497 року знову «ходили под Орду наши люди, и брата твоего Нуродовлатовы царевы люди, да там под Ордою улусы имали и головы поимали». Нур-Давлет, брат Менглі Герая, на той час міцно утвердився у московських володіннях, здобув за службу від Івана III ціле місто Касимів з прилеглими селами і заснував там так званий «Касимівський юрт» з власним військом і двором.

Допомагали московити кримцям і пізніше. Особливо небезпечна ситуація для Менглі Герая склалася 1491 р., коли військо Великої Орди підійшло до самого Перекопа. Допомога з боку Великого князівства Московського виявилася тоді дуже доречною для кримського хана. Ніконовський літопис так описує цей вдалий у стратегічному плані похід: «Тоя же весны, месяца Майя, прииде весть к великому князю Ивану Васильевичу, что идут Ординские цари Сеит-Ахмет и Шиг-Ахмет с силою на царя Мин-Гирея Крымского. Князь же великий на помощь Крымского царю Мин-Гирею отпустил воевод своих в Поле под Орду, князя Петра Микитичя Оболенского да князя Ивана Михайловича Репню Оболенского же, да с ними многих детей боярских двора своего, да Мердоулатова сына царевича Сатылгана с уланы и со князи и со всеми казаки послал вместе же со своими воеводами. А Казанскому царю Махмет-Аминю велел послати воевод своих с силою вместе же со царевичем и с великого князя воеводами, а князю Андрею Васильевичю и князю Борису Васильевичю, братии своей, велел послати своих воевод с силою вместе же с своими воеводами... И снидошася вместе великого князя воеводы

со царевичем Сатылганом и с Казанского царя воеводами, со Абаш-Уланом и со Бураш-Сеитом, в Поли, и княже Борисов воевода туто же их наехал, и поидоша вместе под Орду. И слышавше цари Ординские силу многу великого князя в Поли и убоявшеся, възвратишася от Перекопи; сила же великого князя възвратися в свояси без брани». Доки кримський хан «сидел в осаде» за Перекопом, відбиваючися від війська Великої Орди, руські полки «под Ордою улусы у них имали и люди и кони отганивали».

21 червня 1491 р. Іван III повідомив Менглі Гераю: «Саталгана царевича на поле послал с уланы и со князми и с казаки, да и с русских есми воевод с русскою ратью с ними послал, да и в Казань...к Магмед-Аминю царю послал... а велел есми ему послать рать свою на поле... И царь Магмед-Аминь и прислал ко мне с тем, что отпустил свою рать на поле. А вышли из Казани июня месяца в осьмой день, а царевич Саталган вышел июня месяца в третий день». Менглі Герай, у свою чергу, наголошував, що залишки Великої Орди є спільним ворогом і для Кримського ханату, і для Великого князівства Московського, а турецький султан виступає для Криму союзником у цій боротьбі: «И нынеча нам недруг и тебе недруг стоит Ахматовы дети. На Бога надеяся, сеи зимы у недруга ноги подрезать, кони есмя взяли у него без останка; нынеча как бы им отойти, ино силы нет, вельми нынеча охудли, рать их королев сын побил. Султан Баязыт сее ж зимы тысячу своих холопов янычар ратью в десяти судах прислал, а твой челове Грибец то видел».

Спільно придумавши військову активність Великої Орди на початку 1490-х рр., кримці та московити скріпили й посилили свій союз, опосередковано підтриманий також Османською імперією і більш дієво і прямо — Казанським ханатом. Останній, подібно до ханатів Кримського та Астраханського, також виник на уламках колись могутньої імперії Чингізидів Золотої Орди. Всі ці три ханати — Кримський, Астраханський та Казанський — цілком обґрунтовано вважали себе спадкоємцями Чингізидів. При цьому саме Менглі Гераю вдалося утвердити свою династійну зверхність над Казанню, коли 1485 р. казан-

ським ханом за підтримки Івана III став названий син Менглі Герая Мухамед-Емін, який визнавав кримського хана старшим серед усіх мусульманських володарів.

Для Намаганів же, правителів Великої Орди, настали скрутні часи — Орда, якщо звернутися до висловлювань джерел, «охудала добре». Від Орди відокремилися усі сепаратистськи налаштовані окраїни з багатими містами й важливими торговельними шляхами. Володіння Сарая зменшилися до вузької смужки напівпустельних степів між Доном і Каспієм. Великій Орді не лишалося місця ні на карті, ні в історії. Втім, вона була не знищена, а заново успадкована Кримським ханатом, і не випадково його правителі визначили і вважали себе володарями «Великого Улусу» (Улуг Улус) або «Великої Орди» (Улуг Орда), використовуючи ці владні титули в офіційних документах. Однак для того, щоб ці претензії стали реальністю і Кримський ханат став єдиним спадкоємцем Великої Орди, Менглі Гераю потрібно було остаточно знищити її залишки і символічно перенести юрту верховної ханської влади з Сарая на Волзі до Криму.

Домогтися бажаного кримському ханові вдалося на початку XVI ст. Відрізаний Кримським ханатом від звичних вигідних пасовиськ на південному заході своїх володінь хан Великої Орди Шейх-Ахмед вирішив повернути їх напередодні зими 1500—1501 рр. З цієї метою він на чолі 60-тисячного війська рушив на південь і спробував прорватися у Крим, однак Менглі Гераю вдалося укритися за добре укріпленими Перекопом. Шейх-Ахмед, так і не потрапивши на півострів, відійшов до Києва під захист своїх литовських союзників. Перебувши у степах Подніпров'я надзвичайно холодну і голодну виснажливу зиму, супроводжану масовою загибеллю худоби й утечею підданих під захист кримського хана, Шейх-Ахмед навесні—влітку 1501 р. знову здійснив невдалу спробу прорватися у Крим на чолі 20-тисячного війська, після чого відкочував до Белгорода на зимівлю.

У січні 1502 р. Менглі Герай написав до Москви, що Велика Орда зимує біля Білгорода і він збирається виступити проти неї. Кримський хан був налаштований рішуче: «Не може

бути й думки, щоб не піти, чи, вийшовши, повернутися: я йду неодмінно. Якщо зустрінемо свої недругів у якійсь фортеці і доведеться стояти під нею — я буду стояти усе літо, але геть не відступлю... Торік ми помилилися: прийшли на них без гармат; але тепер йдеться про те, що залишиться або Шейх-Ахмед, або ми — як забажає Аллах».

Останній вирішальний похід Менглі Герая проти Шейх-Ахмеда почався у травні 1502 р. Московський посол Алексій Заволоцький повідомляв у цей час з Криму Іванові III, що «цар Менлі Герей на Орду йде спішно, і гармати, государю, і пищалі з ним ідуть же», а сама Орда перебуває у гирлі річки Сули. Саме там, біля гирла Сули, і відбулася вирішальна битва, про підсумки якої було повідомлено в донесенні руського посла з Криму від 28 червня 1502 р.: «Царь Менли-Гирей Шиг-Ахметя царя и Орду его и улусы взял». Незабаром, 3 липня і сам Менглі Герай написав до Москви: «Слава Аллаху, я прогнав нашого недруга Шейх-Ахмеда, а його орду і всі улуси Аллах передав у наші руки».

Битва Менглі Герая з Шейх-Ахмедом не була докладно описана в жодному джерелі. Цілком ймовірно, вона не була надто яскравою у військовому плані — піддані Шейх-Ахмеда, виснажені важкою зимівлею, масово перейшли на бік кримського хана, який обіцяв прогнати їх у гостинному Криму. Однак стратегічне значення розгрому Великої Орди у битві 1502 р. на Сулі в історії Східної Європи цілком може бути порівняним зі значною мірою міфологізованими битвами на Синіх Водах 1362 р., Куликовською битвою 1380 р., «стоянням на Угрі» 1480 р. Саме битва 1502 р. знаменувала остаточний розгром Великої Орди, а точніше — перехід влади над нею до кримських Гераїв, які захопили так званий тахт-ілі — «тронний улус». Велика Орда, підкорена Кримом, не зникла, але перетворилася на Кримський ханат, який сприйняв усі владні традиції Орди і її міжнародний статус, а кримський хан Менглі Герай став «Великим ханом Великої Орди».

Така оцінка суті битви дозволяє зрозуміти причини швидкого погіршення кримсько-московських відносин після неї.

Вони почали псуватися вже за часів Менглі Герая і остаточно розладналися за його наступників. Дійсно, до цього кримці сприймали московитів як природних союзників проти ординців, відтепер же, після розгрому Великої Орди і привласнення її статусу, кримські хани стали претендувати на те, щоб Москва повернулася до традиційного залежного статусу від держави Чингізидів, якою відтепер став Кримський ханат.

Отже, 1502 р. Менглі Герай завдав вирішальної поразки ханові Великої Орди Шейх-Ахмеду на Сулі<sup>1</sup>. При цьому він не збирався приєднувати землі підкореного хана, але привласнив собі імператорський статус — титул хакана або падишаха, після чого повернувся назад у Крим. Завдяки цьому Кримський улус остаточно набув усіх ознак незалежного ханату, і лише залежність від Османської імперії робила цей статус суверенної татарської держави певною мірою формальним. З іншого боку, Кримський ханат прагнув виступати в ролі сюзерена щодо Московської держави, яка ще майже два довгих століття продовжувала сплачувати кримському ханові данину у вигляді щорічних так званих «поминок». І хоча російська історіографія намагається усіляко применшити їхнє значення, наголошуючи на епізодичному характері виплат, варто зазначити, що данину Криму платив і цар Іван Грозний, і батько Петра I Великого цар Олексій Михайлович. І лише наприкінці XVII ст., вже за Петра I, виплата поминок була припинена згідно з Константинопольським договором 1700 р.

Як бачимо, на початку XVI ст. Кримський ханат остаточно сформувався як суверенне державне утворення, ядром якого виступав Кримський півострів і прилеглі до нього степи Північного Причорномор'я. За часів появи татар у Тавриці на кримському узбережжі і в горах зустріла ослаблена Візантія та її спадкоємці на кшталт Трапезундської імперії і пов'язаного із нею Мангупського князівства Феодоро, а також генуезькі колонії

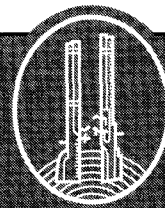
<sup>1</sup> У науковій літературі поширене твердження, що Менглі Герай при цьому спалив і пограбував столицю Великої Орди — місто Сарай на Волзі, однак джерела не підтверджують цю думку.

на чолі з Кафою. Степи на той час були підвладні могутній Золотій Орді, а спадкоємці Київської Русі були розділені, ослаблені і перебували на початку шляху до поступового звільнення від ординської залежності.

На момент же остаточного становлення Кримського ханату на межі XV—XVI ст. і Візантія, і Феодоро, і генуезькі колонії зійдуть з історичної арени, знищені новою наддержавою Східного Середземномор'я — Османською імперією, яка закріпиться, зокрема, і на узбережжі Криму, перетворивши Чорне море на Турецьке озеро. В той же час відбулося звільнення від ординської залежності руських земель, а сама Золота Орда втратила залишки свого колишнього всевладдя. З її складу виділилися незалежні ханати — Астраханський і Казанський, а пряма спадкоємиця — Велика Орда неухильно хилилася до занепаду. Кримський ханат відіграв вирішальну роль у її остаточному розпаді і загибелі, ймовірно, навіть більш значущу, ніж роль Великого князівства Московського.

Звільнені від ординського панування руські землі опинилися у складі двох головних геополітичних гравців регіону — Великого князівства Литовського на заході і Великого князівства Московського на сході.

Кримський ханат сприйняв себе як повноправного спадкоємця Золотої і Великої Орди і проіснував суттєво довше, ніж інші її уламки — Казанський та Астраханський ханати. Крим зберігав свою державність завдяки вдалому географічному розташуванню, опорі на могутню Османську імперію та грі на суперечностях між найближчими північними сусідами — Великим князівством Московським (згодом — Московським царством) і Великим князівством Литовським, яке згодом, об'єднавшись із Королівством Польським, утворило Річ Посполиту.



## ОСІЛА УКРАЇНА У ВЗАЄМИНАХ ЗІ СТЕПОМ (КІНЕЦЬ XV — СЕРЕДИНА XVI СТ.)

### Литва і Крим: причини конфлікту

Початок XVI ст. ознаменувався для Великого князівства Литовського (ВКЛ) цілою низкою потрясінь зовнішнього і внутрішнього характеру. Держава, яка колись відігравала одну з ключових ролей у політичному житті Центрально-Східної Європи, держава, на території якої проходили з'їзди європейських монархів, поступово сходила з політичної арени як провідна сила. Потужні удари московської і кримської держав та внутрішні конфлікти призвели до втрати величезних територій на півдні та сході. Захоплення Смоленська Великим князівством Московським (ВКМ) у 1513 р. стало тією краплиною, після якої перед ВКЛ постала реальна перспектива загибелі як держави. І якщо

придушення повстання М. Глинського й розгром московських військ під Оршею 1514 р. виправили ситуацію всередині країни та стабілізували її на сході, то у відносинах з Кримським ханатом становище не було стабільним.

Специфічне географічне розташування українських земель, а саме сусідство зі степом, мало ту особливість, що держава, у складі якої була більша її частина — передусім Київщина і Поділля, мала провадити активну політику щодо кочових народів. Не було винятком і ВКЛ, яке в другій половині XIV ст. приєднало до себе Сіверщину, Київщину, Поділля та Волинь і натрапило на проблему зносин із Золотою Ордою та ордами, на які вона з часом розпалася. Жорстокі війни лягали великим тягарем на Литовську державу. Проте зиск від утримування українських земель мав для ВКЛ досить суттєві переваги. Залишивши в стороні українське населення як таке, слід відмітити деякі з тих політичних вигід.

Передусім Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. У той же час українські землі прикрили центральні райони ВКЛ від нападів татарських чамбулів (бойових підрозділів). Зважимо, що ні Едигеевим, ні Саїд-Ахметовим ордам, незважаючи на їхні потужні удари, так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям здобути перемоги в інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, у якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал-ад-Діна.

Однією з переваг України було її становище як транзитної території, через яку велася торгівля Європейської і Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, яким протягом століть везли товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Одна з частин цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, передусім до Кафи. Саме з неї товари морем і суходелом ді-

ставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Оскільки в часи Середньовіччя домінувало каботажне (прибережне) плавання, то торговельні судна пливли вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджибей, Білгород та ін. Відповідно, ВКЛ, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Про рівень морської торгівлі яскраво свідчить перелік здобичі, захопленої вояками О. Дашковича, які на двох кораблях 1523 р. у гирлі Дніпра «на чотири тисячі золотих побрали». Суходольний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи у пониззі ріки. Тут шлях розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту.

Про рівень сухопутної торгівлі можемо дізнатися від тодішнього автора Михалона Литвина (зазначимо, що він писав, коли відбулась деяка зміна шляхів та їх насиченість). Згідно з його відомостями, купці, коли їх збиралося до тисячі осіб, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. Під час проходження через українські землі з цих караванів з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ні московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меду, м'яса, риби, можна знайти шовк, коштовні каміння, соболя та інші хутра, прянощі.

Таким чином Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпро—Південний, Буг—Дністер до Чорного моря включно, взяв під контроль ВКЛ усі сухопутні і морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. До нас дійшли повідомлення про наявність на Тавані і Південному Бузі литовських податкових постів, так званих «бань». Михалон

Литвин писав, що на Тавані сидів литовський збирач податків, який мав право ще й штрафувати, а гроші відсилав до Києва. І недарма після втрати монополії литовцями на контроль південних шляхів у документах частіше почала з'являтися інформація про погроми литовськими підданими на нижньому Дніпрі караванів.

Внаслідок наступу кримців в останній третині XV ст. величезні території від Берегів Чорного моря до річок Єгорлик (приток Дністра), Синюха та Савранка (притоки Південного Буга), Тясмин (приток Дніпра) на півночі були зайняті кочів'ями степовиків і *de facto* ввійшли до складу Кримського ханата. Логічним завершенням наступу кримців на Україну стало будівництво ними ряду фортець у пониззі Дніпра — Тягинки, Очакова і Іслама, якими перекопці блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою. ВКЛ втратило не просто колосальний масив земель, воно втратило одну з найбільших статей доходів державної скарбниці і один із потужних важелів впливу на сусідні країни.

Крім втрати торговельної монополії, ВКЛ через кримські напади дістало ще одну велику проблему. Українські землі внаслідок частих спустошень степовиками не тільки з прибуткових перетворилися на дотаційні, але й через велику втрату населення і знищення багатьох міст перестали виконувати роль надійного щита з боку степу. Нерідкими були випадки, коли кримці проходили Київщину, Поділля і Волинь непомітно, без втрат і зненацька з'являлися на білоруських і литовських землях. Склалася ситуація, коли майже всі українські землі, на яких свого часу існувала ціла низка держав, що відігравали не останню роль у політичному житті Центрально-Східної Європи, перетворилися на прикордонну територію. Вершиною успіхів кримської сторони стало знищення Києва 1482 року. Оскільки ініціатива у відносинах ВКЛ і Криму належала останньому, слід спинитися на питанні, що спонукало Кримський ханат до такої агресивної політики щодо ВКЛ і українських земель зокрема.

Кримський ханат виник у 40-х рр. XV ст. (зазначимо, що історії ханату в цій книзі присвячений окремий розділ). Протя-

гом тридцяти років зовнішньополітичний курс володарів цієї держави зводився до відстоювання незалежності від генуезців і золотоординського спадкоємця Великої Орди. У цей період історії кримсько-татарської держави (далі — кримська держава. — *Авт.*) ВКЛ виступало її союзником. Саме завдяки литовській підтримці засновнику держави і династії Гіреїв Хаджі вдалося закріпитися на півострові. З часом цей хан завдав ряд нищівних поразок ордам Саїд Ахмета на Поділлі 1455 року і Ахмета на Дону 1464 року. Причому розгром орди Саїд Ахмета було здійснено за військової допомоги Київського князівства.

Проте в 70-х рр. XV ст. ситуація докорінно змінюється. Сини Хаджі-Гірея I Нур-Довлат і Хайдар починають шарпати українські землі ВКЛ. А їх наступник Менглі-Герей I остаточно змінює батьківський зовнішньополітичний курс і починає широкомасштабний наступ на ВКЛ і Королівство Польське. Спровокувало зміну кримської політики зближення на анти-московській основі ВКЛ і поволзької Великої Орди. Проте це був лише привід, тим більше, що перші напади кримців почалися до укладення угод між Казиміром IV і Ахматом.

Кримську зовнішню політику з останньої третини XV ст. визначало декілька важливих політичних та економічних чинників. Степи Східної Європи, згідно з дослідженнями російського вченого Е. Кульпина, були найкращими землями за біомасою, великими просторами і кліматичними умовами у всій Євразії, а це, у свою чергу, робило їх найкращим місцем для ведення кочового, екстенсивного за характером, господарства. Проте недоліком цих степових масивів було те, що вони були стиснуті природними перепонами: Карпатами — на заході, Чорним морем — на півдні, лісостепом (зона ризикованого скотарства) — на півночі та сухими степами — на сході. Якщо до цього додати такі періодичні природні катаклізми, як посуха, сарана, пожежі, а взимку сильні морози і глибокий сніг, то місця для випасу худоби на великому, на перший погляд, ареалі земель залишається не так уже й багато. Відповідно, і уразливість кочовиків стає досить високою. До речі, саме люта зима ослабила

Велику Орду під час її зимування біля Києва і зробила зрештою легкою здобиччю кримців. Або 1516 р. літня посуха і глибокий сніг взимку змусив кримців залишити півострів і зосередитися вздовж Дніпра від Іслама до Черкас.

Таким чином, бачимо, що збільшення чисельності татар у Кримському ханаті мало рано чи пізно закінчитися зіткненням кочовиків з осілим населенням українських земель, передусім ВКЛ. Якщо Хаджі-Герей I зі своїми підданими повною мірою вміщувався на півострові і навколишніх землях, то вже наприкінці 60-х рр. XV ст. внаслідок його успішної політики, а також загальної кризи в Дешт-і-Кипчаку (Великого половецького степу — від сучасної України до сучасного Казахстану) населення мало суттєво зрости. Принаймні його нащадки Менглі і Мухаммед-Гіреї оперували кількадесяттисячними військами. Отже, наступ на північ і нищення осілого населення України автоматично розширювали зони кочів'їв.

Відомо, що найбільший зиск Золота Орда отримувала з оподаткування транзитної торгівлі, оскільки внутрішній ринок кочовиків був доволі слабкий. Кримський ханат, будучи нащадком цієї держави, перейняв її специфіку економіки. Відповідно, відсування литовських кордонів на північ мало на меті й захоплення вищезазначених торговельних шляхів з усіма їх вигодами. Причорноморський шлях і через степ на Польщу відрізки шляху кримці взяли під контроль повністю. У той же час дніпровський маршрут на північ, хоча й залишився у литовців, проте знищення багатьох міст на ньому, передусім Києва і Чорнобиля, знищення великої частини населення Наддніпрянщини і спустошення Лівобережжя істотно послабили вплив на нього ВКЛ. А це, у свою чергу, дало можливість Криму і Москві пускати каравани повз литовський кордон. Певно, суттєвою статтею доходів кримської скарбниці було оподаткування видобутку солі в районі Хаджибея і її транспортування до сусідніх країн. Крім вигід, що давала географія регіону, у ході кримської агресії проти ВКЛ (як, у принципі, і Корони Польської, Московщини та Молдавії) на перші ролі вийшла ще одна стаття доходів,

яка поступово почала відігравати дедалі більшу й впливовішу роль у зовнішній політиці ханату, а саме — захоплення ясиру. З часом для багатьох простих кочовиків це стала чи не єдиною можливістю заробітку. Тому, хотіли цього правителі Криму чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організувати грабіжницькі рейди на сусідів.

Політичні причини, які спонукали кримців до агресивної зовнішньої політики щодо ВКЛ, мали дві складові. По-перше, володіння Кримського ханату були досить уразливими з боку українських земель Литовської держави. У час, коли кримці вже відігравали одну з провідних ролей у Східній Європі, коли їхні чамбули загрожували Вільну, Москві, Кракову, будь-який похід вояків із Київщини сягав очаківських улусів. А якщо похід організував і здійснював союзний ВКЛ татарський царевич, то він взагалі діставався півострову. У досліджуваний період Іслам-Герей саме з Київщини зміг захопити 1529 р. Очаків, а 1532 р. стати ханом. Відповідно, вибиваючи українські поселення з Росії і Тясмина, кримські володарі знищували ту базу, на основі якої ВКЛ могло ефективно тиснути на Крим. Другою складовою кримської політики було недопущення зміцнення держав навколо себе. Тому Кіркор намагався маневрувати напрямками походів своїх військ. Врешті-решт, під ударами його вояків опинилися не тільки ВКЛ, але й Польща, Московщина і Молдавія.

Як це не парадоксально, але мілітарні можливості Кримського ханату, порівняно з ВКЛ, були значно слабкіші. Ті 30—60 тис. війська, які виставляли кримські хани, були, по суті, ополченням усіх придатних до війни чоловіків. Кожен татарський вояк був кіннотником, озброєним передусім стрілецькою (луком) і холодною зброєю. За своїм озброєнням це були легкі війська. Слабка загалом фінансова система ханату унеможливила для його правителів утримання постійних військ. Тільки за час правління Саадет-Гірея I бачимо при хані стали військові підрозділи. Але це були турки, які більше виконували роль особистої гвардії і репресивного органу щодо непокірної знаті (а за бажання — і самого хана). Отже, оперуючи лише



ополченцями-кіннотниками, хани не могли застосовувати у війні з ВКЛ стратегію, подібну до європейських армій — приєднання територій через захоплення міст та інших укріплених пунктів та утримання в них сталих гарнізонів. Проте життя в складних умовах степу робило татарського вояка досить витривалим, здатним швидко подолати великі простори. До того ж специфічне господарство кочовиків давало їм можливість залишати його надовго на жінок, дітей чи старих людей, у той час як осіле населення було більше прив'язане до своїх домівок.

Використовуючи цю специфіку татарських вояків, а також їхню покірність своєму керівництву, хани застосували свою власну стратегію, яка і принесла їм перемогу. Ця стратегія зводилася до того, аби частими, іноді щорічними, а часто й по декілька разів на рік нападами на території ВКЛ захоплювати в полон або знищувати населення. Документи і згадки сучасників весь час підкреслюють, що нападники намагалися не залишити нікого. Здорових чоловіків і жінок забирали, а слабких, малих і старих убивали. Зрозуміло, що така жорстокість була логічною тільки за умови, коли на меті було «розчищення» земель від осілого населення. Штурмуючи міста, кримці, зрештою, не збиралися їх утримувати, у них просто не було для цього можливостей. Тому населені пункти теж знищували. Військова організація ВКЛ виявилася безсилою проти стратегії кримців.

Закінчуючи розмову про Кримський ханат, слід звернути увагу на османський фактор у політиці Гіреїв.

У другій половині 70-х рр. XV ст. Кримська держава потрапила у васальну залежність від Османської імперії. Попри те, що турки поступово протягом XVI ст. перетворили ханів фактично на своїх намісників, проте загалом для безпеки держави османський сюзеренітет відіграв не останню роль. По-перше, турецькі гарнізони зміцнили гарнізони татарських міст, і, по-друге, будь-яка держава, що збиралася атакувати Крим, мала пам'ятати про небезпеку зіткнення з турецькими військами.

Наступ турків на Угорщину, яку підтримували литовсько-польські королі-князі Ягеллони, ставив перед Стамбулом до-

силь гостре питання про забезпечення свого правого флангу експансії у Європу, який проходив Валахією, Молдавією і всім Північним Причорномор'ям. Саме над цим регіоном якраз і «нависали» землі Польщі і Литви. Концентрація більшості сил в Азії, Середземномор'ї і на Балканах змушувала Порту шукати додаткових сил для стримування Польщі й Литовської держави. Кримський ханат був тим османським дамокловим мечем, який постійно загрожував, і загрожував досить ефективно, Кракову і Вільну. Кримські хани, зрозуміло, не завжди корилися турецькій владі. Мухаммед-Герей I і його син Іслам-Герей I намагалися проводити самостійну, не залежну від Стамбула зовнішню політику. Останній навіть відкрито виступив проти османів. Але й за таких умов напади кримців на Україну все одно були вигідними для турків. Коли ж ханський стілець обіймала протурецьки налаштована людина, то походи на північ набирали форми прямої агресії османів у Східній Європі з доволі сміливими планами щодо захоплення Черкас, Києва і всієї Середньої Наддніпрянини. Кримський ханат був регіональною державою, а от Османська імперія — великою державою із величезними амбіціями.

Хоча Османська імперія і вважала кочовиків Причорномор'я своєю головною силою у Східній Європі, це ще не означало, що турецькі вояки залишалися осторонь від походів на українські землі Литовської і Польської держав. Присутність османів у лавах татар, особливо білгородських, була явищем нерідким, оскільки забезпечувала непогані прибутки від захопленого ясиру. У 20—30-х рр. маємо прямі докази участі турків у походах на північ. Причому, 1524 р. вони становили більшу частину війська, яке рушило на Україну з Білгорода. Того ж року кримцям, за даними київського воєводи Андрія Неміровича, «...цар Турецький немалую допомогу людьми... вчинив...». Те ж саме готувалося і на наступний рік, але повстання Іслам-Гірея змусило османів спрямувати свої загоны проти нього. 1526 року Сулейман I готував великий наступ кримсько-турецьких військ, включаючи артилерію, на Київ і сусідні міста. Щоправда, для початку він обмежився низкою грабіж-

ницьких нападів на Україну, які, окрім нищення територій, могли мати на меті ще й перевірку оборони українських земель ВКЛ і Корони Польської (КП). Ольшаницький розгром 1527 р. звів ці плани нанівець. Литовські хроніки повідомляють, що, окрім татар, на Ольшаниці було 10 тис. турок. Хоча чисельність останніх і дещо перебільшена, у принципі, це є красномовним фактом їхньої участі у пограбуваннях українських земель. Коли 1529 року Сигізмунд I віддавав Речицю пану Семену Полозовичу у пожиттєве володіння, то литовсько-польський монарх зазначав, що свого часу тамешні мешканці розійшлись внаслідок нападів «неприятелів наших Москвичів і Татар і Турок». 1531 р. знову маємо дані про підготовку турків і татар з артилерією рушити на північ, що й відбулося у березні 1532 р., коли 1500 турецьких яничар при 50 гарматах разом з кримцями намагалися захопити Черкаси.

Підписання у 1533 р. «вічного миру» між Краковом і Стамбулом хоча дещо й покращило відносини між країнами, але не зняло питання про участь турків у татарських нападах. Уже через п'ять років Сигізмунд I висловлював Панам-Раді (своєрідний сенат — збори аристократії) ВКЛ побоювання щодо небезпеки турецького вторгнення. А 1551 р. яничари і кримці захопили і знищили Брацлав. Таким чином, бачимо, що добра частина татарських нападів здійснювалася за прямої вказівки і участі османів. Але навіть самостійні походи кримських правителів, які перебували в опозиції Стамбулу, все одно були вигідними для Османської Порти (Стамбулу). У період же з 1524 до 1532 року пряма участь турецьких вояків у нападах на Україну досягла свого апогею, що обумовлювалося широкомасштабним наступом Османської імперії на Угорщину і Австрію.

Окрім політичного, напади османів мали під собою й економічне підґрунтя. Як показують два османські канун-наме (турецькі закони, що утворилися за принципом «усе, промовлене султаном, є закон»), перекладені О. Галенком, для прикордонного турецького населення воєнна здобич була важливою частиною прибутку. Внаслідок цього грабіжницькі походи не-

великих загонів османів на сусідні країни на початок XVI ст. набули настільки масового характеру, що султан Баєзід II Вели (Святий) був змушений 1510 р. впорядкувати це явище для постійного надходження невільників. Тоді ж було введено митні тарифи на полонених.

З огляду на успіхи кримської і турецької сторін постає питання, які антироки вживало керівництво ВКЛ і чому вони виявилися неефективними. Якщо ми подивимось на хронологію подій, то побачимо, що, по суті, ВКЛ виявилось неготовим до тієї боротьби, яку йому довелося вести з кінця XV ст. Кілька військових походів на Поділля і до гирла Дніпра, крім тактичних успіхів і слави, яку здобули керівники цих акцій, ситуації не покращили. Можливо, з часом литовська влада змогла б виробити адекватну загрози з півдня політику (як свого часу зробив Вітовт, який після поразки на Ворсклі 1399 р., замість відкритого наступу на ординців, застосував кардинально іншу стратегію, зокрема маніпулювання різними ханами, що, зрештою, і принесло успіх). Проте часи були інші. Великокнязівська влада в середині країни була набагато слабкішою за XIV — першу третину XV ст. І головне — Литовська держава зіткнулася ще з одним ворогом — Московщиною, правителі якої, проголошуючи себе збирачами всіх руських земель, фактично ставили під загрозу існування Литовської держави.

З кінця XV — початку XVI ст. Вільно, не маючи достатньо сил для ефективних дій на два фронти, кинуло більшість своїх ресурсів на московський напрямок. У кримській політиці військовий аспект відійшов на друге місце і звівся головне до того, аби не втратити тих земель, які ще перебували під прямим управлінням литовців. Щоправда, іноді центральна влада силами населення українських земель пробувала знову дістатися Чорного моря, але, незважаючи на деякі успіхи, повернути Північне Причорномор'я вже не змогла. Основна роль у відносинах з кримським Кіркором відводилася дипломатії.

Згідно з дослідженнями Ф. Шабульдо, перші дві декади XVI ст. литовська сторона шукала шляхів для встановлення

з Кримом сталої моделі відносин. Вільно намагалося поставити на постійну основу видання ханами ярликів, які відповідали б литовській політичній традиції. Крім того, погоджуючись на виплату постійної данини, закамфльованої під «упоминки» й «подарунки», литовці намагалися нейтралізувати кримців. У міждержавні документи (за наполяганням литовської сторони) вводилися різні позиції, аби принаймні бодай формально зберегти за собою минулі вигоди. Як пише Ф. Шабульдо: «...керівна еліта ВКЛ не бажала, щоб надалі на литовсько-кримські відносини падала навіть тінь колишньої, бодай номінальної, залежності литовської Русі від верховної влади золотоординських ханів. Це бажання, певно, ставало тим сильнішим, чим реальніше кримські Гіреї претендували на історичну спадщину Золотої Орди». Те саме стосувалося не тільки політичних, але й економічних моментів. Литовська сторона, з огляду на власні можливості, намагалася повернути під свій контроль принаймні частини колишніх прибутків від транзитної торгівлі. Мабуть, саме в цьому слід шукати вперте бажання ВКЛ під час укладення угод з кримською державою наполягати, аби купці з її території йшли саме на Київ чи Луцьк, а вже далі — у КП та ВКМ.

Таким чином можна констатувати, що, на перший поверховий погляд, за грабінницькими нападами татар і турків ховалася ціла низка причин політичного та економічного характеру. Причому ці причини не виникли на порожньому місці, а виростили на традиціях політики країн, що мали у своєму складі українські землі.

## Українці в практиці політичних відносин Великого князівства Литовського зі степовими ордами

З огляду на політичні реалії перших чотирьох десятиріч XVI ст., не викликає подиву насиченість відносин ВКЛ з Кримським ханатом. Навіть загальний перелік обміну посольств і пересування гінців вражає своєю частотою. Обмін посольствами

і гінцями відбувався 1515, 1516, 1517, 1520, 1521, 1522, 1523, 1524, 1525, 1526, 1528, 1529, 1531, 1532, 1533, 1535, 1537, 1538, 1540 років.

Крім посольств на міждержавному рівні, не рідкісними, а напевне, і частішими були обміни послами на місцевому рівні між адміністрацією українських земель і Кримом. Хронічна нестача джерельного матеріалу, що стосувався б листування урядників і кримської знаті, не дає можливості визначити весь розмах цих відносин. Навесні 1515 р. до Києва прибув посол Амрон, взимку 1517 р. татарські послы часто приїжджали до Черкас і місцевого старости Остафія Дашковича, причому останній так само часто їздив до кримців. У 1526, 1528, 1532 роках зафіксовано обмін посольствами між О. Дашковичем та Іслам-і Саадет-Гіреями. Що ж стосується гінців, то їх пересування мало майже щорічний, а іноді й щомісячний характер.

Не можна оминати увагою і зносини Вільно із Заволзькими та Ногайськими ордами. Переговори з ними відбулися взимку 1523—1524 рр. До Великого князівства Литовського приїздили послы від цих орд, а потім до заволжців було відправлено послом Матвія Заморанка. На початку 1526 р. до Вільно знову прибули послы «від царя Заволзького». Обмін послами із заволжцями зафіксовано і 1530 року.

Посольства, особливо татарські, являли собою доволі великі валки, оскільки уміщували не тільки персоні самих великих послів, а й десятки послів менших рангів від різних царевичів, цариць, князів, мурз. Така численність татар надзвичайно напружувала державну скарбницю, адже їх треба було утримувати. Тому литовський уряд за першої ліпшої нагоди намагався установити фіксований мінімум на кількість послів і гінців. Наприклад, в угоді за 1540 р. зазначалося, що посольська валка має налічувати 10—20, а найбільше 45 осіб, а утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упоминків.

Маршрут слідування послів і гінців був традиційно незмінним: Тавань — Черкаси — Київ, а далі — залежно від кінцевої мети: через Мозир до Вільно або Луцьк на Краків. Виникає логічне

питання про місце в цьому складному процесі адміністрації і населення Київського воєводства, через яке усе й відбувалося.

Історик М. Любавський, визнавав, що воєводи і старости були намісниками великого князя в областях держави, проте зазначав, що там, де вони виходили з числа місцевих землевласників і призначалися великим князем нерідко «по обранню або погодженню місцевих землевласників», на них часто дивилися «як на земських правителів, висунутих землею і покликаних опікуватись про її інтереси». Виходячи з цього, а також із загальної специфіки обласного управління у ВКЛ, Любавський дійшов висновку, що воєводи і старости були ще й політичними представниками очолюваних ними адміністративних одиниць перед центральною владою, головами їх земського самоуправління. Якщо область була прикордонною, то місцеві воєводи мали обов'язок і право на зносини з сусідніми країнами. Все вищезазначене повною мірою стосувалося до Київського воєводства, через яке в основному й встановлювали дипломатичні контакти зі степовими ордами.

Більшість років цього періоду посаду київського воєводи обіймав Андрій Якубович Немирович (з др. пол. 1514 по 1539 рік.) — представник відомого литовського роду, який до цього кілька років очолював Черкаське староство. Старостами переважно були місцеві землевласники О. Дашкович, С. Полозович, К. Кмітич, М. Халецький, М. Заморенок та інші. До того ж, це воєводство було доволі молодим (з 1470 р.), і автономічні пережитки серед місцевого нобілітету були досить сильні. Спогади про Київське князівство ще були потужними. Відповідно до цього, і посада самого воєводи у феодальній ієрархії цього регіону була доволі високою. Воєвода мав право засідати в Раді держави і, порівняно з кримською знаттю, стояв нижче за царевича, але вище за татарських князів. Так, під час спільного литовсько-татарського походу на Сіверщину у 1513—1514 рр. з двох керівників — київського воєводи Юрія Радзивілла і кримського князя Абдрагмана — старшим вважався перший. І це, незважаючи на те, що цей кримський

феодал був впливовою фігурою при дворі Гіреїв і навіть обіймав посаду ханського намісника у місті-фортеці Іслам. Зазначимо, що сусідній Очаків належав представникам родини Гіреїв.

Перш за все воєводи і старости мали забезпечувати всім необхідним посольства і гінців, що пересувалися територією Київщини. Це завдання, з огляду на частоту і чисельність представників дипломатичних кіл обох країн, було досить складним. Як зазначав Сигізмунд I у 1542 р., «...до воєвод київських часто як татарські послы, так і інші у великій кількості приїжджають, яким вони влаштовують почесті...». До того ж саме Київ і Черкаси часто були місцем збору послів перед їхнім подальшим рухом. 1517 р. литовські послы Ольбрахт Гаштовт і Яцко Ратомський мешкали в Києві, звідки перший їздив до Черкас на переговори з кримцями. Коли ж переговори були зірвані, упоминки, що призначалися перекопцям, залишились у Києві. У грудні 1519 р. і березні 1520 р. Сигізмунд I називає Київ місцем, де повинен відбутися обмін: кримський посол вирушить до ВКЛ, а упоминок — до Кіркору. На переговорах із заволжцями про видання Ших Ахмата литовська сторона зазначала, що экс-хан буде мешкати в Києві і вже з нього вирушить до Тавані, де на нього чекатимуть заволжці та ногайці. Так і сталося 1527 р. Знаменно, що пізніше, 1530 р., вже Ших Ахмат, просячи короля відпустити з Литви цариць й царевичів, місцем їх мешкання пропонував зробити Канів і Черкаси. Однак Сигізмунд I відправив їх до Києва. Наступного року саме Київ став тим місцем, де мешкало кримське посольство, члени якого були оголошені на батьківщині персонами нон-грата. 1535 року хан Сахіб — Герей I просив Сигізмунда I річні упоминки не відправляти до Криму, а залишити їх у Києві на зберігання. Кілька разів Черкаси ставали місцем переговорів: у 1516—17 рр., 1528—29 рр., 1532 року. З огляду на це, адміністрація і мешканці Києва та інших українських міст мали спеціальні обов'язки щодо обслуговування цього дипломатичного маршруту.

Обслуговуючи дипломатичний шлях, а також нерідко листуючись з представниками кримського нобілітету до ханів включно,

київські воєводи і старости, передусім черкаські, повинні були мати відповідний штат персоналу, основу якого становили служебники. Дослідник П. Клепатський зазначав, що воєводи (і старости теж), будучи керівниками великих областей держави, мали досить широкі повноваження. При цьому вони несли важкий тягар військових, адміністративних, фінансово-господарських, суддівських, «з придачею ще й політичних...», обов'язків і тому змушені були утримувати при собі доволі багато слуг. Саме цих служебників прикордонні урядники часто використовували в ролі послів, гінців і навіть закладників. 1528 р. О. Дашкович послав до Іслам-Гірея «слугу свого, доброго», за прикладом державних посольств, «...з чоломбитьем і з упоминками...». 1532 р. служебник черкаського старости пішов у заручники до Саадет-Гірея I, що відступав від Черкас, а пізніше повернувся назад разом з послами Іслам-Гірея I. Причому цей служебник привіз цінну інформацію про антигеллонівські зносини між Московщиною і Молдавією, отриману від якогось «московитянина», який свого часу служив у київського воєводи.

Окрім служебників, тягар дипломатичної служби було покладено на місцеве населення. Під 1508 р. у Києві згадується толмач (перекладач) Солтан Албеев. А вже у 30-х роках XVI ст. у реєстрах виплат фігурує київський вірмен, толмач «татарський» Василь Солтанович, можливо, син вищезгаданого Албеева. 1518 р. згадано київського вірмена Ленька Дем'яновича як такого, що отримав «шкоди й наклади», будучи на державній службі в Орді. Якщо це повідомлення згадує службу в Орді лише загалом, то вже пожалування іншому київському вірменові під 1524 р. прямо зазначає його службу толмачом й часті поїздки до Орди.

Традиційно обов'язками міщан, монастирських підданих і місцевого нобілітету були прийом на своїх подвір'ях литовських і татарських послів та гінців, забезпечення їх усім необхідним, супроводження дипломатів до Орд, забезпечення їх підводами тощо. Оскільки населенню краю, і без того сильно сплюндрованого частими татарськими наїздами, несла було

виконувати ці обов'язки, це спонукало уряд поступово переводити зазначені обов'язки на державу. Ще Казимір IV, зважаючи на знищення кримцями Житомира й зубожіння внаслідок цього місцевого населення, «від тієї стації і підйому підвід (іх) визволив...». У тих же випадках, коли татарські послі і гінці приходили до міста, пан староста піднімав їх із доходів корчми «яловиці й мед давав». В уставній грамоті великого князя Олександра київським міщанам записано: «Послів Лядських, і Московських, і Волоських, і Мультиянських не треба їм піднімати нічим, тільки послів нашого Великого князівства Литовського й Ординського мають піднімати своїми звичаями». Крім того, «...міщанам і слугам міським з послами до Орди не ходити». Сигізмунд I, підтверджуючи цей привілей, звільнив міщан і від підйому татарських послів. Пізніше він підтвердив це новим привілеєм, у якому зазначив, що київські міщани є вільними від підйому «всіх послів наших, також московських, молдавських, турецьких, перекопських та інших ... посланників, гінців, кур'єрів..., й від походу з послами до Орди...». Щоправда, воєводи періодично порушували ці права міщан, тому 18 червня 1522 р. король черговим привілеєм підтвердив звільнення міщан «від підйому підводами й іншими речами послів та гінців татарських». Замість цього уряд зобов'язувався посилати на потреби прибулих царевичів і мурз певну кількість грошей, а також щорічно 100 кіп грошей на утримання гінців. Причому у випадку нестачі фінансів король забороняв брати гроші з міщан, а радив позичати їх у князівських і духовних людей. У січні 1541 р. «справця» київського воєводства князь Андрій Михайлович Коширський отримав «пенязі капцизні з міста Київського і також мито, крім аргіша», для прийому татарських послів й гінців. Щоправда, це пожалування було дійсне «на той час, поки він там буде мешкати». Загалом, треба констатувати, що Києву і його воєводам уряд сприяв найбільше. І це сприяння могло відбуватися навіть за рахунок сусідніх міст. Наприклад, 1542 р. новий київський воєвода князь Януш Дубровицький отримав на послів медову данину з мозирської волості.

Відповідні привілеї на зламі XV—XVI ст. мали також канівські та черкаські міщани. На це вказують їхні скарги на нововведення, зроблені для них О. Дашковичем: «Підводи під гінці й послі казав їм самим давати...». Щоправда, треба зазначити, що тут процес звільнення міщан від обов'язків щодо забезпечення послів й гінців тривав набагато повільніше. Так, під 1539 р. дізнаємося, що черкаські послів і гінців татарських «мають... стаціями піднімати, а староста медом». А в описах цих замків 1552 р. записано, що як черкаські, так і канівці мають давати «підводи і стацію послам королівським і татарським, коли тільки з Орди ідуть, сіно, хліб, м'ясо, а мед із замку». Що стосується людей церковних, князівських, панських і боярських, то вони, окрім Києва, «стерегівали неділи в Чорнобилі, і підводи давали воеводам і послам і гінцям, нашим (литовським) й Татарським...».

Знаті і духівництво Київської землі звільнилися від цих обов'язків дещо пізніше за міщан. У грудні 1507 р. київські князі, пани і бояри отримали привілей Сигізмунда I, аби їм «з послами до Орди не ходити, слугам ходити». Проте було додано, що у випадку потреби король може особистим листом наказати їхати до Орди будь-якому з бояр, «як було за великого князя Вітовта». У червні 1522 р. великий князь звільнив Києво-Печерський монастир «від підйоу стаціями послів Татарських і гінців і від підвід», оскільки від цього «людям їх церковним важкість і кривда великая робиться...» I, нарешті, у вересні 1529 р. в уставній грамоті Сигізмунд I, підтверджуючи надані ним попередні привілеї, додав: «А на послів наших і на Татарських і на інших, які до нас через Київ йдуть і повертаються назад, люди їх (князівські, панські і боярські. — *Авт.*) не мають стацій і підвід давати». В описі Київського замку від 1552 р. вже не згадують ніякі повинності щодо обслуговування послів і гінців.

Київський воевода і прикордонні старости, користуючись доволі значною самостійністю, нерідко виступали і суб'єктами політичних зносин ВКЛ з Кримським ханатом. Наприклад, 1524 р. Адрагман, скаржачись на дії Андрія Немировича, нагадував, що свого часу київський воевода Іван Ходкевич

«...ушапством своїм багато лиха вчинив...». У 1493 р. Менглі-Герей I нагадував київському воеводі Дмитру Путятичу про «давні справи, що перед тим, за предків наших» через Київського воеводу інформація і послання з Криму надходила до литовських правителів й урядовців. Тоді ж згадано, що Путятич передав слова хана великому князю. 1508 року київський воевода просив у Менглі-Герей I допомогу для Києва. Взимку 1513—1514 рр. до київського воеводи Юрія Радзивілла з Криму надходили листи «від царя, і від царевичів, і від (литовських) послів». Ці листи воевода, не гаючи часу, переслав до Вільна. У липні 1515 р. київський воевода Андрій Немирович повідомив Панів-Рад ВКЛ, що новий кримський хан Мухаммед-Герей I «писав і прислав до мене посла свого, на ім'я Амрон». Кримський володар хотів довідатися щодо місця перебування Сигізмунда I, «о вашій милості раді господаря нашого, і теж о війську господарському, де би в ті часи мало бути; й писав до мене, аби того ж часу відпустив посла його назад до Орди, відписавши», що воевода і зробив. Незабаром до Києва приїхав ще один татарський посол Сивенчай від ханського сина царевича Алп-Герейя, який розташувався з кримським військом неподалік Черкас. Через свого посла царевич кликав воеводу до спільного наступу на Московщину і вимагав від Немировича особистої присутності у своєму коші.

Хоча статус і військово-економічна база черкаського старости були на порядок нижчими, ніж у воеводи, але й правителям цієї найвіддаленішої частини ВКЛ часто доводилося вступати в особисті зносини з татарськими ханами та їхніми слугами. 1507 року Менглі-Герей I надіслав листа черкаському наміснику князю Капусті, «приятелю» своєму, у якому попереджав про півторатисячний татарський загін, що займався розбоєм у степу, і просив старосту захистити кримських послів та купців від цих розбишак. 1526 р. Іслам-Герей прислав до Остафія Дашковича, старости Черкаського і Канівського, свого посла Ель Алмиш Емел Дема. Староста відправив посла назад з власною відповіддю. У жовтні 1528 р. Іслам-Герей знову прислав свого

гінця і послів. Царевич просив Дашковича виділити йому місця для кочівлі і відправити послів до короля. Черкаський староста, виконавши прохання царевича щодо послів, відправив до нього свого слугу. Подібне відбувалося і 1532 р. Того ж таки року вже Саадет-Герей I після невдалої облоги Черкас вів переговори з Остафієм Дашковичем. Цікавим є той факт, що під час цих контактів воєвода і староста дають відповідь, не очікуючи вказівок зверху.

Зрозуміло, що прикордонні намісники мали від уряду загальну вказівку, як поводитися. На це недвозначно вказано в листі Сигізмунда I до Дашковича: «...Науку нашу через листи наші тобі ... дали, яким звичаєм мав би ... з ним (тут: Іслам-Гірея — *Авт.*) справу вести...». Але загалом, намісники мали діяти на свій страх і ризик, оскільки час не чекав, та й обстановка їм була відома краще. Наприклад, того ж таки 1528 року Сигізмунд I, даючи черкаському старості загальні вказівки, здебільшого повністю покладався на його досвід і знання у цій сфері.

Траплялися випадки, коли прикордонний урядник мав брати на себе весь тягар обов'язків дипломата до приїзду відповідних послів з центру. Подібне траплялося на міжурядових переговорах 1516—1517 рр., коли один посол — Іван Горностаї — від'їхав з татарськими ярликами до Сигізмунда I, а інші — Гаштовт і Ратомський — ще не приїхали. Чамбули перекопців стояли вже біля Черкас, що вимагало невідкладних дій. У цих складних умовах роль литовського посла перебрав на себе О. Дашкович, і саме йому кримці на вимогу великого князя мали скласти присягу.

Така увага до посади воєводи і старости як людини, навколо якої концентруються всі аспекти політичного і воєнного життя міста, спостерігається і пізніше. Наприклад, Сигізмунд II Август дав згоду на від'їзд князя Костянтина Острозького з Києва тільки як велику милість і за умови, що він «під час безпечний» залишить Київ під таким же надійним захистом, як і за своєї присутності. Чи у 1562 р., коли король, дозволяючи остерському державцю Філону Кміту приїхати у власних справах до Вільна,

ставив вимогу, аби Кміта перед цим забезпечив замок усім необхідним для надійної оборони. Як уже зазначалося, 1526 р. король взагалі заборонив О. Дашковичу залишати Черкаси з огляду на небезпеку татарського вторгнення. Така специфічність посади київського воєводи і місцевих старост виражена навіть у посланні Панів-Ради ВКЛ до короля у 1538 р.: «а інші панові воєводи, такі як Київський, Полоцький, Вітебський, ті завжди на замках воєводств своїх мешкають і мало на сеймах вальних бувають...».

Прикріплення до міста небезпечної доби поширювалось і на місцевих міщан, що було вписано в уставній грамоті великого князя Олександра Казимировича київським міщанам: «...а коли вість прийде про поганьство, тоді їм з міста не їхати, або ідучи з дому, мають на своє місце таких же добрих залишати, як і самі, які мають без них на службу нашу заступати».

Київський воєвода і старости, як знавці місцевого політичного життя, іноді виконували роль Великих послів до Криму. Так було 1500 р. з тодішнім київським воєводою Дмитром Путятичем. 1522 р. вже Остафій Дашкович разом з Онікеєм Горностаєм виконує місію Великого посла у Криму. На відміну від свого партнера, який саме й вів переговори з ханом та його оточенням, черкаський староста віз коштовності для хабарів кримським мурзам, виконував роль посередника в листуванні між Сигізмундом I і Мухаммед-Гіреєм I, а також мав секретну місію резидента при ханському дворі, на що недвозначно вказує широка інформація про політичні і воєнні плани й заходи кримців, що поступала від нього (див. далі. — *Авт.*). Існувала і зворотна тенденція, коли людей, що були послами у Криму або в інших татарських країнах, потім призначали старостами і воєводами в українських містах. Так, Матвій Заморенок, посол у Заволзькій Орді у 20-х роках XVI ст., був Чорнобильським намісником у 1526, 1531 і 1539 роках, Онікей Горностаї був намісником Черкаським і Канівським у 1544—1547 рр., а Михайло Халецький, тричі посол у Великій Орді 1497—1501 рр. і посол до Криму 1521 р., обіймав посаду Овруцького старости упродовж 1522—1531 років тощо.

Таким чином, спираючись на викладені вище факти, можемо констатувати, що адміністрація і представники вищих станів населення українських земель становили основу дипломатичної служби Великого князівства Литовського у напрямку Криму, Казані і Заволзько-Ногайських орд — надавали стації (їжу, житло, засоби пересування), відповідали за безпеку послів і гінців. При цьому київський воєвода, а часом і старости, частіше черкаський, виконували роль дипломатичних посередників. Віддаленість українських земель від центру і чисельні пережитки удільних часів зумовлювали певну самостійність київського воєводи і черкаського старости у зносинах з Кримським ханатом.

## Оборона осілого населення України від кримсько-турецьких нападів

У першій половині XVI ст. збройні сили ВКЛ мали типовий вигляд феодалного війська, основу якого становило земське ополчення, або оборона земська. У ВКЛ таку назву мала служба військовозобов'язаних частин населення. В основі військової служби князівства було землеволодіння. Кожен, хто мав землю, повинен був її захищати, виходити на війну на коні й у повному озброєнні. Причому, залежно від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення й, відповідно, власних матеріальних можливостей, землевласник мав виставляти, крім своєї персони, ще й відповідну кількість вояків «кінно й збройно».

До початку XVI ст. не існувало єдиного загального закону, який би визначав і регулював військову службу землевласників з їх маєтків. Тому реалії часу — катастрофічний стан, у якому опинилося Литва в останній третині XV — на початку XVI ст. внаслідок наступу Московщини і Кримського ханату, — почали вимагати врегулювання земської служби спеціальними загальнодержавними законами. 1502 року на сеймі в Новгородку було встановлено фіксований мінімум, згідно з яким кожен князь, пан, зем'янин і дворянин має виставляти одного озброєного

вершника з кожних десяти служб селян. Чверть століття показала, що тієї кількості вояків, що їх виставляли землевласники згідно з уставом, замало для потреб держави, і тому 1529 р. ця норма була знижена до 8 служб селян. Окрім вищезазначених норм, кожен землевласник мав право виводити на війну більшу кількість вояків «на ласку господарську», добровільно. На українських землях, які були у складі ВКЛ, військові повинності місцевого населення в більшості відповідали загальнодержавним.

Федералістичний характер ВКЛ повною мірою проявився у військовому устрої цієї держави. Кожна земля фактично являла собою військовий округ, на чолі якого стояв намісник головного міста або воєвода. Так, зокрема, було на Київщині. У Волинській землі місцевими військами командував маршалок, якому підпорядковувалося й подільське ополчення. У бою ополчення кожної землі стояло окремо, очолюване власним намісником чи іншою посадовою особою. Загальне керівництво литовськими військами під час воєнних дій за відсутності великого князя здійснював гетьман великий. Війська кожної із земель та воєводства структурно складалися з ополчень повітів, очільниками яких були старости. Наприклад, у 1524 р. король наказував Панам-Ради ВКЛ: «...Усі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и наготові були..., і повітам би своїм казали теж зібратися и наготові бути».

У досліджуваний період адміністративно українські землі у складі ВКЛ ділилися на Волинську землю (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти), Поділля (Вінницький та Брацлавський повіти), Київське воєводство (Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Київський і Черкаський, Канівський повіти). Особливістю останнього було те, що він був утворений із двох міст — Черкас і Канева, кожне з яких іноді мало свого власного старосту. Наприклад, 1510 р. О. Дашкович став старостою канівським, у той час як у Черкасах старостував А. Немирович. Як уже зазначалося, в основі військової служби лежало



землеволодіння, тому й військовий обов'язок було покладено на різні стани суспільства. Земську повинність відбували: князі, пани, зем'яни, бояри і слуги (панцирні, путні, ординські), міщани й службові татари.

На Волині основний тягар щодо оборони краю несла шляхта. Через низку причин ополчення Волинської землі було тією воєнною силою, яка брала участь практично в усіх найбільших битвах і військових операціях Литви у першій половині XVI ст. — під Вишнівцем (1512 р.), Оршею (1514 р.), Сокалем (1519 р.), Ольшаницею (1527 р.) та ін. Проте навіть коли ВКЛ пожинало плоди миру, волинське ополчення часто стояло у бойовій готовності, на конях, оскільки небезпека татарського вторгнення існувала постійно. 1530-го, 1532-го, 1533-го і 1539-го року бачимо волинців відмобілізованими на кордоні. Цікаво, що 1532 і 1539 рр., хоча мобілізаційні листи з урахуванням татарської і турецької небезпеки були розіслані по всій країні, на ворога мали рушити тільки волинці. Що ж стосується малої війни з татарами, то вона, беручи до уваги частоту їх нападів, вимагала щорічного напруження. Наприклад, 1530 р. король, називаючи причини, що не дали можливості татарам напасти, серед інших вказав і на волинське ополчення, яке охороняло кордон, коли внутрішні землі ВКЛ насолоджувалися мирним життям. Отже, те, що волинська шляхта 1545 р. вважала, мовляв, «коли є перемир'я з Москвою, тоді в безпеці вся шляхта Великого князівства живе, і не рушає із своїх домівок. Але тут на Волині, чи є, чи немає перемир'я з татарами, з коня мало зсідаємо, і кожен час мусимо в полі бути», — слід сприймати не як перебільшення, а як констатацію гіркого факту.

Проте таке життя мало й зворотний бік медалі. Постійна небезпека і часті сутички перетворили волинців (як, у принципі, і вояків інших українських земель) на загартованих і вправних бійців. І це не дивно, бо, як прокоментував 1538 р. від'їзд з молдавської виправи молодого Сигізмунда II, старий польський ротмістр, «той пан, якого люди в ординці (татарський бій. — Авт.) не бачили, той хоробрим ніколи не буде». Українському

населенню таких «ординок» вистачало більш ніж будь-кому. Яскравим прикладом якості волинських загонів є Вишнівецька битва 1512 р. (принаймні про неї у нас завдяки Деціюсу є чимало інформації і подробиць). Тоді вояки Острозького першими зустріли ворожу атаку, бо вони краще знали татарську тактику, ніж поляки, які, за твердженням литовського гетьмана, набиралися вміння у німців в Європі, але там інша система бою і інше мистецтво вояків. А вже під час самої битви волинці витягнули на себе все кримське військо і зв'язали його боєм, що дало змогу полякам завдати флангового удару.

Беручи до уваги, що кількість і озброєння вояків залежала від заможності кожного шляхтича, логічним буде припустити, що ударною силою волинців ставали надвірні хоругви найбільших князів — Острозьких, Сангушек, Вишневецьких та ін. Причому, крім вояків, яких вони мали виставляти, ці нововладці нерідко утримували загоны, так би мовити, понад норму. На це недвозначно вказує повідомлення про те, що князь Ілля Острозький мав якийсь загін («оршак») із 350 осіб, «гарно озброєний по литовській моді», подібний до якого у ВКЛ був лише у біскупа віленського, але меншої чисельності. Зброю до цих вояків князь купив у Пруссії. Тут, певно, мова йшла про вогнепальну зброю (принаймні луків і шабель було достатньо і в Україні). Того ж року Острозький привів до основного війська на московський фронт 500 добре озброєних гусар, і це при тому, що, згідно з переписом 1528 р., Острозькі мали виставляти 426 коней. Цікаво, що в обох випадках джерело походження інформації і адресат одні й ті самі, та й власне зміст наштотує на думку, що мова йшла про два різних загоны (350 і 500 осіб) на службі у одного князя. Якщо навіть прийняти думку, що мова йде про одних й тих самих вояків, то когось Ілля Костянтинівич Острозький, привівши п'ятсот чоловік, мав же залишити вдома для охорони проти татар, які якраз кочували вздовж кордону.

Частиною мілітарної системи ВКЛ була військова служба міщан державних («господарських») міст. Вони повинні були

виставляти під час воєн ополчення, стежити за станом укріплень тощо. Не була в цьому винятком і Україна, у якій, за підрахунками сучасного історика П. Саса, налічувалося не менше 150 міст. Щоправда, військова повинність міст на зламі XV—XVI ст. зазнала суттєвих змін: містам, що перебували у внутрішніх районах держави і були віддаленими від театрів воєнних дій, поступово заміняли військову службу грошовою виплатою. На українських землях цей процес тривав на Волині. Відносна віддаленість від кордону, прикриття з півдня Східним Поділлям, сприятливі природні умови (ліси, болота) й численна шляхта, яка брала на себе основний тягар військової служби, поступово відсували волинські міста від прямої участі їхніх міщан у воєнних діях. Але все одно це не могло повністю скасувати військову повинність, оскільки вона була продиктована політичними реаліями. Хоча малі татарські напади й обмежувалися Поділлям, але походи головних сил кочівників завжди досягали Волині, як у 1516, 1518, 1519, 1524, 1526—27 роках. Окрім небезпеки зовні, внутрішні війни між шляхтою теж примушували міщанство бути на сторожі й тримати зброю напоготові. За люстраціями українських міст, судовими вирокami й земельними пожалуваннями середини XVI ст. видно, що офіційна військова служба волинських міщан зводилася до оборони міських і замкових укріплень, неофіційно ж вони брали участь у домашніх війнах місцевих феодалів, а значить, залишалися, хоча й меншою мірою, ніж у XV — на початку XVI ст., серйозним військовим резервом Волині.

Справи на Київщині та Поділлі були дещо іншими. Ці території, будучи фактично передовим форпостом у напрямку Степу, завжди приймали на себе перший удар кочовиків. Це, відповідно, наклало відбиток на військовий обов'язок міщан, який вони несли нарівні зі шляхтою і який полягав у переслідуванні ворога, сторожовій службі та ремонті укріплень.

1522 р. Сигізмунд I, розбираючи скарги київських міщан на воєводу, підтверджує, що міщани повинні їздити з ним у поле «на погоню», ті ж, хто не має коней, повинні в той час стерегти

замок, як «перед тим». Міщани повинні разом з іншими мешканцями міста стерегти по черзі полонених татар, причому обумовлено, що у випадку втечі під час чиеїсь черги полоненого, то має бути на винного «переведено», якщо полоненого хтось «навмисно відпустив, то той має бути покараний нічим іншим, тільки шиєю». Але тут же король додавав: якщо хтось «з необачності або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не має бути покараний». У тому ж документі згадано й клікунів, яких міщани спеціально наймають на замок. Крім того, кияни повинні були висилати в поле сторожу.

Зі скарг черкаських міщан у 30-х рр. XVI ст. дізнаємось, що вони разом із старостою мали виїжджати проти ворога, певно, теж мали робити й канівці, оскільки вони тривалий час мали того ж старосту.

Оскільки інформації про військову службу міщан українських міст у 1515—1540-х рр. дуже мало, ми змушені залучити люстрації 1545 і 1552 рр. Саме вони дають можливість простежити цю військову повинність міщан й напрямки їх походів. Щоправда, треба зауважити, що люстрації були складені в той час, коли, з одного боку, відбувся спад агресії зі Степу, а з іншого, оборона краю більшою мірою, ніж у першій третині XVI ст., лежала на плечах найманих військ і козаків.

Згідно з люстраціями, міщани ремонтували укріплення, охороняли їх, а під час військових дій виїжджали на конях з місцевим намісником проти ворога.

В історіографії поширена думка про невисоку бойову цінність міщан. Так, історик Клепатський писав, що «ці контингенти, особливо міщанські, були мало придатні для воєнних цілей». Інший відомий історик І. Крип'якевич, описуючи воєнні повинності міщан, їхнє озброєння, тут же робить категоричний висновок про те, що «обов'язки ополчення були невеликі». Подібної думки дотримувався і Довнар-Запольський.

Проте специфіка життя Київщини та Поділля викликає сумнів у тому, що міщани були «недисциплінованими народними ватагами». Той же Крип'якевич писав, що, наприклад, черкаські

міщани «мали ще обов'язок їздити кілька разів на рік у поле (степ) для розгляду, де перебуває ворог». Але ж це доволі велике навантаження як для мирного життя. Фактично військова служба міщан обумовлювалася не стільки урядовими указами, скільки небезпечним прикордонням. Часті, майже щорічні, татарські напади, експлуатація уходів у зонах активного пересування кочовиків і утримання «польної» сторожі, звісно, вимагали від міщан доброї організації й військової підготовки, що підтверджено конкретними фактами. Так, люстратор Житомира записав, що місцеві мешканці мають рушниці й добре з них стріляють. У Брацлаві під час облоги татаро-турецьким військом хана Девлет-Гірея I 50 міщан і зем'ян похилого віку, «малопридатних до оборони», плюс жінки та діти протрималися під щільним обстрілом три дні і здалися внаслідок нестачі припасів та води. А вже через 22 роки Бонецький, подорожуючи до Криму, відмітив, що у Брацлаві, попри те, що на той час це вже було, за словами польського дипломата, «не важливе і не значне місто», всі мешканці — «гарні стрільці, які отримали чималий досвід і навик у легких і частих сутичках зі Скіфами (татарами — *Авт.*), вони складають незмінний гарнізон у своєму місті». До того ж брацлав'яни, за спостереженням Бонецького, «у степах відмінні провідники».

Цікавим прикладом високої бойової підготовки міщан Канева можуть служити події 1536 року. Тоді черкаські повстали проти свого старости Василя Тишкевича і витіснили його службників з міста, на допомогу ж останньому була послана жовнірська рота з Києва. Не маючи змоги дістатися до Черкас, жовнірі і старостинські службники вирішили «відігратися» на канівцях, а саме — пограбувати місто, а потім усе представити як придушення бунту. Жовнірі вночі проникли до острогу й напали на міщан. В умовах нічного, підступного нападу численного і професійного вояцтва канівці не розгубились, а зібралися з силами «і виперли з острогу тих нападників», причому останні зазнали істотних втрат в живій силі та амуніції. Дещо пізніше, у 60-х роках XVI ст., під час старостування у Черкасах

князя Михайла Вишневецького, 500 татар раптово вдерлися до міста вночі, але місцеві мешканці так само не розгубилися й вибили ворога з міста, а через кілька днів черкаські дали татарам бій у полі і там їх розгромили. 1532 р. міщани становили суттєву частину гарнізону Черкас, коли місто витримало двотижневу облогу великого кримсько-турецького війська. Під час відбиття татарських нападів міщани Поділля й Київщини, з огляду на нечисленність місцевої шляхти і часту відсутність найманих військ, мали становити суттєву частину прикордонної оборони.

Походи на Тягінку (1493 р.), Іслам (1524 р.), на Очаків (1529 р.) у документах зазначено як такі, що здійснювалися черкаськими, канівцями та місцевими старостами. Зрозуміло, що тут йдеться про всіх мешканців цих міст, але, з огляду на вищезгадану особливість краю, роль міщан була в цьому значна. Це певною мірою підтверджується в документах. У скаргах киян 1522 р. чи черкасів 1536 р. у люстрації цих міст багато уваги приділено полоненим татарам і воєнним трофеям. Окрім зазначених воєнних повинностей, існувала ще одна, яка повною мірою лежала на українських містах, — будівництво й обслуговування під час походів воєнних флотилій. Більшість великих походів, розпочатих проти татар з литовських земель, були річковими. Красномовним же фактом, який свідчить про процедуру підготовки флотилій, є лист Сигізмунда до Іслам-Гірея 1529 р.: «Казали йому (Михайлу Григоревичу. — *Авт.*) з усіх міст і волостей українних зібрати людей човневих, і буде з ним чималий загін людей з гаківницями та з ручницями і з іншими бронями, скоро ріки пустять, він з цими людьми там на низ Дніпра прибуде».

Отже, у першій третині XVI ст. українське міщанство, у першу чергу Поділля й Київщини, продовжувало відігравати значну роль в обороні краю від агресії перекопців та білгородців.

Служилих татар у Литві джерела фіксують з кінця XIV ст., хоча, як справедливо зауважив М. Грушевський, оселення татар мало початися ще за часів правління Ольгерда Гедиміновича, а Вітовт тільки продовжив і розвинув цей процес. Саме

литовські служиві татари у наступні століття й у досліджуванний період становлять частину ополчення литовських земель. За описом війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коні. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення з боку степу, литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, 1533 року, оголошуючи мобілізацію по всій державі, у зв'язку з небезпечними рухами чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав «маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому...», аби вони «були б ... усі наготові». Хоча, як зазначив Єжі Охмянський, невідомо, чи брали литовські татари безпосередньо участь у боях з нападниками на українських землях.

Крім участі у військових походах, з числа цих служивих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу ВКЛ. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, яких посилали до Криму. Причому ці професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман, який на початку 1530-х років уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 20—30-х роках його місце посів Кузулман-молодий. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. 1508 року вищезгаданого Кузулмана захопили в полон астраханці і «в Азові продали». Інший литовський толмач Ромодан 1518 року взагалі загинув. Що ж до служивих татар на території саме України, то тут це питання ускладнюється. На Київщині татари, які визнали владу великого князя, відомі з 1397 р., коли Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі. Пізніше князі Олелько Володимирович і Семен Олелькович селили на Київщині татар, які, на думку Охмянського, мали відбувати як військову, так і посольську та кур'єрську служби. Під 1494 р. частина цих татар згадується як есачні люди, що мешкають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок. Причому ця татарська колонія виявилася доволі живучою в етнічному плані. Її представники Шашко і Бедей

(чи Бебей) фігурують під 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича вони були звільнені від повинностей на замок і привернуті безпосередньо під старосту. В описі Мозиря зазначено село Міхновичі татарки Кодишевич у 10 димів. Тон опису дає зрозуміти, що село існує вже давно («пам'яті немає»). Можливо, тут йдеться не про чисто татарське поселення, а про населений пункт, який належить татарському роду. Але навіть у такому випадку Міхновичі мали бути хоча б частково населеними татарами.

Хоча Кримський ханат і посідав загалом ворожу позицію стосовно ВКЛ, проте це давало і зворотний ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність «литовських татар». Так, один з братів Менглі-Гірея І Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки 1493 р. А під 1519 р. у королівському листі згадано «Аз-дмірова сина Канівського», з чого можна зробити припущення про існування у Каневі татарської колонії. У 1507 р. до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгімя. Причому місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева.

У 1528—1529 рр. у районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою царевич Іслам-Герей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харч і одяг. Цікавий випадок стався у 1531 р., коли до ВКЛ прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині було проголошено персонами нон-грата, а держава, з урядом якої вони мали вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві.

Напевно, за аналогією з литовськими, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджено джерелами. Щоправда, мова йде не про господарських, а про приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540—1541 рр. у ново-збудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисову

Бару. На Волині ж ці «люди татарського народу», як їх названо у люстрації Барського староства, мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами господині Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишилися у князя. Михайло Грушевський, виходячи з того, що володіння Корецьких Межирицьк і Корецьк були розташовані поблизу Острога, відносив черемисів до однієї категорії з татарами острозькими, Вітовтовими колоністами. Знаменно, що у 1574—1575 рр. згадують надвірні татарські хоругви Корецьких і Острозьких. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які проводили їхні сюзерени.

Слід відзначити, що у досліджуваний період литовський уряд для захисту своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханата намагався використовувати інші татарські орди, які, навідуючись у Дніпровсько-Донські степи, відрізали кримцям шлях на північ. Якщо прихід ногаїв і заволзців у 1516 і 1518 роках на територію Кримської держави мав характер самостійних, не пов'язаних з Литвою акцій, то під час розгрому улусів кримців 1523 р. між керівниками цих орд і Сигізмундом I вже зав'язується листування, спрямоване на створення антикримського союзу і звільнення Ших-Ахмата. Похід же заволзців за Ших-Ахматом 1527 р. і антикримські акції останнього у 1529 р. були повністю організовані і скеровані Вільно.

Не можна оминати увагою і такий факт, як спільні воєнні заходи Литовської і Кримської держав, оскільки під час них агресія з півдня спрямовувалася в інший бік — на Московщину. У 1513—1514 рр. відбувся похід військ Київщини на чолі з місцевим воєводою Юрієм Радзивіллом і кримськими чамбулами князя Адрагмана. В Актах Західної Русі цей похід датовано 1534 роком, причому зроблено зауваження про поганий стан документа. Однак тут ми маємо справу з явною помилкою, оскільки Юрій Радзивілл воєводствував у Києві упродовж 1511—1514 рр. 1534 ж року воєводою був Андрій Немирович. Крім того, князь Адрагман 1524 р. був висланий

до Порти. І ще один момент, на який не зважили шановні автори збірки. У документі Мухаммед-Герей фіксується ще як царевич, який із військом посувається до Києва задля нового спільного походу на московські кордони, що справді відбувся взимку 1514—1515 рр. Отже, похід Радзивілла відбувся у 1513—1514 рр., що є логічним, з огляду на послаблення конфронтації між Вільно й Кіркором у 1513—1515 рр. Успіх перших двох спільних воєнних акцій призвів до того, що наприкінці весни 1515 р. царевич Апл-Герей намагався організувати третю спробу, проте невдало. 1521 р. відбувся новий спільний похід військ Литовської і Кримської держав.

Щоправда, історії також відомий випадок спільних дій українців і татар не на державному, а на місцевому, неофіційному рівні. Такий факт зафіксований Сигізмундом Герберштейном під 1526 р., коли Остафій Дашкович «провів у Московію деяких татар, одягнутих в литовський одяг...» Татари, набравши полон, відступили до ВКЛ, переслідуювані московськими вояками. Коли останні «поверталися ... зі здобиччю, Остафій, (вийшовши) із засідки, оточив їх і перебив усіх до єдиного».

Збройні сили на українських землях ВКЛ, як, утім, і по всій державі, можна розділити на постійні й непостійні. До першої категорії належать слуги урядників (воєвод, старост, намісників-державців), сторожа і, з початку XVI ст., — жовнірські роти. Воєнна система Литовської держави передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, так званих служебників або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але мала відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, 1507 р. під час призначення Юрія Михайловича Монтовтовича воєводою Київським було вказано, що «він має, на тому замку нашому українному мешкаючи, не малую суму слуг ховати к службі нашій...» Тому король на утримання виділив воєводі плату з київських корчем, київське мито (крім аргіша) і «половину плати нашої з корчми Черкаської...».

Отже, можна констатувати, що в перші чотири десятиріччя XVI ст. основною військовою силою, яка захищала українські землі ВКЛ від нападів степовиків, були місцеві загоны шляхти, міщан і козаків. Розташування на Київщині, Волині й Поділлі найманих військ мало періодичний характер, а їх незначна чисельність не відповідала потребам часу. Несення сторожової служби покладалося на різні стани українського населення. Головними недоліками цього була слабка координація дій сторожових постів і сезонний характер польової сторожі. Що ж до якості вояків, то найкращу характеристику їм дав Михалон Литвин: «(Мешканці Київщини) за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони стають досить відважними. Тому там дуже легко набрати багато добрих вояків».

## Українське козацтво наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

Перші згадки українських козаків стосуються початку 90-х рр. XV ст. Мова йде про згадування козацького імені в офіційних документах тієї доби. Хоча це скоріше є фактом, що наздоганяє вже наявне явище. Адже ще за 1489 р. існує принаймні дві згадки в джерелах, які можна пов'язати з козащиною. По-перше, у хроніці М. Бельського описано, як козаки вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовському війську під час виправи останнього на татар. І по-друге, приблизно у 1488 — на початку 1489 р. у районі Таванської переправи «пана Юр'єві люди (київського воеводи) Пацевича» напали на московський купецький караван, що повертався з Криму. Щоправда, в другому випадку слово «козак» не згадується. Але місце і сам характер подій відповідають пізнішим козацьким нападам.

У 1492 р. кияни і черкаські на нижньому Дніпрі захопили татарське судно і пограбували підданих кримського хана. Великий литовський князь Олександр Ягеллончик звинувачив

у цьому саме козаків. Наступного року вже хан називає нападників на московського посла Суботу «козаками з Черкас». По суті, обидві вищезазначені згадки є лише вершиною айсберга, який уособлює козащину, що стрімко розвивалася. У грудні 1499 р. хан Менглі-Герей I скаржився московському володарю Івану III на підданих Литви, які регулярно на човнах нападають на околиці Очакова і «багато лиха чинять», а також безмитно беруть сіль.

Підтвердження цього знаходимо в уставній грамоті київським міщанам. У ній оподаткуванню козаків, що займаються «уходництвом» (уходницькими промислами на пониззі Дніпра), вже присвячено окремі пункти. До того ж у цьому документі зазначено, що міщани мають повідомляти місцеву владу про тих купців і козаків, які зупинились у них на подвір'ї «згідно давнього звичаю». Отже, козаки є вже постійно присутніми принаймні на Київщині.

Від початку XVI ст. маємо цілу низку повідомлень про українське козацтво. 1500 р. черкаські і київські козаки влаштували засідку московському послу, але невдало. Взимку 1502—1503 рр. вони на човнах перекрыли дніпровські переправи і погромили кримське посольство. Ймовірно, саме після цих подій київському ключнику Семену Полозовичу король наказав зробити обшук серед козацтва. Щоправда, згідно з документом, Семен Полозович просто забрав на місто, відповідно до закону (за законом, речі померлого, у випадку відсутності родичів, «приходять на намісника Черкаського») речі померлого козака. Цікаво, що частину отриманого Полозович роздав слугам «на однорядки» (уніформу. — *Авт.*), а вже коштовні каміння і перлини віддав особисто королю. Останні події цікаві тим, що вперше дізнаємося про конкретні імена козаків, а також їхню службу в почтах прикордонних урядників, у цьому випадку — самого київського воеводи князя Дмитра Путятича.

Улітку 1504 р. козаки знову на дніпровській переправі напали на турецьких купців і кримське посольство. Литовський правитель наказав черкаському наміснику спіймати нападників.

Для цього останній буцімто навіть по полях їх розшукував і когось таки упіймав. Але, як показують події 1507 р., цей трус був усього лише фарсом, оскільки козаки перебувають у Черкасах і поводяться щодо хана досить нахабно. За скаргою Менглі-Гірея I від нього втік слуга. Коли ханський посол побачив утікача в Черкасах, то спробував заарештувати його. Але останнього захистили місцеві козаки. Весною і літом 1510 р. козаки часто з'являються в околицях новозбудованої кримської фортеці Іслам і, за словами хана, чинять великі «шкоди». Найголоснішою акцією козацтва стало захоплення табуна в 150 коней. Причому, як зазначав кримський правитель, табун відвели до Черкас.

Напевно, були й інші козацькі напади, повідомлення про які через брак джерел не дійшли до нас. Наслідком козацької активності став план Менглі-Гірея I щодо перебудови Очаківської фортеці, перегородження Дніпра ланцюгами і засипання річки Ярими, що обтікає острів Товань, лісом і камінням. Згідно з документом, козаки по цій малій річці непомітно обходили татарські міста. Щоправда, невідомо, чи намагався хан втілити в життя цей оборонний проект. Скоріше за все — ні, оскільки на майбутнє десятиліття припадає спад козацької активності, пов'язаний, напевно, з повстанням М. Глинського і двома литовсько-московськими війнами, що відвернуло увагу активного до військових заходів населення.

Вже в перші два десятиліття козацької діяльності, принаймні відомої на сьогодні, вимальовується основний напрямок походів українських козаків — нижня течія Дніпра й Південного Бугу. Цей напрямок було обумовлено географічними, стратегічними і політичними чинниками. Річки служили зручним шляхом для козаків, які, використовуючи човни, спускалися з середньої Наддніпряни до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут були розташовані основні водні переправи, через які проходили великі торговельні шляхи з Криму до західних країн. Тут перебували

літні кочів'я кримців. Крім того, у районі Хаджибея видобували та експортували на північ сіль, а дещо північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатували українське населення і козаки зокрема.

Політична причина полягала в тому, що Північне Причорномор'я, про що мова йшла вище, у XV ст. належало Литві і було відібране у нього тільки у 80-х роках XV ст. Кримським ханатом, правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни, передусім Литву і Польщу. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільна, яке офіційно не відмовлялася від Північного Причорномор'я.

Як уже зазначалося, друга декада XVI ст. характеризується зниженням козацької активності. Після поразки кримців під Вишнівцем 1512 р. хани чотири роки утримувалися від великих походів на українські землі ВКЛ і КП, що, однак, не завадило білгородським татарам напасти на прикордоння в березні 1515 р.

Польський хроніст М. Стрийковський, описуючи військові дії під Вишнівцем і Білгородом у 1516 р., виводив козаків як активних учасників тих подій. Щоправда, тут скоріш за все маємо справу з поглядом другої половини XVI ст. Інша справа — згадки в документальних матеріалах, які прямо вказують на козацьку активність у 1519 і 1522 рр. Причому друга дата є не зазначенням конкретної дії козаків, а підсумком їхньої діяльності до цього.

Етапною подією в історії козацтва є події 1524 р., а саме — бої козаків на дніпровській переправі в районі Тавані, і королівський проект щодо їх вербування та організації. Якщо приналежність Михайла Козака і його загону (1526 р.) до козацтва є поки що дискусійною, то постійна присутність останніх принаймні у Черкасах є фактом, підкріпленим королівським листом О. Дашковичу за 1528 р. У цьому документі сказано: «...опитував бояр і міщан черкаських і козаків, старих людей...», «...і ти б черкасцям і козакам наказав...»

Розгром кримців на Ольшаниці 1527 р., походи під Очаків 1529 р., перемога над кримськими чамбулами у 1530 р. на Голтві і в Полозор'ї та успішна оборона Черкас 1532 р. мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організаційності українського козацтва. Принаймні починаючи з 30-х років XVI ст. про козаків у документах згадують постійно (у 1532, 1533, 1535 та ін.). Невипадковим є і збільшення кількості вояків, яких спочатку король, а через дев'ять років черкаський староста пропонували оселити на дніпровських островах від 1—2 тисяч (1524 р.) до двох тисяч плюс кілька сотень вершників (1533 р.).

Під час литовсько-московської війни 1534—1537 рр. вперше у військових діях фігурують українські козаки. Якщо козаки полоцького воєводи, що ходять на розвідку за московський кордон, можуть бути однаковою мірою як литовськими татарами, так і українськими козаками, то походи Дашковича в московські землі Бельський прямо пов'язує з козацтвом. За його інформацією черкаський староста в березні 1535 р., зібравши 3000 козаків, «довго і широко... московські землі воював». А взагалі, як свідчать листи сучасників тих подій, Дашкович зробив два походи на московські землі — у 1534 і 1535 роках. Обидві військові акції закінчилися перемогою черкаського намісника. Проте в цих джерелах нічого не сказано про козаків. У той же час у другому поході Дашкович розбив, як свідчили сучасники, тритисячний московський загін. А оскільки оперувати він міг лише власним почтом слуг і ополченням підпорядкованих йому Черкас і Канева, чого було явно недостатньо для операцій такого рівня, тим більше в містах мали залишатися сильні гарнізони на випадок татарського нападу, то можна із застереженням прийняти повідомлення Бельського про козаків Дашковича.

Цінним джерелом щодо взаємовідносин козацтва і суспільства в той час є скарги черкасців, надіслані до короля після смерті О. Дашковича в середині 30-х рр. XVI ст. Тоді черкаські попросили короля зняти низку «новин», введених покійним старостою в місті. З королівської грамоти дізнаємось не тільки

про постійне перебування козацтва у Черкасах, але і його повинності щодо старости і населення загалом. Так, у документі зазначено, що козаки «здавна» ділилися частиною трофеїв зі старостою за своїм бажанням, а Дашкович все «на себе привласнив». Напевне він перетворив періодичну данину з козацьких трофеїв на постійну. Вільне до нього пересування козаків через місто О. Дашкович теж взяв під жорсткий контроль. На Різдво староста зобов'язав козаків давати йому по куниці. У випадку ж відсутності цього сплачувати грошима — по 12 грошей з кожного. Останній податок, згідно з уставною грамотою київського воєводи до черкаського старости і мешканців міста, був зменшений до 6 грошей. Проте в цій же грамоті з'являється нове про козаків. Зазначено, що у випадку загибелі чи потрапляння в полон до татар козака половину його майна староста забирає собі і на потреби міста, половину ж віддають тому, кому цей козак «поручив». Щоправда, все це діє за умови відсутності у козака дружини чи дітей. Отже, згідно з цим документом, козацтво є складовою частиною місцевого життя, має родини, майно і підпорядковується не тільки загальним, але й спеціально під нього винайденим законам. Причому козаками називають не всіх прийшлих людей. Так, у грамоті за 1536 р. окремо зазначені «наймити», «інший люд загальний» та «люди прихожі».

40-ві роки XVI ст. позначилися черговим спалахом козацької активності. 1540 р. козаки розбили один з татарських загонів, що йшов на московські землі, було вбито 20 осіб і захоплено 250 коней. Потім козаки перехопили й пограбували гінців кримського і казанського ханів до короля. На додаток, тих кримців, які випасають у степу худобу, за повідомленням Сигізмунда I «багатьох часто (виділення Авт.) козаки н(а)ші б'ють і статки їх відбирають,...» Після цих подій хан погрожував розірвати тільки-но підписану союзну угоду. Під тиском Сахіб-Гірея I Сигізмунд I у другій половині 1541 р. надіслав цілу низку досить різких за тоном листів до київського воєводи і черкаського та канівського старост з вимогою вгамувати



козацтво, натякаючи, що саме ці урядники є підбурювачами вищезазначених нападів. Крім того, на Київщину було послано дворянина Стрета задля перепису всіх козаків.

Подальша активність козацтва і відсутність інформації з приводу результатів місії Стрета спонукають думати, що королівські заходи завершилися безрезультатно. Вже наступного 1542 р. король повідомив хана, що, за його інформацією, козаки «лежать» по Дніпру з «немалим почтом», мають коней і сте-режуть на татарських і литовських гінців. Що ж до останніх, то король міг спеціально згустити фарби, оскільки козацька загроза давала йому можливість затримати відправлення по-минок («політкоректної» данини) до Криму. У грамоті ж чер-каського і канівського старости Онікея Горностая за 1544 р. знову серед мешканців Черкас згадані козаки: «...а черкаські, як бояри, так міщани і козаки...»

1545 р. Сахіб-Герей I подав цілу низьку скарг на козацькі напади, що свідчили про поширення козаччини з Київщини на Поділля. Десь у 1544 — на початку 1545 р. у степ витягнули одночасно кілька козацьких загонів з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших прикордонних міст, очолюваних «старшими козаками Карпом, Андрушой, Лесуном і Яцком Білоусом». За-гальна кількість цих вояків сягала понад вісімсот осіб. Одно-часне перекриття козаками доволі великих просторів одразу далось взнаки: «Громили по *кілка раз* (виділено *Авт.*) каравани купців Турецьких и Перекопських, які того року йшли з Орди до Москви через поля, а інші вже з Москви, назад до Орди», чим заподіяли чималої шкоди. Окрім караванів, козацьких нападів знову зазнали військові загони та гінці кримців.

Спочатку в 1543—1544 рр., коли війська кримців поверта-лись з Угорщини, один із татарських загонів був знищений на дніпровській переправі. А вже літом 1544 р., гінця царевича Емін-Гірея, що повертався з самої Литви, було вбито коза-ками, а купця, який подорожував разом з ним, пограбовано. Причому царевич наголошував на те, що козаки «не раз і не два то чинять».

З ханських скарг і королівських відповідей дізнаємося про місцевості, у яких найчастіше оперують козацькі загони, — «на Тавані, по Дніпру, на (переправі) Бургунь, на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі». Саме на тих «урочищах, вище описаних, завжди на воді і на полі людей наших (татар — *Авт.*) імають». Певно, саме про ці події згадував тодішній ав-тор Михалон Литвин, пишучи: «...коли вони (татари — *Авт.*) перепливають, як завжди, без суден, прив'язавшись до коней, беззбройні та голі, то їх розбивають ті, які кидаються на суднах з островів, з очеретяних заростей та івняку».

Крім прямих військових походів, козацтво продовжує брати безмитно сіль у Хаджибеї. Щоправда, хан називає їх «соляни-ками», а не козаками. Але попередні скарги саме на козаків як чумаків дають підстави стверджувати, що в 40-х рр. на соляних промислах діють саме вони. Видобуток солі, з огляду на непри-мирненну позицію обох сторін, проходив у вигляді військових операцій. 1544 р. «соляники» розгромили кримців і захопили в полон знатного татарина.

Як і в попередні часи, скарги хана не мали жодного практич-ного результату. Вже на початку весни 1545 р. козаки з Києва, Черкас і Канева здійснили два успішних напади на великі крим-сько-османські купецькі каравани. Один, що йшов з Москви до Криму, був атакований в урочищі Ебрава, а другий, що, навпаки, прямував до Московщини, було розбито в урочищі Санчарові. На додаток козаки на 32 чайках спустилися по Дні-пру і захопили Очаків.

Цікаво, що під час ревізії Брацлавського замка, здійсненої того ж 1545 р., пропонувалося тримати у фортеці постійний гарнізон з найманців не тільки для оборони від татар, але й за-для вгамовування козаків і недопущення їх на турецькі землі.

На перший погляд, козацькі походи видаються хаотични-ми і грабіжницькими. Проте аналіз документів дає підстави думати, що обвинувачення Сигізмунда I і Сахіб-Гірея I при-кордонної адміністрації мають під собою підстави. Тут і чітке визначення кримською стороною міст, з яких починаються

козацькі походи, і прізвища деяких козацьких ватажків, у яких можна з легкістю розпізнати українських панів і князів. Загалом, прикордонні урядники не особливо і приховували свій зв'язок з козаччиною. Наприклад, після розгрому татарського загону у 1543—44 рр. один із захоплених, який був до того ж знатного роду, опинився у полоні київського воеводи. Причому останній, не звертаючи жодної уваги на бурю скарг і звинувачень з боку хана, продав полоняника його брату за 30 тис. «денег». А схоплений під Хаджибеєм підданий хана Саричора, ще 1548 р. продовжував залишатися в полоні у Троцького воеводи. Більше того, деякі епізоди дають підставу для підозри самого короля чи принаймні представників уряду Литви.

Наприклад, загибелі того ж вищезгаданого гінця у 1544 р., передувала доволі зухвала вимога його господаря царевича Емінек-Гірея, аби Литва щорічно сплачувала йому 1000 золотих, окрім звичайних упомінок і подарунків. Гонець якраз віз відмову Сигізмунда I. Крім того, ця подія мала ще інші наслідки. Справа в тому, що уряд ВКЛ вже давно скаржився хану, що той присилає посольства з дуже роздутим штатом. Утримання їх, у свою чергу, призводило до істотних витрат державної скарбниці. А після смерті гінця Сахіб-Герей, за його зізнанням, не міг підібрати послів, бо всі відмовлялися, турбуючись за власне життя. Тому до ВКЛ поїхав один Великий посол від ханату.

Що ж до погрому караванів, то причина полягає в боротьбі за контроль над торговельними шляхами. Відповідаючи на скарги хана, Сигізмунд I зазначив, що купці йшли новими шляхами в обхід Києва, Черкас і Канева, аби не сплачувати мито. Король зазначав, що на майбутнє купці нехай йдуть старим шляхом через литовські землі, причому повідомити про себе і отримати належний супровід вони мають ще на Тавані. У випадку ж нападу на купців «на нових шляхах» — в обхід Литви, литовська влада відповідальності нести не буде. Отже, за всіма взаємними обвинуваченнями і виправдовуваннями, спричиненими козацькими нападами, чітко простежується основна думка Вільна: Тавань залишається литовською територією.

Козацькі походи на південь стали настільки частим і звичним явищем, що новий кримський хан Девлет-Герей I 1552 р. вже в одному з перших листів до короля скаржить на них. Як він зазначав, з Черкас, Канева, Києва та прикордонних міст «козаки кінні і водяні під замки цесаря Турецького і під наші замки і улуси» підходять і шкодять, на полях захоплюють овець, коней, волів. Під Давлет-Керменем українські вояки зненацька напали на яничар і розгромили їх. Цікаво, що хан називає їх «водяними козаками», маючи на увазі флотилію. На ці, вже звичні, скарги, Сигізмунд II відповів не менш звично — грізно наказав прикордонній адміністрації вгамувати козаків.

В історіографії утвердилась думка, що наймання козаків на державну службу відбувалося у 60-х роках XVI ст. Справді, якщо ставити питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками цього питання. Що ж стосується взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перше згадування про українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були провідниками війська королевича Яна Ольбрахта, тобто прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а згадування під 1526 р. загону якогось Михайла Козака, що був присланий королем до Черкас, дає право припускати, що деякі козаки таки були найняті тоді Сигізмундом I. Крім прямого найму королем, існував ще інший тип державної служби, а саме — у почтах місцевих українських урядників. Як уже зазначалося, військова система ВКЛ передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково мав утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, так званих службеників або слуг. У документах 1502—1503 рр. прямо зазначено, що козаки є на службі у київського воеводи. Те саме стосується і старост. Навряд чи О. Дашковичу вистачило б своїх сил відбити наступ кримсько-турецького війська з досить потужною

артилерією. Проте часто бувало, що місцевих прибутків просто не вистачало на утримання необхідної кількості слуг, як це було, наприклад, з новим справцею київського воеводства — князем Андрієм Коширським на початку 1541 р. Не дивно, що вже через півроку цього князя Сигізмунд I звинувачував в організації козацьких походів. Виходячи з цього, присутність козаків серед служебників київських воевод фактично була державною службою.

Українське козацтво репрезентувало кардинально нову військову силу на кордоні Великого князівства Литовського. Земське ополчення і наймані війська були орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на нечасті вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без участі у серйозних битвах така оборона була спроможна лише послабити ворога і зменшити шкоди. Козацтво ж було орієнтовано, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли і звідки прийде орда, а саме шукало ворога, намагаючись випередити його.

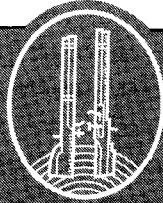
Розташування України на Великому кордоні, який із заходу на схід проходив по її землях, забезпечувало її населенню колосальні можливості щодо освоєння лісових, лісостепових і степових масивів. Вдале географічне розташування, наявність широкої річкової системи, чорноморське узбережжя — все це перетворювало український люд на посередника в торгівлі між європейською та азійською цивілізаціями. Великий Шовковий шлях був тією потужною магістраллю, яка несла через Україну матеріальні й духовні цінності великої частини людства.

Проте, окрім товарів, цей трансконтинентальний шлях приносив в українські степи кочові орди, які у зв'язку зі специфікою своєї економіки рано чи пізно змушені були конфліктувати з місцевим осілим населенням. У цій ситуації багато чого залежало від ефективності зовнішньої політики країн, у складу яких були українські землі. За досліджуваної нами доби Литві завдяки надзвичайним зусиллям вдалося дещо виправити наслідки катастрофічного провалу ординської політики кінця

XV — початку XVI ст. Чималу роль у цьому відіграло використання людських і матеріальних ресурсів саме українських земель. Майже всі стани українського суспільства були тією чи іншою мірою задіяні в кримській політиці.

У той час як в центральних районах держави службові стани все більше уваги приділяли економічній діяльності, українська шляхта, слуги, міщани та ін. несли на собі весь тягар дипломатичної й військової служби. Супроводження гінців і послів, охорона кордону, ремонт укріплень, часті воєнні сутички, що іноді переростали у великі битви за участю десятків тисяч вояків, були важким тягарем для України. Водночас постійний воєнний стан, перманентна загроза загибелі, навіть у разі переможного переслідування ворога, виховували бійцівські й вольові якості збройного люду та сприяли формуванню більш високого рівня військової культури суспільства, про що із захопленням писали сучасники.

Низка змін у соціальній системі Литви й Русі і потреба утримувати на кордоні професійну військову силу, особливо в умовах хронічної нестачі грошей у державній скарбниці, змушували литовський уряд шукати різних шляхів до вирішення цієї проблеми. Намісницькі загони, іноземні найманці, «пенєжні» дворяни, територіальні ополчення хоча й приносили користь, проте надійно перекрити кордон внаслідок своєї оборонної стратегії не могли. Але зрештою український народ спромігся утворити нову військову силу, здатну ефективно діяти саме в степових умовах, силу, орієнтовану на наступ. Фактично козацтво являло собою черговий варіант колонізаційного руху осілого населення України на південь.



## КРИМСЬКИЙ ХАНАТ ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ЕКОНОМІКА

Татарську державу, що поступово виокремилася в Криму та прилеглих степах Північного Причорномор'я, прийнято називати Кримським ханатом. Її самоназвами були «Тахт-і-Крим» («Кримський престол») або «Тахт-і-Крим ве Дешт-і-Кипчак» («Престол Крима та Кипчацького степу»). Бажаючи наголошувати свою тяглість щодо держави Джучидів, використовували також означення «Улу(г) Орда» («Велика Орда») і «Улу(г) Юрт» («Велика вотчина»). Неофіційно хани називали свою державу також «Крим юрт» — «Кримська вотчина».

У сусідніх країнах за державою кримських татар закріпилася назва «Кримський ханат» від назви столиці держави у місті Солхат-Крим. Литовці, поляки та московити використовували також назви «Перекопська орда» і «Перекопська Татарія»,

калькуючи переклад або назви столичного міста «Крим» («рів», «перекоп») або головного фортечного прикордонного укріплення на вході до півострова «Ор» (також «рів», «перекоп»). У європейській джерелах щодо Кримського ханату використовували також визначення «Мала Татарія», протиставляючи його «Великій Татарії» — Монгольській імперії Чингізидів, яка колись охоплювала неозорі простори Євразійського степу.

### Державний устрій Кримського ханату

Основні принципи державного устрою Кримського ханату корінилися у традиціях Золотої Орди і були типовими для степових імперій. Держава, згідно з ними, належала ханові, який мав право керувати нею на власний, нічим не обмежений, розсуд. При цьому хан обов'язково мав належати до владної династії, у випадку Криму — до династії Гераїв, яка була своєрідним колективним власником держави. Кримськими ханами завжди були представники роду Гераїв, які від середини XVI ст. титулувалися «Великий Хан Великої Орди, Великого Юрту, престолу Криму та Кипчацького степу, усіх татар, незчисленних ногаїва, татів, тавгачів та гірських черкесів». Уже хан Менглі Герай після перемоги 1502 р. над останнім ханом Великої Орди Шейх-Ахмедом почав титулувати себе також «падишахом» та «імператором усіх монголів». Великі князі литовські та великі князі московські визнавали за кримськими правителями імператорський статус і називали їх «царями кримськими» або «царями перекопськими».

«Гераї» у перекладі означає «шановані, достойні, гідні, поважні, праведні, істинні» тощо. Саме представники династії Гераїв, а також представники знатних татарських родів — карачі-беї — мали право обирати нового хана, керуючись традиційним принципом, згідно з яким владу мав отримати не старший син керівного хана, а найстарший представник керівної династії. Свого наступника міг призначити також хан, що правив. Влада

також могла бути закріплена за новим правителем згідно з неписаною жорстокою і кривавою степовою традицією «відкритого престолонаслідування», коли в боротьбі за престол перемагав найбільш жорстокий і хитрий претендент, якому вдавалося винищити усіх головних конкурентів — власних братів, дядьків та племінників. Спадкування, таким чином, відбувалося за правом найсильнішого, а сама по собі перемога над суперниками у боротьбі за владу означала небесну санкцію на заняття престолу.

У Кримському ханаті, утім, ці принципи було невдовзі по-сунуто на другий план через вплив османів, які, починаючи вже з XVI ст., втручаються до процесу вибору хана і напряду призначають його зі Стамбула. Прецедент прямого втручання виник завдяки кримським беям, які після смерті Мехмеда Герая 1523 р. звернулися до османського султана Сулеймана I Пишного (1520—1566 рр.) з проханням надіслати на правління до Криму Саадета Герая. Внаслідок цього османи почали користуватися правом самовільно призначати хана з представників керівної династії Гераїв. Остаточно ця практика закріпилася з кінця XVII ст., хоча й до цього турецьке втручання до процесу спадкування влади кримськими ханами було звичною справою. Коли ж той або інший хан з якихось причин не задовольняв султана, турецький володар міг позбавити його влади і призначити нового представника династії Гераїв, якого наперед утримували «про запас» або при султанському дворі, або у засланні.

Кримські правителі намагалися позбавитися «ординської» традиції наслідування престолу старшим у роді й затвердити порядок наслідування влади старшим сином попереднього володаря. Однак цьому заважали претензії кримської знаті, а також політика османських султанів. Знать бажала зберегти традиційні тюрко-монгольські порядки, побоюючись посилення влади хана і бажаючи зберегти автономію у межах своїх володінь. Особливу роль у цьому бажанні зберегти старі звичаї часто відігравали брати хана, зацікавлені можливістю успадкувати ханську владу. Основними ж суперниками ханових братів у боротьбі за владу виступали їхні небожі.

Бажаючи закріпити за собою право передавати владу у спадок старшому синові, хани запровадили посаду калги — наступника-спадкоємця владущого хана. Калга мав титул «Спадкоємець султанів, слава поважних хаканів». Уперше його статус було визначено ханом Менглі Гераєм, який призначив на цю посаду одного зі своїх синів Мухаммеда Герая. Відтоді титул калги жалували наступному за значущістю після кримського хана представникові династії Гераїв всуціль до падіння Кримського ханату. У ханських грамотах його компетенція та права визначені лише у найзагальнішому вигляді — «виконував обов'язки служби на розсуд хана, і щоб вони з повною одностайністю ретельно дбали про справи віри і держави і старалися в винищуванні ворогів держави і народу», «виконуючи і здійснюючи те, що належить до священних обов'язків служби, не ухилився від твердого шляху закону і не збивався з істинної дороги».

Згідно з народною етимологією термін «калга» походить від татарського вислову «нехай він залишається» і може перекладатися як «той, хто залишається» (коли хан залишає межі Криму, відбуваючи, наприклад, у військовий похід), «виконувач обов'язків» (на час відсутності або недіездатності хана), «заступник», «ставленик» тощо. Можливим, втім, є й інше пояснення, згідно з яким термін «калга» (у джерелах трапляються варіанти його написання як «каглигай», «кагалгай», «кагилгай») походить від запозиченого через посередництво Османської імперії терміна «каліф» («халіф») — найближчий помічник, наступник, заступник, кандидат. У будь-якому випадку значення калги як найближчого помічника-наступника хана сумнівів не викликає.

Калгою зазвичай призначали наступного після хана за старшинством брата керівного роду. Утім, калгою міг стати і син владущого хана, і ханський небіж, причому далеко не завжди вони виявлялися старшими за віком щодо інших представників роду Гераїв. Відомий навіть випадок, коли калгою було призначено хана, позбавленого раніше влади, що, на думку турецьких і татарських істориків, було неприпустимим і суперечило звичаям та традиціям. Лише 1607 р. хан Газі Герай з метою

укріплення ханської влади запровадив правило, згідно з яким встановлювався новий принцип спадкування престолу — від батька до старшого сина.

У будь-якому разі саме калга вважався спадкоємцем і наступником ханської влади. Це було важливим через загальноприйнятий у татар принцип, згідно з яким спадкувати ханську владу мав старший з керівного роду. Через те що розібратися у заплутаних родових стосунках і перевагах за віком було нелегко і це нерідко спричиняло конфлікти, саме поява інституту калги-наступника суттєво полегшувала життя і кримським ханам, і їхнім підданам. Також завдяки інституту калги-наступника кримський хан діставав можливість ослабити залежність ханату від Османської імперії, оскільки завчасно визначав майбутнього спадкоємця. Турецький султан, звичайно, міг піти проти волі хана і віддати кримський престол не калзі, а іншому представникові роду Гераїв, однак зазвичай у цьому не було особливого сенсу. Відомо, що ханами зрештою стали 24 колишніх калги.

Калга мав право на грошове утримання з прибутків порту Кафи, яке становило 540 тисяч акче щорічно. Він керував східною частиною Кримського півострова, його резиденція розташовувалася у місті Акмесджит (сучасний Сімферополь). Під час військового походу калга міг очолювати військо у тому випадку, якщо сам хан не вирушав на війну. Якщо ж хан виступав з військом особисто, то калга командував лівим крилом у поході і лівим флангом на полі битви.

Ще однією найвищою посадою у Кримському ханаті була посада нуреддіна — офіційного «другого спадкоємця». Запровадив її хан Мехмед II Герай (1577—1584 рр.). Бажаючи закріпити права свого сина Сеадета Герая на престол, Мехмед спробував спочатку призначити його калгою, обійшовши власного брата Алпа Герая, який також претендував на цю посаду. Коли ж це не вдалося, то хан 1578 р. запровадив посаду другого спадкоємця з жалуванням з ханських доходів і відрахуваннями з кафінської митниці та соляних промислів.

Поява нового титулу і посади другого спадкоємця була спричинена поточним політичним моментом — Мехмеду потрібно було протиставити когось своєму ворогові Алпу Гераю. Однак при цьому їй було обґрунтовано давньою степовою традицією. Подібно до того, як хани Золотої Орди ділили свою державу на два крила — ліве (східне) і праве (західне), Кримський Юрт також було розділено на ліве (від Акмесджита до Керчі) і праве (захід півострова) крила. Калга, як перший спадкоємець, головував над лівим крилом, де повнота влади належала беям Ширінським. Праве ж крило, де володарювали Мансури, залишалося немов би без правителя. Цим і скористався Мехмед II Герай, запровадивши нову посаду нуреддіна. Цьому другому спадкоємцеві і було надано в управління праве крило Юрта.

Нуредин керував західною частиною Крима, очолював малі і місцеві суди, а під час військових походів командував загонами правого крила ханського війська або, у випадку самостійної експедиції, меншими за численністю корпусами. Дослідники підрахували, що лише п'ятеро зі знатних «других спадкоємців» здобули зрештою ханську владу, що у п'ятеро менше порівняно із тими, хто обіймав посаду калги (24 із них стали ханами).

Щодо турок, то султани були зацікавлені у підконтрольності Кримського ханату і були готові підтримати той порядок наслідування влади, який був вигідним на той чи інший момент залежно від мінливої політичної ситуації. Маневрування Високої Порти на підтримку того або іншого принципу спадкування влади проходить через усю історію турецько-кримських відносин. Спочатку султани підтримували традиційний «ординський» порядок, який відкривав їм більше можливостей для маніпулювання ханами, ніж пряма спадкоємність від батька до сина. Так, зокрема, були призначені хани Саадет I Герай (1523—1532 рр.), Іслям II Герай (1584—1588 рр.) и Селямет I Герай (1608—1610 рр.).

З часом же османські правителі і зовсім припинили звертати увагу на якесь обґрунтування своєї волі, самовільно призначаючи наступника померлому або позбавленому влади ханові.

Вперше це відбулося під час призначення Газі II Герая (1588—1608 рр.), який, правда, був братом, нехай і не старшим у роді, попереднього хана. Остаточо ж Порта наважилася порушити обидва принципи спадкування влади після призначення Джанібек Герая (1610—1623 рр.), який не був ані братом, ані сином жодному з ханів, що правили до нього.

При цьому турки вміло маскували залежне становище кримського хана різноманітними почестями та привілеями. Перш за все, за Гераями визнавалося право належності до роду Чингізхана, більш високого за своєю значущістю у тюрко-монгольському світі, ніж Османська династія. Ханові надавалося річне утримання із султанської скарбниці — так зване сальяне, а також спеціальні виплати грошових жалувань і дорогоцінні подарунки (зброя, одяг) під час запрошення до військового походу або прийому при султанському дворі. Важливими атрибутами суверенітету були дозволені ханові права хутбе (згадки як суверенного володаря у молитві) і карбування ним монети від власного ім'я. Нарешті, очевидним свідченням незалежності хана було його право самостійної зовнішньої політики. Збереглися свідчення про дипломатичні відносини між Кримським ханатом і Данією, Швецією, Австрією, Пруссією, не кажучи вже про найближчих сусідів — Річ Посполиту та Московське царство.

Обов'язковою умовою в разі зміни хана, якої дотримувалися турки, була, як бачимо, приналежність до владного роду Гераїв. При цьому усі ханські сини-принци мали титули султанів, а доньки — султанок. У цьому полягала важлива відмінність від династії Османів, у якій титул султана належав лише владущому падишахові. Кримський же володар мав право носити титул хана (хакана), чим наголошувалася тяглість щодо монгольської традиції і навіть стверджувалася певна зверхність над Османами.

Загалом, рід Гераїв продовжував сприйматися як керівна династія, що правила Кримським ханатом, причому владущий хан вважався одночасно і суверенним правителем держави, і союзником-ставлеником султана, зведеним на ханський пре-

стол намісником пророка, і верховним сюзереном щодо місцевої кримсько-татарської знаті — беїв і мурз.

Становлення основних традицій і принципів управління Кримським ханатом відбувалося на початку — у першій половині XVI ст., починаючи вже від часів правління Менглі Герая. Кримський хан мав якнайширші повноваження — володарював над життям і смертю своїх підданих, мав самовладно розпоряджатися їхньою землею та майном, мав право видавати закони, був верховним головнокомандувачем війська. Ханові належало право хутбе — згадки його імені під час молитви в усіх мечетях ханату, а також виняткове право карбувати монету. Останні два моменти (хан як «володар хутбе і монети») не раз згадують у джерелах як свідчення і докази самодержавної природи влади хана, якого ніхто не має права призначати чи позбавляти влади. Справді, у мусульманській релігійній та державній традиції цими двома правами володіли лише незалежні суверенні володарі. Наявність цих двох привілеїв засвідчувала суверенний статус правителя і незалежність його держави.

Територіальні межі Кримського ханату визначити складно. Ханові, згідно з давньою приказкою, належала та земля, на яку ступало копито його коня. Уже до XVI ст. ханат охоплював не лише степову частину Кримського півострова, але також і північнопричорноморські степи у нижній течії Дніпра та Дону, а також Кубань. Уже засновникові ханата Менглі Герая підкорялися північнопричорноморські прибережні степи аж до Бесарабії на заході і північнокавказької Черкесії на сході. Ці степи, заселені кочовими племенами, переважно ногайцями, офіційно називалися «Ор-ташраси» («Ті, що розташовані за Ором», «Землі за Перекопом», «Заорря»). При цьому сам півострів вважався територією постійного місцеперебування ханату, місцем зимівки, а сусідні з ним степи сприймалися як місце літніх кочовищ. Загалом, територія Кримського ханату була величезною — понад 250 тис. кв. км, при цьому власне Кримський півострів має площу близько 27 тис. кв. км.

За межами Кримського півострова ханові підкорялися кілька кочових орд — численні ногайські клани, що кочували між Дунаєм та Кубанню. Вони були відомі як під умовними назвами залежно від території кочовищ — Білгородська орда, Аккерманська орда, Буджакська орда, очаківські татари (XVI—XVII ст.), так і під власними назвами — Єдисанська орда, Єдичкульська орда, Джамбайлуцька орда (XVIII ст.). У XVII ст. очільником ногайців був ор-бей (перекопський бей), з XVIII ст. до кожної орди призначався сераскер — командир, воєначальник і каймакам — цивільний адміністратор.

Білгородська (Буджацька, Добруджська або Мала Ногайська) орда кочувала у степах Буджаку між гирлами Дністра та Дунаю. Татари почали заселяти цю місцевість ще до XIV ст. У другій половині XIV ст. орда зайняла степи між гирлами Дніпра та Дунаю від Білгорода (сучасного Білгорода-Дністровського) до Кілії. Близько 1569 р. сюди з прикаспійських степів переселилося понад 30 тисяч ногайських родів, яких з часом почали називати буджацькими татарами за назвою містечка Буджак у Дніпровському лимані.

На початку XVII ст. відбувся масовий вплив ногайців до буджацьких степів. Більшість населення займалися скотарством — розведення великої рогатої худоби, конярством та вівчарством. На відміну від інших ногаїв, чистих кочовиків-скотарів, населення Буджацької орди практикувало також землеробство — вирощували пшеницю, жито, ячмінь і просо. Зрідка практикувалося також виноградарство. Утім, грабіжницькі походи на сусідні країни у будь-якому разі залишалися головним джерелом збагачення для місцевого населення. Навіть на початку XVIII ст. Дмитрій Кантемир в «Описі Молдавії» зазначав, що місцеві селяни постійно страждали від татарських набігів. На початку — у першій половині XVII ст. Буджацька орда могла виставити в похід від 15 до 30 тис. вояків.

Мешкали татари орди кочовищами-улусами (від 80 до 90 улусів), якими керували мурзи. Мурзи, у свою чергу, підкорялися сераскерам — намісникам, яких призначав кримський хан.

На початку XVII ст. серед мурз виділився своєю активністю Кантемир-мурза, який часто організовував та очолював походи білгородських татар у литовські та московські землі. Особливо часто нападав він на Поділля, Галичину та Волинь. Після Хотинської війни 1621 р. турецький султан Осман II призначив Кантемира на посаду паші Очакова, Сілістрії (сучасне місто Сілістра у Болгарії) та Бабадага (нині — місто Бабадаг у Румунії), зобов'язавши його охороняти рубежі турецьких володінь з Річчю Посполитою. Внаслідок цього Кантемир припинив визнавати васальну залежність Буджацької орди від Кримського ханату.

1628 р. мурза Кантемир отримав титул візиря — правителя узбережжя Чорного моря і гирла Дунаю разом із Сілістрією та Аккерманом. Його самостійна політика, так само як і діяльність численних родичів мурзи, призвели до затяжного протистояння з Кримом. Намагалися вони позбутися й турецької залежності.

1770 року, під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., Буджацька орда перейшла під протекторат Російської імперії і переселилася до степів Приазов'я між Кам'янкою і Азовом.

Єдисанська, або Очаківська, орда кочувала на територіях між Дніпром, Південним Бугом та Дністром від узбережжя Чорного моря до річки Кодима. Адміністративним центром орди був Очаків, який підкорявся Османській імперії. Туреччина контролювала також землі між Бузьким лиманом і Деліголем, тоді як решта території орди була підвладна Кримському ханату. Орду очолював сераскер чи, пізніше, каймакам із роду Гераїв, якого призначав кримський хан.

Єдисан у перекладі з турецької мови означає «Сім імен», що, ймовірно, свідчить про належність до складу орди семи родових груп. Місцеве татарське населення займалося скотарством, торгівлею і, незначною мірою, землеробством. Торгували переважно зерном і сіллю, нерідко здійснювали набіги на осіле землеробське населення території сучасної України.

Єдичкульська орда кочувала з другої половини XVI ст. між Дністром та Дунаєм. Правила цією ордою мурзи під загальним



наглядом призначеного з Криму сераскера. Крім того, управління ордою здійснював ще один спеціально призначений посадовець — яли-агаси, головним обов'язком якого було збирання данини на користь кримського хана.

1706 р. мурзи Єдичкульської орди звернулися до турецького султана з проханням звільнити їх від підпорядкування Кримському ханату і дозволити перейти під управління Високої Порти, обіцяючи сплачувати щорічну данину і брати участь у війнах султана. Османська імперія не задовольнила це прохання, видавши спеціальний султанський указ-фірман, згідно з яким усе задунайське населення мало підкорятися кримському ханові. У середині XVIII ст. за наказом хана орда перекочувала на лівий берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермана до гирла річки Конки і від Дніпра до верхів'я річок Конки і Берди.

Джамбайлуцька, або Перекопська, орда була одним із відгалужень Ногайської орди, заснованим у другій половині XVI ст. переселенцями з північнокавказьких степів. Ця орда кочувала найближче до воріт у Крим — між Перекопом, Дніпром і річкою Берда. Не дивно, що саме їй кримські хани приділяли найбільше уваги, оскільки обов'язком перекопських татар був захист Кримського півострова від зовнішнього вторгнення. Місцеві мурзи мали надавати кримським ханам певну кількість вояків для захисту Перекопу, виступати в організовані ханом військові походи, передавати ханові частину здобичі від набігів на українські землі, а також виділяти кошти за кожного захопленого полоняника. Орда кочувала аулами із сімей та кибиток, яких на 1766 р. їх нараховувалося понад п'ять тисяч. Керував нею каймакам або сераскер-султан з династії Гераїв, резиденція якого розташовувалася у Перекопі.

Простота державної організації та примітивність діловодства у всіх галузях управління дозволяли татарам не мати постійних, стаціонарних урядових установ, розташованих у якомусь місці, де мав би перебувати і сам хан як носій верховної влади. Це призводило до того, що у татарській державі в Криму тривалий час не було нерухомої столиці як усталеного географічного пункту,

місця розташування уряду, державних установ і служб. Уся влада концентрувалася навколо хана, і державна машина організовувалася і працювала там, де перебувала його кочова ставка.

Утім, кілька міст Криму, у яких хан затримувався надовго, могли претендувати на роль столиці у нашому розумінні. Початково столицею Кримського улусу можна було вважати Солхат (Старий Крим), потім вона перемістилася у Кирк-Єр (Чуфут-Кале), а згодом — до Салачика біля підніжжя Чуфут-Кале. І лише поступово у першій третині XVI ст. у ролі столиці затвердився Бахчисарай. Після завершення його будівництва 1503 р. сюди було перенесено ханську ставку, і місто поступово стало повноцінною столицею ханату.

Внутрішнє життя Кримського ханату регламентувалося нормами звичаєвого татарського права — так званої «чингізової торе». У джерелах ці неписані правові норми називалися також «старим звичаєм чингізидським», «старими звичаями (правилами) татарськими», «звичаями колишніх царів чингізидських». Ці норми права протиставлялися «новому закону», який вводили на підвладній їм території Криму турки. Крім співіснування на Кримському півострові двох правових систем, на частині території діяла турецька адміністрація, паралельно перебували в обігу дві монети — татарська і турецька, а частину повинностей місцеве населення виконувало і на користь місцевої знаті та Кримського ханату, і на користь османської Туреччини.

Державна влада кримського хана обмежувалася колегіальною радою з представників вищої знаті ханату — гьорюнюш/корниш — або диваном. Цей державний орган, який московські послы називали «думою» («Земською думою»), можна назвати вищою державною радою. Вона одночасно була відомством, яке мало здійснювати наповнення скарбниці ханату і стежило за використанням наявних коштів, верховною судовою інстанцією і департаментом зовнішньої політики ханату. Саме диван ратифікував міжнародні договори чи давав згоду на рішення хана розпочати військові дії, міг, як вища судова інстанція, переглядати судові рішення. Лише диван міг засудити до смертної

кари. Загалом без дозволу на те дивану хан не міг прийняти жодного важливого рішення.

У складі дивану виділяли Великий і Малий дивани. До Великого дивану належали представники «усієї землі» — усі без винятку мурзи і представники простолюду — «кращі» з «чорних людей» («кара халюк»). Малий диван містив винятково представників вузького кола вищої знаті.

Великий диван, який правильніше називати курултаєм, — загальнонародною (загальнодержавною) радою — збирали вкрай нерегулярно, за необхідності обговорити й вирішити важливі питання загальнодержавної політики або щоб дізнатися про думку народу щодо того чи іншого рішення хана. Саме Великий диван можна було використовувати у випадку протистояння хана з представниками знаті для того, щоб затвердити чи відкинути те або інше рішення.

Малий диван збирався відносно регулярно для вирішення поточних справ. Організацію засідань дивана здійснював капиджи-баші — спеціально вповноважений посадовець-розпорядник. Кожне зібрання відбувалося згідно із суворо вивіченим ритуалом, під час якого представники знаті, що були учасниками дивану, займали закріплені за ними місця згідно зі статусом і достоїнством «за звичаями і правилами». Так, калга-султан, як перший спадкоємець і права рука хана, сідав праворуч від нього, а нуреддін-султан, як другий спадкоємець, — ліворуч.

Татарська знать, що була у складі Малого дивану, була дуже впливовою і сильною. Саме від неї значною мірою залежало призначення хана чи позбавлення його влади, внаслідок чого кримський володар змушений був постійно загравати з її представниками. Влада хана була, таким чином, обмежена не лише волею османського султана, але й волею місцевої кримської татарської аристократії, представники якої — карачі-беї — були найближчими радниками хана.

Уже з XIV ст. особливо укріпилися кілька знатних родів, потім до них приєдналися ще кілька. Найважливішими з них були Ширіні, Барини, Аргини, Кипчакські, Яшлавські (Сулешеві),

Седжеути, Мансури, Бейліки. Уділи цих кланів були практично самостійними володіннями, які мали власну адміністрацію, суд і військо. Найбільш сильними і заможними були Ширінські беї, володіння яких простягалися від Перекопу до Азовського моря. Мансури володіли евпаторійськими степами, Аргини — землями навколо Судака і Кафи, а беї Яшлавські — регіоном між Кирк-Єр (Чуфут-Кале) і річкою Альма. Вплив цих чотирьох родів був настільки значним, що окремі сучасні дослідники вважають за можливе говорити про розподіл влади на півострові між ними та керівною династією Гераїв. Саме з цих головних родів Криму походили так звані карачі — головні радники хана.

Наступну сходинку після беїв посідали мурзи — татарські дворяни, які отримували в пожалування від беїв землі та різноманітні привілеї. Внаслідок цього мурзи підкорялися не напряму кримським ханам, а лише опосередковано — через підлеглих йому беїв. Оскільки ж беї володіли своїми бейліками не на підставі пожалування від хана за службу, а на правах традиційної родової власності, то вони залежали від хана лише номінально і отримання ними ярликів — жалуваних грамот — свідчило не про надання їм певних прав, пільг чи привілеїв, а лише констатувало факт їхньої наявності.

За таких умов, якщо бея або групу беїв влаштовувала політика хана, — вони підтримували його, якщо ж ханське рішення їм не подобалося, то вони вважали за можливе або пасивно саботувати його виконання або ж навіть активно йому протидіяти. Не задоволені ханською політикою беї зазвичай збиралися біля підніжжя Ак-Кайя (Білої скелі) — гори поблизу Карасубазара для проведення наради і військового огляду. Цим вони демонстрували ханові свою рішучість і готовність битися з ним, якщо він не відступить чи не буде знайдено прийнятне для обох сторін розв'язання конфлікту.

Доходило до відкритого протистояння ханській владі і владі беїв. Так сталося у першій половині XVIII ст., коли між Гераями і кримською знаттю точилася відкрита кривава боротьба. Ширінський бей Джан-Тимур-мурза послідовно позбавляв

влади одного хана за іншим, аж до того моменту, поки Мен-глі Герай (1724—1730 рр.) не зміг отримати від духовенства фетву — юридичну постанову на підставі норм шаріату, — що дозволяла йому винищити усіх бунтівників, і придушив ворохобних Ширінів.

Бажаючи обмежити всевладдя чотирьох найважливіших знатних родів Криму — Ширінів, Баринів, Аргинів і Кипчаків, — хан Сахіб Герай (1532—1551 рр.) додав до них п'ятий рід — Седжеут, дорівнявши його до попередніх в усіх правах і привілеях. Цей же хан вивищив рід Мансурів. Все це було скеровано на обмеження всевладдя давніх бейських родів, яким володар протиставляв нову знать, зобов'язану йому своїм становищем і володіннями. Джерела також приписують Сахібові Гераю створення ще однієї незалежної від знаті опори ханського престолу — військового контингенту капи-кулу, який дещо нагадує турецьких яничар. Хан наказав комплектувати цю гвардію з військовополонених рабів, передусім черкесів. Зрештою капи-кулу почали відігравати самостійну важливу роль при ханському дворі, відтіснивши від державних справ знатні татарські фамілії.

Майже у той самий час з'явилася посада капи-агаси або баш-аги, чи головного аги, яку можна порівняти з посадою візира в Османській імперії. Запровадив її відомий своїми реформами хан Газі Герай (1588—1608 рр.). Цей головний або ханський ага був довіреною особою хана, близьким до правителя адміністратором з широкими повноваженнями, у руках якого було сконцентровано усю повноту виконавчої влади.

Опорою ханської влади були також так звані сеймени — вояки-найманці, які отримували жалування з султанської скарбниці. На відміну від них, основне татарське військо було звичайним ополченням, яке жодної платні не отримувало. Потужною опорою ханської влади був також і корпус з п'ятисот так званих тюфенджі — стрільців із рушниць. На їхнє утримання з підданих хана щорічно стягували дванадцять тисяч баранів, а також значні грошові кошти. Ця придворна гвардія мала

захищати хана у випадку внутрішніх заворушень, особливо від змов впливових бейів і мурз, які мали власні збройні загони.

Важливим чиновником державного апарату Кримського ханату був ор-бей або, пізніше, каймакам, намісник Ор-Капу — укріплень Перекопу. Він очолював прикордонну службу ханату, відповідаючи за обороноздатність Перекопської фортеці, охорону кордонів і загальний нагляд за ногайськими ордами за межами Криму. Найчастіше каймакамами були або представники владного роду Гераїв, або вихідці з бейів Ширінських.

Наприкінці XVII ст. з'явилися також посади сераскерів — ханських намісників в окремих ордах, що кочували за межами Кримського півострова, але підпорядковувалися кримському хану. Це засвідчувало більш тісну інтеграцію кочових причорноморських ногайських орд до державної системи Кримського ханату. Утім, сераскери були свавільними і самостійними у своїх діях, мало підкоряючись ханській волі.

Основою ж піраміди державного управління, безпосередніми виконавцями волі хана і дивану були численні рядові чиновники, — аги — яких нараховувалося понад 150. Вони були послами, перекладачами, митниками, податківцями, виконували різноманітні доручення вищих посадовців чи самого хана.

Нарешті, на окрему згадку заслуговує мусульманська релігійна громада, яка була важливим політичним та соціальним організмом Кримського ханату. Чільне місце в ієрархії мусульманського духовенства посідали муфтії, головним з яких був верховний муфтії, що мешкав у Бахчисараї. Незважаючи на те, що на півострові були представлені муфтії усіх чотирьох найважливіших суннітських правових шкіл, верховним серед них вважався муфтії ханіфітський. Він міг тлумачити закони, мав право видавати фетву — обґрунтування рішень зі спірних духовних чи юридичних питань. Муфтії мав також право усувати з посади рядових суддів-кадіїв, якщо ті, на його думку, судили неправильно. Постійно проживаючи у Бахчисараї, він розпоряджався значними земельними наділами, що належали

до земель духовенства, і вакуфними землями, з яких отримував значні грошові надходження.

Наступним в ієрархії стояв кадіаскер (військовий суддя) і кадії — регіональні судді округів-кадиликів, яких у ханаті спочатку було 24, а згодом стало 48. Судили вони за правом шариату, заснованому на приписах Корану, згідно з яким злочини і гріхи не розрізнялися, чим і пояснюється релігійна природа судових розглядів. Через це злочинами вважали, наприклад, не лише крадіжку чи убивство, але й подружню зраду чи порушення клятви. Покарання при цьому могли бути вельми суворими. Обирали кадіїв з улемів, які були читцями Корану, знавцями законів, богословами, проповідниками і мудрецами. Серед вірян вони послуговувалися величезним авторитетом. Далі йшли мудерріси, які відповідали за організацію навчання у мусульманських школах, і мухтасіби, які наглядали за дотриманням законів шариату в окремих мусульманських громадах, а також за правильністю мір, ваг і цін на товари на ринках.

Загалом, державна організація Кримського ханату, яка видається на перший погляд відносно стрункою, містила чимало підводних каменів і суперечностей, які суттєво послаблювали єдиновладдя хана і навіть позбавляли ефективності адміністративний апарат. Мурзи та аги, які оточували хана і вважалися його покірними слугами, могли у будь-який момент взяти участь у змові проти правителя або ж просто усіяло затримувати виконання доручень. Державний устрій Кримського ханату зберігав також низку архаїчних ознак, передусім співіснування кількох принципів наслідування влади у роді Гераїв. Це дозволяло Османській імперії маніпулювати кримськими ханами і на власний розсуд призначати їх чи позбавляти влади.

## Економіка Кримського ханату

Господарство кримських татар було тісно пов'язане з річним природним циклом і кліматичними умовами географічної зони

їхнього проживання. Традиційний для них життєвий уклад не змінювався століттями, і тому не дивно, що його характеристика, справедлива щодо XV ст., цілком може бути застосована і щодо XVIII ст.

Татари вели кочовий спосіб життя, не затримуючись надовго в одному місці і невдовзі переходячи на інше. Австрійський дипломат Сігізмунд Герберштейн, який двічі відвідував Московське царство 1517 і 1526 рр., писав, що татари вважають великим нещастям тривале перебування на одному місці і, споживши пасовиська, невдовзі разом зі стадами, дружинами і дітьми відкочовують деінде.

Кочували татари окремими родами аулами, інколи, з метою забезпечити себе від нападників, об'єднуючись у більші табори — курені. Татари чудово знали степи, тому перекочовування здійснювалося з урахуванням особливостей травостою різних регіонів, сезонних змін клімату, наявності водопоїв. Маршрути кочування були обумовлені традицією взаємин із сусідніми племенами-аймаками з урахуванням при цьому кількості людей і тварин, видового і вікового складу стад. Існувала цілісна система кочування з визначеними переходами, використанням весняних, літніх, осінніх і зимових пасовиськ, закріплених згідно з неписаною, але всім добре відомою родовою традицією за тією або іншою кочовою спільнотою різного рівня.

Головним заняттям татар було скотарство, панівному становищу якого у господарстві значною мірою сприяло, кажучи словами Михалона Литвина, який відвідав Крим 1537 р. як литовський посол, «рясне багатство трави» у степах Кримського півострова. Марцін Броневський, посол Стефана Баторія до татар, у 1578 р. писав: «Більшість (татар) зовсім не обробляють і не засівають поля; багатство їхнє полягає у конях, верблюдах, волах, коровах і вівцях; цим вони і живуть». При цьому скотарство було достатньо примітивним — худоба перебувала на самовипасі, блукала без особливого нагляду степами, навіть узимку залишалася на пасовиську, чи у кращому випадку зганялася до найпростіших облаштованих у степу обгороджених загонів.

Займалися татари конярством, вівчарством, вирощували верблюдів. Науковець-енциклопедист П. С. Паллас (1741—1811 рр.), який описав Кримський півострів таким, яким він був невдовзі після приєднання до Російської імперії, зазначав: «У рівнинній частині (Криму) численні стада овець і рогатої худоби. Усі мешканці мають коней, а багато хто утримує верблюдів (двогорбих)». Раніше, у 80-ті рр. XVIII ст., барон Іоганн де Тунманн писав: «У них великі стада худоби і овець, серед яких знамениті курдючні вівці, є двогорбі верблюди, багато коней не дуже красивих, але швидких, сильних і витривалих».

Худоба назавжди залишиться для татар мірилом багатства. Як зазначав Михалон Литвин, «життя татар ...первісне, пастушеське..., вони не мають ні огорож, ані будинків, лише пересувні палатки з лозин та очерету, вкриті товстою повстю... землю, навіть найродючішу, вони не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годування худоби... У стадах полягає усе їхнє багатство». Про те, наскільки це багатство було значним, свідчить той факт, що збір з рогатої худоби і овець становив важливу частину прибутків кримського хана. У XVIII ст. у перерахунку на звичні російським чиновникам гроші він становив 25 тисяч рублів щорічно.

Основною галуззю скотарства у Кримському ханаті було вівчарство, яке забезпечувало татар м'ясом для їжі та молоком для сирів, шерстю для ткацького та килимового ремесел, овчиною для пошиття одягу. За часів існування Кримського ханату на півострові були відомі три основних породи овець — малич, чонтук і цигей, які різнилися за розміром, густотою руна, молочними надоями та м'ясистістю. Випасалися вівці величезними отарами (від шести до восьми тисяч голів) під наглядом чабанів на чолі із найбільш досвідчених з них — адаманом, у назві якого неважко упізнати звичне нам «отаман».

Особливо популярними були вівці породи малич, розповсюджені в Європі та на Близькому Сході. Саме зі шкірок ягнят цієї породи виготовляли знамениті кримські смушки. Менш популярною була м'ясна й курдючна порода чонтук, вівці якої

важили до 70 кг. М'ясо цих овець було ніжним, соковитим, з тонкими прошарками жиру, шерсть же була більш грубою і короткою, хоча й цілком придатною для виготовлення овчин, прядива для ткання, товстих ниток для в'язання. Їхній курдюк повністю був утворений з рожевого незастигаючого жиру. Вівці породи цигей, навпаки, були тонкорунними, мали довгу, рівну і м'яку шерсть. Розводили їх переважно у горах, і, за словами згаданого вже С. Палласа, були вони, «...подібно до кіз, малорослі, з великим курдюком і тонкорунні».

Менш розповсюдженими порівняно з багатотисячними отарами овець були кози, корови, буйволи, верблюди. Однак і вони відігравали важливу роль у господарстві кримців. Непримхливих, витривалих кіз розводили передусім для отримання молока і виробництва сирів. Козячі шкіри були сировиною для кожум'яцького та взуттєвого ремесел. Крім того, цінувалася шерсть і пух кримських кіз, які послуговувалися високим попитом на стамбульському ринку. У XVIII ст. кількість кіз в окремих татарських господарствах сягала кількох десятків і навіть сотень, а стада на випасі нараховували по кілька тисяч голів.

Про значення продуктів скотарства у господарстві кримських татар яскраво свідчив Шарль де Пейсонель, який писав, що на Кримському півострові розташовані «...виняткові пасовиська, на яких пасуться незчисленні стада тварин, які дають шерсть, масло, шкіру, що становлять головну статтю кримської торгівлі». Масло, за його словами, було «головним продуктом татарської торгівлі», а крім нього, на продаж йшли овчини, груба овеча шерсть, повсті, овечі шуби, торбаси з козинячої шерсті тощо.

З корів найбільш відомими були корови так званої старої татарської породи, непримхливої щодо харчування і швидкої у русі, що було важливим за умов частих перекочувань. Невеликі за розмірами, ці корови були далекими нащадками місцевої дикої корови і були здатні практично цілий рік жити на підніжному корму, не потребуючи заготовлення кормів на зиму.

Цінилися в господарстві кримських татар буйволи, які були основною робочою худобою. Розводили їх у місцевості між

Балаклавою й Алуштою. Запряжені у важкий віз, ці тварини могли долати будь-які підйоми, недоступні ні волам, ані, тим більше, коням. У степу буйволів дуже цінували під час важкої оранки, коли доводилося піднімати вікову кряжисту цілину. Крім того, зі шкір цих тварин виготовляли міцні ремені для кінської збруї і м'які чарики або чарухи — цілноштите і майже не зношуване взуття без підошви. Буйволиці ж давали жирне, калорійне і смачне молоко.

Недоліком у розведенні буйволів була їхня теплолюбність, через що у зимовий час для них доводилося облаштовувати теплі хліви-напівземлянки, а в гірському Криму — закриті стійла у печерах. Ще однією проблемою, за умов посушливості Таврії, була любов буйволів до води. У джерелах згадано випадки, коли буйволи, зачувши вологу, починали мчати риссю, внаслідок чого псували віз і вантаж, чи навіть калічили візника.

Ще однією поширеною тягловою твариною кримських татар був віл. Він мав меншу «прохідність», ніж буйвіл, однак був тихим і слухняним, добре розумів накази власника і практично не потребував нагляду. Не дивно, що з часом саме воли стали основним транспортним засобом українських чумаків, які рушали у Крим за сіллю, — навіть без нагляду воли не розбрідалися далеко від місця, де їх залишив господар. Волів виводили на важку роботу з дворічного віку, коли у них остаточно сформується й укріплюється скелет.

Нарешті, розводили у Кримському ханаті й зовсім вже екзотичних з нашої точки зору верблюдів. На півострові були відомі два види цих тварин — бурий або гнідий односторонній дромадер і білий двогорбий бактріанський, якого цінували значно більше за першого. Дортеллі згадував, що з ханату «багатьох верблюдів виводили до Азії для розведення їхньої породи», що, ймовірно, може свідчити про певні позитивні якості кримських верблюдів, які цінували на Сході. Можливо, вони були пов'язані зі змінами у раціоні харчування — на півострові не росла верблюжа колючка, і кораблі пустелі пристосувалися їсти молоді комиші, суху степову ковилу і колючий курай. Ще у першій

половині XIX ст. у степовому Криму від Гезлева (Євпаторії) до Ор-Капи можна було бачити численні стада цих тварин, які згодом практично зникли.

На окрему згадку заслуговує конярство, якому кримські татари приділяли особливу увагу. Як вважають окремі дослідники, у Криму здавна паралельно і практично не змішуючись існували дві породи коней. Першими тут ще за часів палеоліту з'явилися так звані тарпани, характерними ознаками яких був невисокий зріст, товста горбоноса голова, невибагливість і висока фізична витривалість. Друга порода — більш струнка і швидка — з'явилася на півострові, коли сюди прийшли скіфи.

Табуни коней у степу перебували під невисипущим наглядом досвідченого табунника, доброго народного знахаря-ветеринара, який знався на селекційній справі. Татарські коні відрізнялися витривалістю і вірністю, про що збереглося чимало свідчень іноземних спостерігачів. Важливими були коні й для приготування кумису, гострих смачних сирів. Під час походів конину масово вживали у їжу, причому забивали з цією метою лише загнаних та геть знесилених коней.

Оскільки скотарства було недостатньо для задоволення навіть основних потреб татар, вони здавна доповнювали його нескладним напівкочовим землеробством. Практикували його переважно найбільш бідні татари. Французький посол Шарль де Пейсонель, який жив у Криму в середині XVIII ст., зазначав, що степові татари вважали оброблення землі ганебним заняттям. А російський мандрівник В. Ф. Зуев, який побував на півострові напередодні приєднання його до Російської імперії, вказував на «несхильність» кримських татар до землеробства і пояснював цим ту обставину, через які «...в цьому краї Криму хліборобство досі не запроваджувалося і запровадити важко». Барон Тотт же писав про оброблення землі татарами таке: «Зоравши абияк сохою свою ниву, він (татарин-хлібороб) кидає на неї зерна хліба або суміш із зерен динь і кавунів з горохом і бобами і, не потрудившись навіть прикрити їх землею, залишає ниву напризволяще».

Справді, спочатку серед кримських татар було поширене так зване кочове землеробство. Навесні вони зазвичай орали й засівали в степу ділянки і місцях своїх традиційних зимівок, після чого рушали кочувати. Повернувшись до часу збирання врожаю, татари прагли знову осісти у цій місцевості на зимівку. Цей цикл повторювався з року в рік, так відбувалося і у XV ст., і у XVIII ст., про що не повідомляють різні мандрівники і дипломати, які мали змогу ознайомитися з життям і побутом татар. Таке примітивне татарське землеробство було ризикованим — потрава дикими тваринами, посуха, нашествия сарани могли легко знищити увесь і без того не надто великий урожай. Наприклад, 1492 р. московський посол писав, що «орда голодная добре, хлеб ся у них не родил, и они сказывают, тово деля к Волге пошли, чтобы им чем было прокормитця».

Упродовж XVI—XVIII ст. татари поступово осідали на землю і переходили до осілого землеробства. При цьому відбувалося це майже винятково на півдні Кримського півострова, на родючих рівнинах і неподалік від міст Кафи-Феодосії, Судака, Керчі, ханської столиці Бахчисараю і давнього Старого Крима (Солхата). Представники кримськотатарської знаті прагли закріпити за собою постійні земельні володіння із залежним населенням. Уже з XVI ст. хани, які були верховними власниками значних земель, усе частіше надавали своїм наближеним сановникам орні землі, пасовиська, сіножаті, сади та млини. Жалувані грамоти від імені правителя зобов'язували отримувачів піклуватися про свої землі і місцевих мешканців, облаштовувати та обробляти наділи.

Прикладом таких жалуваних грамот на наділи є ярлик хана Саадета Герая від 1530 р., згідно з яким було пожалувано землю Ібрагіму Ефенді з умовою, щоб він «володів названою землею, сів і обробляв її без будь-яких перепон». За свідченням турецьких істориків, усіляко сприяв переходові своїх підданих від кочового до осілого способу життя кримський хан Сахіб I Герай (1532—1550 рр.): «Мешканці Криму не мали до нього жител, а вели життя кочове, переходячи з місця на місце. Сахіб Герай

наказав зламати вози, які слугували їм для переїздів і перевезення сімей та майна, і призначив їм постійні місця проживання, надавши кожному достатню кількість землі і наказавши будувати будинки і села на (усьому) півострові Кримському від Ферх-Кермана (на перешийку) на півночі до Балаклави на півдні, і від Кафи до Гезлева». Слід, звичайно, розуміти, що перехід до осілого способу життя та землеробства відбувався переважно стихійно і самостійно, а історики пов'язують з наказами хана об'єктивні процеси, що відбувалися в кримськотатарському суспільстві під дією об'єктивних економічних факторів.

Від XVII—XVIII ст. і до наших днів збереглися заповіти заможних татар, у яких, зокрема, перераховано орні землі, фруктові сади і млини. Наприклад, перелік майна Ахмет-аги, який помер 1681 р., містив згадку про 36 ділянок орної землі, окремо — земель для вирощування льону, про млин і п'ять фруктових садів, три виноградники і вісім чайрів — лісів з фруктовими деревами і сінокосом, а також про городи, бахчі, заони для овець, житлові будинки.

Судячи з жалуваних грамот «мюльк-нааме», експлуатація місцевого осілого населення поступово набувала все більшого значення у господарствах татарської знаті Кримського ханату. Землі знаті обробляли або невільники, або — значно частіше — напівзалежні поселенці, до яких належали як незаможні одноплемінники, які потрапили до тієї або іншої форми залежності від більш заможних татар, так і колишні «ясирі» — вільновідпущені полонені. Джерела засвідчують прагнення татарських землевласників надавати своїм невільникам землю й худобу і переводити їх у напівзалежний стан. За це вони мали або відпрацювати кількадечну панщину, або сплачувати землевласникові продуктову ренту. Наприклад, мансурського бея цілком влаштовувало, якщо звільнені ясирники працювали на нього за це три дні на тиждень, а в інший час мали змогу обробляти виділені їм у користування наділи.

Небагаті вільні татари, одноплемінники бея, також виконували на його користь незначні повинності у формі панщини.

Так, піддані Аргинів, «усі старі й молоді... слухалися і підкорялися йому», і, «як за часів предків, були зобов'язані косити, орати, йти з ним, куди він накаже». Вільне татарське населення, яке мешкало на виділених мурзам землях, сплачувало землевласникові десяту частину «з хліба» після збирання врожаю. Загалом, залежність татар була суттєво менш обтяжливою, ніж у звільнених ясирників, і набагато легшою, ніж панщина, яку мали відбувати залежні селяни в Речі Посполитій чи Московському царстві. Порівняно з тамтешніми холопами навіть колишні ясирники у татар жили значно легше й вільніше.

Колишні вільні татари потрапляли у залежність від беїв так само, як це відбувалося з колишніми вільними обшинниками, номінально рівними між собою, у численних середньовічних суспільствах Європи та Азії. Вони, «будучи без притулку», зверталися до багатих беїв «за милістю і заступництвом», і, отримавши цю «милість», зголошувалися за неї служити благодійнику «все життя». Експлуатація таких залежних людей з часом поступово посилювалася, але ніколи не була надто обтяжливою. Так, напередодні загибелі Кримського ханату татари, які сиділи «на мурзинській землі», мали сплачувати власникові десятину «з хліба», а також відбували малосуттєву, порівняно з українськими кріпаками, панщину: «На сіножать же і на жнива... два дні ходили і більше, скільки з паном домовляться». Часом кількість днів панщини могла сягати шести, восьми, десяти, найбільше — дванадцяти днів на рік. До цих робіт долучалося і вільне населення «сусідніх сіл», яке мало з'явитися на «запрошення мурзи», часом навіть «з возами».

Згадка про жнива засвідчує вагоме значення зернового землеробства у господарствах кримської знаті. Вирощували тут жито, пшеницю, ячмінь, просо і овес, а наприкінці XVIII ст. було навіть здійснено спроби культивування рису. Хліба часом родило стільки, що його могло вистачати навіть на експорт. Так, Шарль де Пейсонель писав, що татари «заорюють значні простори землі і провадять величезну торгівлю зерном». Значну кількість хліба давали північнопричорноморські володіння

Кримського ханату, такі як Буджак, Єдисан, Джамбайлук і особливо Єдичкуль. Надлишки місцевого зерна йшли на продаж, передусім до найближчих морських портів. Іоганн де Тунманн вже напередодні російського завоювання півострова зазначав, що кримські татари вирощують «майже усі сорти хлібів, переважно пшеницю, ячмінь і просо, особливо крупнозернисте, червоне і жовте... тарі і чечевицю».

Окрім зернових, вирощували також технічні культури, такі як льон і тютюн. Кліматичні умови південного Криму дозволяли вирощувати так званий «кримський льон», який мав унікальні характеристики і тому його високо цінували. Вирощували льон переважно в районі сучасної Алушти.

Тютюн спочатку вирощували винятково для потреб місцевого населення, але уже наприкінці XVI — у XVII ст. його посіви значно збільшилися, а якість покращилася завдяки насінневому матеріалу, завезеному зі Стамбула та азійських провінцій Османської імперії. Запашний кримський тютюн поспігував значним попитом у Європі, завдяки чому торгівля ним забезпечувала ханську скарбницю значними прибутками.

Технічні прийоми оброблення землі були у кримців доволі простими. Для оранки, яка розпушувала і перевертала верхні родючі шари ґрунту, використовували плуги. У Криму було відомо три основних різновиди плугів, які мали характерні особливості і використовувалися у різних кліматичних зонах півострова. Їх поява і розповсюдження були обумовлені низкою завдань, які стояли перед землеробами залежно від ґрунту, який їм доводилося обробляти.

У степу використовували чель-сабан — великий важкий колісний плуг, до якого запрягали до 8—10 волів. Він був призначений для оранки кряжистого цілинного ґрунту. У гірських районах і на узбережжі використовували сабан — гостроконечний ралоподібний плуг, призначений для розпушування кам'янистого ґрунту. Зазвичай у нього запрягали двох чи навіть одного вола. Нарешті у передгір'ях, де земля була м'якою і родючою, використовували плуг третього типу. Він з'явився



найпізніше з трьох і мав два колеса, які кріпили на його передній частині. Складався він з широкого напівкруглого лемеха, встановленого майже горизонтально, лише з незначним ухилом щодо поверхні землі, і вертикального ножа, який відрізував шари ґрунту. Цей плуг був найбільш схожим на наш звичний — ніж у ньому різав землю, а лемех перевертав.

Для розпушування ґрунту після оранки використовували борони. Найпростіші з них виготовляли безпосередньо перед боронуванням з колючих кущів, які вирубували і зв'язували, отримуючи таким чином найжачену в'язанку. Такі борони мало цінували, і після закінчення робіт їх зазвичай викидали або спалювали. Використовували такі примітивні борони переважно кочові землероби. Осілі землероби використовували більш складний різновид борони — легку дерев'яну раму зі скерованими вниз гострими кілками-зубцями.

Строго впорядкованої сівозміни татари не знали, однак найбільш частою була така схема зміни культур: на перший рік після підняття цілини сіяли пшеницю або просо, на другий — ячмінь, потім — жито, а на четвертий рік — овес. Після цього ділянку залишали і кілька років її не обробляли, після чого землероби знову поверталися до неї і повторювали описаний цикл.

Зібране зерно зберігали у спеціальних зернових ямах, обмащених глиною. Вони мали грушеподібну форму — з вузьким вхідним отвором і камерою, яка розширювалася вусібіч. За своєю формою вони нагадували великі керамічні посудини, закопані у землю. Нерідко такі ями не просто висушували, але й випалювали зсередини і обкладали соломною.

У господарствах підгірських та південнобережних областей Кримського ханату значно важливішими, ніж зернове землеробство, були садівництво, виноградарство, городництво. Вже сама назва ханської столиці Бахчисарая, яку можна перекласти як «сад-палац», засвідчує значення місцевих садів. Найбільш сприятливими для розвитку садівництва були долини річок Альма, Бельбек, Кача, Салгір, Озенбаш, околиці Карасубазара, Старого Крима, Акмесджита і, звичайно, Південний берег.

Із садових культур відомі були яблуні, груші, вишні, черешні, грецькі (волоські) горіхи, айва.

Кочовики-татари, осідаючи на землю, запозичували навички садівництва і городництва у місцевого дотатарського населення, зберігали й розвивали їх. У городників найбільшою популярністю користувалися так звані бахчові культури — кавуни, дині, гарбузи. Саме з Криму ці культури і їхні татарські або турецькі назви прийшли на південь України та Росії.

Після осідання татарського населення Криму на землю і з розвитком землеробства виникає сільська община, яка називалася джемаат. Значною мірою вона формувалася під впливом традицій місцевого осілого землеробського населення і була визнана ханською владою і як суспільно-економічний, і як адміністративно-територіальний інститут. Земля общини вважалася спільною власністю усіх її членів, а власне общину визнавали самостійною юридичною особою. Відомі матеріали угод і судових справ, у яких джемаат виступав як свідок, позивач і відповідач, продавець і покупець.

Особливістю джемаату було те, що номінально вона володіла і розпоряджалася усією землею у своїх межах. У спільному володінні общини перебували вигони і пасовиська, водні джерела і сіножаті. Інколи ці вкрай важливі джерела природних ресурсів могли належати одразу кільком общинам одночасно. Так, земля під назвою «Карадаг» була співволодінням сусідніх з нею сіл Актачі, Топчі, Джангір, Теріхафис і Арамакі. Джемаат спільно володіла також колодязями, дорогами, орною землею. Члени общини могли спільно обробляти землю, якою володіла община. Така практика була поширена передусім у гірських районах.

Всередині общини орна земля могла також розподілятися примітивним способом самозахоплення — той із членів общини, хто першим почав обробляти ту чи іншу ділянку, отримував право поточного року використовувати її для своїх потреб. Вже перша борозна, проведена татариним на зайнятій ним ділянці, була свідченням того, що обрана для оранки земля закріплювалася за ним. Таким чином, діяло правило,

згідно з яким землею має право користуватися той, хто першим почав її обробляти.

Невдовзі паралельно з такою примітивною методою самозахоплення наділів виникла більш прогресивна пайова система, згідно з якою уся орна земля розподілялася на паї — так звані аркани. Після цього кожен представник общини отримував окремих пай у своє користування. З часом ці наділи закріплювали за певними родами як родову власність. Цю землю вже передавали у спадок, а поступово й робили об'єктом купівлі-продажу. Це створювало можливості для розмивання общинної власності і навіть відчуження окремих ділянок від земельного фонду джемаат. Відома низка судових процесів початку XVII ст., на яких позивачі звинувачували відповідачів у незаконному продажі ділянок, які були спільною власністю певного роду.

Ремісничє виробництво було розвинуте у Кримському ханаті значно меншою мірою, ніж тваринництво, садівництво, землеробство і городництво. Однак кочові орди потребували зброї і знарядь праці, одягу і предметів побуту, що обумовило існування у них зброярів, ковалів, ткачів та інших необхідних ремісників. Ці народні умільці кочували разом з усією ордою, забезпечуючи її життєві потреби своїми не надто презентабельними на вигляд, порівняно з виробами міського ремесла, але цілком добротними виробами. Свою продукцію такі кочові ремісники продавали на стихійних базарах, які були органічною частиною орди і пересувалися разом із нею степом під час кочування, обслуговуючи одразу кілька куренів.

Осідати на постійне місце проживання татарські ремісники почали у містах сусідніх з ними землеробських країн. Починаючи з помежів'я XVI—XVII ст. вони оселяються і у власне кримських містах. Швидко розросталися ремісничі посади у містах на межі передгір'я і степової зони півострова, розвивалося ремісничє виробництво у гірських і прибережних поселеннях і особливо в портових містах. Найважливішими ремісничими центрами Кримського ханату були Бахчисарай, який обслуговував повсякденні потреби ханського двору і татарської знаті,

і Карасубазар (сучасний Білогірськ), який був центром бейліка роду беїв Ширінських. Портовим татарським містом був Гезлев. При цьому слід особливо наголосити, що значною мірою ремеслом тут займалися не лише татари, але й місцеве дотатарське населення — греки, вірмени, євреї.

Передусім у Криму розвивалися ремесла, пов'язані з первинним обробленням продукції скотарства — шкір, шерсті, рогу. У XVIII ст., за свідченнями сучасників, у Кримському ханаті було розвинуте виробництво сідел і кінської зброї, оброблення шкір і виготовлення сап'яну, виробництво повстей. У Бахчисарайі того часу виробники повстей займали цілий квартал, а численні кожум'яцькі майстерні, які розповсюджували неприємні запахи і шкідливі виробничі відходи, тяглися уздовж місцевої річечки з промовистою назвою Чурюк-су — Гнила вода. Працювали у ханаті і лляноткацькі майстерні, які переробляли місцеву сировину і були, судячи з усього, доволі великими, оскільки лляні тканини вивозили за кордон.

У кількох кварталах мешкали мідники, лудильники, слюсарі, зброярі. На Сході високо цінували татарські «пічаки» — виготовлені місцевими майстрами ножі. За рік виготовляли великі партії таких ножів, які часом сягали 400 тисяч штук, а усього у їхньому виробництві були задіяні, за свідченнями Шарля де Пейсонеля, до ста майстерень. Цінували «пічаки» перш за все за якісні, елегантної форми клинки, однак приваблювало у них і майстерне руків'я з кості та рогу, прикрашене різьбленням.

Важливою ремісничою галуззю було виробництво колісних транспортних засобів — возів, арб, мажар. Головними центрами їхнього виробництва були Бахчисарай і Буюк-Озенбаш. Легкі й маневрені арби були призначені для перевезення вантажів у гірській місцевості, тоді як мажари використовували на степових рівнинах. Вони були неповороткими, однак могли везти великий і важкий вантаж.

Славилося серед сучасників також кримське ткацтво та килимарство, вкрай важливі у кочовому та напівкочовому побуті посушливого Криму та північнопричорноморських степів.

Створити тіль, натягнувши тент чи запону, поставити шатер, обтягнути кибитку — все це потребувало тканин, які, отже, призначалися не лише для виготовлення одягу, але й були будівельним матеріалом для спорудження татарського житла.

У зв'язку з розвитком ремесел у Кримському ханаті відбувається становлення замкнених цехових організацій, які унормовували й контролювали умови праці ремісників і технічні параметри виробництва тих або інших виробів, встановлювали й підтримували на певному рівні ціни на сировину і готові товари. Таким чином цехові корпорації намагалися захистити свої інтереси на ринку. Усі цехи були частиною загальноцехової організації «Еснаф», яку очолював еснаф-баші і спеціальний релігійний голова-захисник накіб. Кожен з цехів мав власний статут, який поєднував елементи виробничого права і шаріату, а також обов'язково мав легендарного патрона-заступника з мусульманських святих.

Усього існувало близько п'ятдесяти таких цехів, на чолі кожного з них стояв уста-баші — старший майстер, який мав право на двох помічників. Цехи могли приймати до свого складу учнів і підвищувати підмайстрів, які пройшли повний цикл навчання, до статусу майстрів. Стати ремісником для простолюдина було непростою, але привабливою метою, оскільки кваліфіковані майстри посідали в татарському суспільстві високу сходинку, проміжну між представниками знаті і «чорним людом».

Татарська цехова організація запозичила свої традиції від місцевої, ще дотатарської пізньо- та навколівізантійської цехової системи міст Криму. Значний вплив на становлення цехових традицій кримського ремесла справила Мала Азія, з якою півострів мав активні торговельні зв'язки. Не менш важливим був також цеховий устрій османського Стамбула, який остаточно сформувався і закріпився у XVII—XVIII ст.

Загалом, незначний розвиток ремесел у Криму був пов'язаний як з повільною еволюцією напівкочового суспільства, так і з економічною нішею півострова у Чорноморському регіоні. Поставляючи на зовнішній ринок сільськогосподарську

продукцію і рабів, ханат увозив за отримані від цього кошти практично всю потрібну йому продукцію, не маючи, таким чином, стимулів для налагоджування і розширення місцевого виробництва. Найважливішим торговельним центром, через який Кримський ханат мав змогу торгувати з Османською імперією, була підкорена турками 1475 р. Кафа. Сучасники залишили яскраві описи цього найбільшого кримського міста, яке настільки вражало сучасників своїми розмірами і кількістю населення, що вони називали його Кючук-Стамбул — «Малий Стамбул».

Іспанець Перо Тафур, який побував у Криму в 1435—1439 рр., ще до того як тут виник Кримський ханат і затвердилося турецьке панування, писав про Кафу як про найбільше місто, де відбувалася особливо активна работоргівля. Рабів тут, за словами мандрівника, продавали «у кількості більшій, ніж у будь-якому іншому місці світу». Тафур зазначав, що Кафу відвідували не лише італійці, але й купці з Каїра, а єгипетський султан мав тут свою постійну факторію. Пише іспанець також про місто-супутник Кафи Солхат, називаючи його «найкращим містом Таврії». У симбіотичному співіснуванні двох міст степовий Солхат був пунктом, через який потрапляли до Кафи раби, захоплені татарами під час набігів на українські, литовські, московські та польські землі, а Кафа — морськими воротами, через які здобуті раби продавалися на ринках Середземномор'я.

За часів, коли Золота Орда ще продовжувала зберігати відносну єдність, постачав Солхат також численні товари, що надходили зі Сходу. Все той же Перо Тафур зазначав, що на Кримський півострів сухоходом і морем через Азовське та Каспійське моря надходили численні східні товари — золото, коштовні камені, прянощі, спеції й пахощі з Індії та Персії. З різних куточків Таврики до Солхата й Кафи прибували «вози із сіллю, підводи із зерном та мукою». У цих двох містах, а також у Керчі та Кирк-Ері продавали й купували «рогату худобу, коней, рабів і рабинь». З часом значення Солхата — Старого Крима суттєво нівелювалося і головну роль міста-супутника вже турецької

Кефе — так османи називали Кафу — стала відігравати ханська столиця Бахчисарай.

На зовнішній ринок Кримський ханат постачав продукцію татарського скотарства і промислів, продовольство і сировину, почасти — ремісничі вироби на кшалт ножів-«пічаків». З продуктів промислів стабільним був попит на кримську сіль, яка йшла як до Туреччини, так і до Європи. Видобували її на соляних озерах неподалік від Гезлева та Керчі, а також на Перекопському перешийку. Морем сіль ввозили до Стамбула та Малої Азії, сухопутними шляхами — до Речі Посполитої. В «Універсальном описании» В. Кондаракі про кримську сіль сказано: «Із сакських озер сіль переважно йшла до Анатолії, з феодосійських же — на Кавказ і в околиці Азовського моря, а з перекопських — до Литви, Малоросії і далі».

Важливою складовою експорту був кримський мед, який славився своїми якостями у Стамбулі вже у XVI ст. Торгували піддані кримського хана також рибою, відправляючи її як до Стамбула, так і до Речі Посполитої. Самі татари не дуже любили вживати рибу в їжу і переважно перепродавали її в сушеному, в'яленому, засоленому вигляді. Рибалили ж, імовірно, переважно кримські греки.

У Кафі, Гезлеві та Перекопі активно торгували шкірами, сап'яни ввозили до Константинополя, на Кавказ і до Бессарабії. Кочові ногайські орди продавали худобу, коней, шкіри, шерсть, масло і сири до Польщі, козакам, а також туркам в Очакові і Бендерах. Вивозили з Криму також шкіряні вироби, передусім сідла і взуття з кольорового сап'яну. Сідла татарської роботи вивозили до Молдавії, на Кавказ, у прикордонні українські землі Речі Посполитої і навіть до Московського царства. Специфічною статтею місцевої торгівлі був продаж худоби, переважно коней, биків та верблюдів, причому не лише на внутрішньому, але й на зовнішньому ринку. Так, наприклад, кримські верблюди послуговувалися попитом у Трапезунді, Синопі, серед калмиків.

Ханат, як бачимо, активно торгував, однак коштів від експорту продукції місцевих промислів, сільського господарства

та ремесла явно бракувало для задоволення запитів татарської знаті на споживання дорогих імпортних товарів престижного вжитку — одягу, коштовностей, оздобленої зброї тощо. За часів існування Золотої Орди місцева аристократія мала змогу суттєво збільшувати свої прибутки за рахунок посередницької торгівлі дорогоцінними східними товарами, однак після дезорганізації Великої Орди сухопутна торгівля зі Сходом через неспокійні степові простори стала неможливою. Внаслідок цього вже з останньої чверті XIV — на початку XV ст. Кримський ханат починає відчувати брак товару, який він міг би запропонувати на Чорноморському ринку.

Компенсувати втрати вдалося за допомогою суттєвої активізації работоргівлі. Зростання попиту на рабів з боку Османської імперії, яка закріпилася в регіоні одночасно з постанням самостійного Кримського ханату, дало ханатові змогу компенсувати втрату торговельних зв'язків зі Сходом і зосередитися на продажі товару, який кримські татари могли здобувати шаблею, захоплюючи бранців. Османська імперія потребувала рабів для своєї армії, флоту і гаремів, і не дивно, що саме Кримський ханат невдовзі став головним постачальником цього товару. Поява і затвердження на Чорному морі османів сприяла активізації татарського невільницького промислу.

У геополітичних умовах того часу це неминуче вело до того, що головним джерелом отримання прибутків для Кримського ханату стала війна і грабівницькі набіги за ясиrom. Шабля стала для кримців таким само знаряддям праці, як плуг для землероба. За влучним висловом козацького літописця Самійла Величка (1670 — після 1728 рр.), набіги за здобиччю були для кримських татар справжньою «неробською працею».

Справді, війна для кримців була різновидом економічної діяльності, звичним ремеслом, настільки небезпечним, наскільки ж і прибутковим. Домініканський монах Жан де Люк 1625 р. навіть стверджував, що «іншого заняття, окрім війни вони (татари) не знають». А вже у XVIII ст., коли було здійснено спробу покласти край набігам ногайців, ті прямо заявили,

що не мають іншого ремесла, окрім військових набігів, і їм немає чим існувати, якщо їх позбавлять можливості грабувати сусідів.

Кримські татари систематично вели війни і здійснювали походи для грабунку населення сусідніх країн і захоплення рабів від самого початку існування Кримського ханату. Набіги на литовські, польські, московські, валаські «україни» були для кримців частиною повсякденного економічного життя — без таких виправ не минало жодного року. Необхідність вдаватися до грабіжництва як систематичної економічної практики засвідчує практичну відсутність у Кримського ханату інших, окрім рабів, товарів, які б мали стабільно високий попит на зовнішньому ринку і забезпечували високий прибуток.

Справді, торгівля рабами відігравала вирішальну роль в економіці Кримського ханату. Мабуть, найкраще про це сказав Михалон Литвин: «Хоча перекопці, окрім численних стад, утримують при собі захоплених у полон рабів, але останніх у них значно більше, ніж стад, і тому вони постачають їх і до інших країн; до них приходять численні кораблі з іншого берега Чорного моря, з Азії, привозять їм зброю, одяг і коней, і повертаються, завантажені рабами. Оскільки усі їхні ринки і гавані славляться цим товаром, який у них завжди знаходиться і для себе, і для продажу...»

Судячи з ціни щорічних відкупів від оподаткування продажу невільників у Кафі за 1577—1581 рр. і максимального ввізного мита за кожну людину, кількість рабів, яких продавали щорічно лише в одному цьому головному османському місті півострова, становила щорічно від 12 до 17,5 тисяч. Навіть ці вкрай приблизні підрахунки дозволяють стверджувати, що рабів за часів існування Кримського ханату продавали у 3—4 рази більше, ніж у генуезький час, коли кількість проданих невільників коливалася у межах 2—4 тисяч. І це не враховуючи тих ясирників, яких могли продавати через інші міста, передусім Гезлев.

ІнкOLI ж ясир, який захоплювали татари, був справді величезним. 1521 р. кримський хан Мехмед Герай і його брат казан-

ський хан Сахіб Герай захопили в Московії близько 800 тисяч полонених. Лише за десять років, з 1607 до 1617 рр., час, коли Московське царство переживало один із найскладніших періодів своєї історії, було захоплено не менше 100 тисяч бранців. Усього ж за першу половину XVII ст. кількість захоплених лише в Московії рабів становила не менше 150—200 тисяч. І це — не враховуючи великих і незліченних дрібних набігів на землі Речі Посполитої, Черкесії, Валахії. Михалон Литвин, який відвідав Крим у середині XVI ст., наводить слова одного з місцевих мешканців, який через незліченну кількість захоплених татарами полонених, цікавився: «Чи залишилися ще хоч скількись людей у вашій країні, чи їх вже зовсім немає?»

Слід, однак, враховувати, що прибутки від набігів татарська аристократія банально проїдала і витрачала на предмети престижного вжитку. Торгівля рабами зрештою зробила Кримський ханат залежним від геополітичної кон'юнктури і слабкості сусідів, яких можна було б грабувати і захоплювати в полон. Однак вже з середини XVII ст. татарські набіги дедалі частіше завершувалися невдало, оскільки українці, поляки та росіяни вже краще боронили свої землі. Особливо болісно це почали відчувати кримці з першої половини — середини XVIII ст. на фоні посилення протистояння з російською державою. Кримський ханат виявився спроможним існувати як успішна держава за рахунок зовнішніх та внутрішніх економічних ресурсів у XVI—XVII ст. лише за умов вдалої геополітичної кон'юнктури.

## Бахчисарай і Москва

Після розгрому на початку XVI ст. залишків Великої Орди і остаточного перетворення Кримського улусу на самостійну державу — Кримський юрт або Кримський ханат — місцеві володарі впевнено заявили про свої права на усю золотоординську спадщину. Це спричинило криваве протистояння

з Астраханським ханатом, який через півстоліття, 1556 року, підкорить великий московський князь Іван IV, і відносно вдалі спроби узалежнити від Криму Казанський ханат, де вдалося на певний час поставити ханом родича Менглі Герая. Утім, Казань також була до середини XVI ст. суттєво ослабленою, а 1552 р. завойованою Іваном Грозним.

Головним же суперником Кримського ханату у боротьбі за спадок Золотої Орди стали московити, які дедалі активніше «збирали руські землі» навколо Москви. Їхня політика була скерована як проти вже названих татарських ханатів на південному сході, так і проти Великого князівства Литовського на заході. І в тому, і в іншому напрямку Москва неминуче натрапляла на інтереси Кримського ханату. При цьому з точки зору Кримського Юрта — від 1502 р. Великого Улусу — і Казанське, і Астраханське ханства, а також Велике князівство Московське були звичайними рядовими провінціями Орди, які відтепер мали підкорятися Криму.

Кримський хан Менглі Герай, який початково, на межі XV—XVI ст., був союзником Москви проти залишків Великої Орди і Великого князівства Литовського, дуже скоро, вже до кінця першого десятиліття XVI ст., почав переглядати союзницькі відносини з Великим князівством Московським. Справді, після ліквідації Великої Орди, захоплення її тронного шатра та інкорпорації залишків до свого складу, Крим міг претендувати на право не лише вважатися головним, Великим Юртом серед татарських держав, що продовжили своє існування, але й утратив будь-який стимул підтримувати союзницькі відносини з московитами. Віднині хан заявляв про свій зверхній щодо московського князя статус і вимагав від нього сплати традиційної данини — поминок.

Міжнародна ситуація, яка спричинила появу колишнього кримсько-московського союзу наприкінці XV ст., ніколи більше не повторилася, і віднині Велике князівство Московське і Кримський ханат протистояли одне одному як відверто ворожі держави. При цьому саме Москву кримці далекоглядно

виділили як найбільш небезпечного суперника на міжнародній арені, обґрунтовано остерігаючись її більше, ніж Великого князівства Литовського або Речі Посполитої, що виникне згодом. Натомість Велике князівство Литовське Кримський ханат розцінював переважно як союзника в протистоянні з Москвою.

Серйозною проблемою у відносинах Криму і Москви ще наприкінці XV ст. стала ситуація, що склалася навколо особи названого сина Менглі Герая Абдул-Латифа. 1497 р. великий князь московський Іван III (1462—1505 рр.) спочатку звів Абдул-Латифа на казанський престол, однак невдовзі позбавив його влади, оскільки той почав провадити надто незалежну політику, не визнаючи жодної залежності від Москви. Кримський хан, який тоді ще цінував союз із Московським князівством, потрібний йому для боротьби із залишками Великої Орди, не заперечував проти цього, однак його образив факт заслання Абдул-Латифа, ганебного для знатного татарина. Менглі Герай заступився за постраждалого і навіть пригрозив розривом союзу, що дозволило повернути засланого до великокнязівського двору. Ця історія стала початком майбутнього конфлікту між Москвою і Кримом, який невдовзі посилиться до повномасштабного збройного протистояння.

1505 р. активізував кримсько-московські суперечки навколо Казані казанський хан Мухаммед-Емін, який після смерті Івана III (1462—1505 рр.) відмовився присягати новому московському князеві Василію III (1505—1533 рр.) і впродовж 1505—1507 рр. воював з московитами, успішно відбиваючи московські наступи й постійно звертаючись по допомогу до Криму. Це, вочевидь, підштовхнуло Менглі Герая до остаточного розриву союзних відносин із Москвою.

Активізація військової діяльності Кримського ханату у напрямі московських володінь припадає вже на 1507 р., і, хоча перша проба сил виявилася для Менглі Герая невдалою, хан не відмовився від планування наступних походів. Литовські джерела повідомляють, що кримський володар збирався скерувати проти московитів військо на чолі зі своїм сином Мехмедом Гераєм.

Похід було зірвано лише через вторгнення ногайців, коли ханським сином довелося терміново повернутися для захисту півострова. До нападу гордих кочовиків, які не бажали змиритися зі зверхністю кримського хана, активно підбурював московський князь Василій III. Зірвалися також наступний похід кримців, запланований на зиму 1507—1508 рр., літня кампанія 1508 р. Ймовірно, це було пов'язано із актуальною загрозою з боку ногаїв.

Москва тим часом активно готувалася до оборони й укріплювала оборонні лінії по річках Ока та Угра, щоби не допустити переправи кримців через них. Підготовка виявилася своєчасною — після кількох невдалих спроб організувати великий похід 1511 р. кримські татари прорвалися майже до самої Оки, а 1512 р. під час кількох походів поспіль нещадно розграбували землі московитів.

Літописці справедливо пояснили активізацію кримців підступами польського короля Сигізмунда, який підбурював кримського хана до нападів на південні рубежі московських володінь. Така політика була цілком виправданою — оборона південних рубежів відвертала значні сили московитів, які не могли через це вдарити по Великому князівству Литовському з метою відібрати у нього Смоленську землю.

Продовжилися набіги кримських татар і 1513 р., коли їхні загони вторглися до московських земель у липні й розорили околиці Брянська, Путивля та Стародуба. Це дозволило кримцям зірвати вже другий Смоленський похід московського князя Василя III. Зрештою лише 1 серпня 1514 р., після третьої спроби московському правителю вдалося захопити Смоленськ, залишивши при цьому значні сили прикривати південні рубежі Московського князівства від можливого нападу кримців. За непокоєння виявилася не марним, оскільки вже восени 1514 р. татари на чолі з Мехмедом Гераєм здійснили новий похід на Московське князівство, причому їх супроводжували «польського короля воеводи с людьми и пищальями».

І хоча осіння випава 1514 р. виявилася для кримців не надто вдалою, вже у березні 1515 р. татари змогли за підтримки

польсько-литовських загонів під командуванням воєвод Андрія Немировича і Остафія Дашкевича розграбувати Сіверські землі й захопити щонайменше 60 тисяч бранців. Кримсько-литовський союз довів свою успішність у боротьбі з Московією.

Після смерті у квітні 1515 р. хана Менглі Герая новий кримський правитель Мехмед Герай (1515—1523 рр.) на хвилі надзвичайних успіхів татарського війська висунув московитам вимогу повернути Смоленськ королю Сигізмунду, передати у підпорядкування Кримському ханатові вісім сіверських міст, а також відпустити до Криму Абдул-Латифа, якого все ще утримували у Москві. Ці абсолютно неприйнятні для Василя III вимоги посилювалися протистоянням держав за вплив у Казанському ханаті, що робило війну неминучою.

Погіршила й без того складну ситуацію важка хвороба Мухаммед-Еміна, що самостійно правив у Казані. Першим його спадкоємцем, згідно з усіма правилами, мав стати Абдул-Латиф. Ця кандидатура не влаштувала Василя III, і хоча він і визнав Абдул-Латифа наступним казанським ханом, однак планував посадити у Казані іншого володаря — Шаха-Алі, спадкоємця роду Намаганів, розгромлених ханів Великої Орди і затятих ворогів кримських Гераїв. Про це явно було відомо у Криму, і незадоволення Мехмеда Герая своїм залежним данником, яким він вважав московського князя, посилювалося. Для Москви ж утвердження Шаха-Алі в Казані було принциповим питанням — цей потворний, малоприємний і не здатний до самостійного управління ханич був значно вигіднішим для московитів казанським ханом, ніж самостійний володар, який, до того ж, був би родичем і союзником кримських Гераїв.

У наявній ситуації Москва прагла позбутися Абдул-Латифа, і зовсім не дивно, що 19 листопада 1517 р. він раптово помер немовби від невідомої хвороби. Причетність великого князя московського до смерті спадкоємця казанського престолу була очевидною, що зовсім не сприяло покращенню його відносин із Кримом. Московити, намагаючись виправдатись,

навіть допустили до тіла Абдул-Латифа кримського представника, щоб переконати Мехмед Герая у тому, що смерть не була насильницькою.

Була, утім, ще одна обставина, яка суттєво пом'якшувала гнів кримського хана — наступним законним спадкоємцем казанського престолу після смерті бездітного Абдул-Латифа мав стати хтось із його звідних братів — один із синів покійного кримського хана Менглі Герая. Той давно вже призначив на цю роль молодшого зі своїх синів Сахіб Герая, і тому хан Мехмед Герай, дізнавшись про смерть Абдул-Латифа, повідомив князеві Василю III про те, що після смерті Мухаммед-Еміна Казанський ханат очолить Сахіба Герай.

У грудні 1518 р. Мухаммед-Емін, виснажений тривалою хворобою, помер. Сахіб Герай вже планував рушати до Казані, однак затримався через внутрішньокримські негаразди — заколот калги Ахмеда Герая. Ця затримка дала Василю III змогу затвердити на казанському престолі свого ставленика Шаха-Алі. Привезений 1519 р. до Казані у супроводі великого московського військового загону молодий хан — йому було всього тринадцять років — підписав із великим князем московським договір, який не лише поновлював залежність Казанського ханату від Москви, але й робив її абсолютною. Кримці вкрай обурилися такими діями московитів, і було зрозуміло, що новий масштабний похід кримського хана проти Москви — питання найближчого часу. Не задоволеними владою нового хана, повністю залежного від московитів, були й казанці, яких обурювала практично відкрита московська окупація їхньої держави.

Придушивши заколот калги, Мехмед Герай розпочав підготовку до війни. З цією метою 25 жовтня 1520 р. було укладено угоду з Польщею про перемир'я, яка містила, зокрема, також і пункт про спільні дії проти Московії. Активізувалася діяльність прокримськи налаштованих сил у Казані, і не минуло й двох років після утворення Шаха-Алі на казанському престолі, як визріли усі умови для його повалення. Кримський хан

залагодив відносини з поляками й уклав з ними антимосковський союз, а партія казанців, не задоволених своїм нинішнім ханом, суттєво посилила свої позиції.

Невдовзі змучені московськими окупантами казанці відіслали посланців до Криму з проханням якнайшвидше надіслати їм на правління Сахіба Герая. Навесні 1521 р. кримський хан Мехмед Герай відіслав свого молодшого брата Сахіба Герая у супроводі трьохсот відбірних вояків до Казані. Такий нечисленний супровід пояснювався тим, що хан відіслав законного спадкоємця, запрошеного, до того ж, представниками казанської знаті, які обіцяли самостійно змістити Шаха-Алі.

Розрахунок Мехмеда Герая цілком виправдався — варто було Сахібові Гераю прибути до Казані, як розлючені дворічним московським пануванням казанці повстали, перебили московських стрільців і гвардію Шаха-Алі, а самого московського ставленика вигнали з міста. Казанське збройне повстання проти московського засилля і затвердження на Казанському ханаті Сахіба Герая, рідного брата кримського хана Мехмеда Герая, були видатним стратегічним успіхом Кримського ханату в боротьбі з Московським князівством. Проти Москви вже було створено кримсько-литовсько-польську коаліцію, тепер же до неї додався ще й Казанський ханат. Не вдалося долучити до антимосковського союзу хіба що хаджи-тарханського (астраханського) правителя Джанібека, який вважав за краще не втручатися у відкрите протистояння і дочекатися, поки воюючі сторони ослаблять одна одну.

Однак значно більш суттєвою перешкодою, що затримала похід кримців на Москву, стала позиція османського султана Сулеймана I Пишного (1520—1566 рр.), який воював в цей час із союзною Польщі Угорщиною. Ворожа до Великого князівства Литовського і, відповідно, Польського королівства Московія сприймалася у цьому геополітичному розкладі як цінний союзник, ослаблення якого було не вигідним для Стамбула. Дізнавшись про запланований кримським ханом московський похід, падишах відверто пригрозив ханові війною у випадку



нападу кримців на Московію. Утім, якщо султанські погрози й пригальмували приготування Мехмеда Герая до походу на Москву, то не зупинили їх остаточно.

Зрештою влітку 1521 р. величезне кримське військо, посилене литовцями й черкесами (українськими козаками), вирушило у похід. 28 липня 1521 р. татари вийшли до берегів Оки і невдовзі, переправившись через неї, завдали московським воеводам нищівної поразки. Московський князь Василій III залишив охоплену панікою столицю і зрештою видав Мехмедові Герая грамоту, у якій визнавав себе вічним данником кримського хана. Це дозволило врятувати Москву від пљондрування, і татари, задоволені досягнутим результатом, почали відхід. Стратегічної мети походу було досягнуто, однак під час перебування основних сил татарського війська під Рязанню хан отримав повідомлення з Криму про напад хаджи-тарханців і змушений був терміново рушати на захист своїх володінь. Під час стрімких зборів у рязанського воеводи забули грамоту про підданство московського князя, яка була головним трофеєм походу. Це стало серйозною символічною втратою, бо позбавляло кримців значущого доказу московської залежності. Утім, у будь-якому разі, похід наочно продемонстрував реальне співвідношення сил Кримського ханату і Великого князівства Московського, яке, вочевидь, було на користь Криму.

Тим часом Мехмед Герай, врятувавши Крим від набігу астраханців, здійснив восени 1522 р. похід відплати і захопив Хаджи-Тарханський юрт, поставивши на його чолі свого старшого сина Бахадир Герая. Це дозволяло остаточно затвердити владу Кримського ханату над усіма уламками колишньої Золотої Орди — Казанським та Астраханським ханатами і Великим князівством Московським. Однак успіх виявився нетривкими через зраду з боку ногайців, які вчинили заколот і вбили хана разом зі старшим сином, а потім увірвалися на Кримський півострів і впродовж квітня—травня 1523 р. нещадно його пограбували.

Ногайський погром 1523 р. нівелював усі зовнішньополітичні досягнення Мехмеда Герая. Хаджи-Тархан було втрачено,

а Московське князівство дістало змогу продовжити боротьбу з Казанню, не остерегаючись удару з боку Криму. Поновити військовий тиск на Москву кримські хани спробували лише через два роки після ногайського погрому. У цей час влада у Кримському Юртові належала жорстокому і обачному Саадетові I Герая (1523—1532 рр.), який багато років прожив у Стамбулі, був фактично прямим ставлеником султана Сулеймана I Пишного (1520—1566 рр.) і мав змогу послуговуватися його підтримкою, зокрема і військовою.

Кримський хан опинився у складній ситуації — з одного боку, казанський хан Сахіб Герай був його братом і потребував допомоги у боротьбі з Московським князівством, однак, з другого боку, Москва була природнім союзником Стамбула у боротьбі проти Польщі. Було прийнято рішення вдатися до дипломатичного тиску. У листі до Василя III Саадет Герай переконував московського князя замиритися із казанцями, а в посланні до Сулеймана I Пишного просив турецького володаря, щоб він звернувся до московитів з вимогою залишити Казань у спокої. Усе було марним, Василій III добре бачив стратегічну слабкість залежного від Османської імперії Криму в цьому питанні й продовжував воювати з Казанським ханатом.

За таких умов казанський хан Сахіб Герай наважився на останній відчайдушний крок — 1524 р. він визнав себе прямим васалом Високої Порти і почав прохати військової допомоги в султана. Однак турецький володар не мав змоги задовольнити це прохання і не надав казанцям жодної відповіді. Коли ж Сахіб Герай вже особисто прибув по допомогу до Кримського ханату, Саадет I Герай не лише не допоміг братові, але й ув'язнив його. Казанський ханат очолив Сафа Герай, якому пощастило відбитися від московських нападів і змусити Василя III погодитися на мир.

Казань спромоглася цього разу встояти і без зовнішньої допомоги, однак її майбутнє поряд із Великим князівством Московським було тривожним. Це добре розуміли у Криму, де братам Саадетові I Герая та Сахібові Герая вдалося зрештою

порозумітися. Кримський хан надав брату титул калги, а отже, і можливість допомогти багатостраждальному Казанському ханатові. Будучи калгою, Сахіб Герай мав змогу і право за згодою кримського хана самостійно виступати у похід, чим він і скористався, розпочавши навесні 1525 р. підготовку до походу на Москву. Вже у червні кримське військо рушило до московських україн, однак похід було зірвано через внутрішні усобиці у ханаті, через які калзі довелося повернутися назад. Внутрішньокримські проблеми ще кілька років рятували Московське князівство від масштабного вторгнення, надаючи йому змогу укріпитися й підготуватися до війни.

Уклавши на певний час ситуативний хиткий мир з Московією, кримський хан готувався до чергового великого походу проти неї. Московити ж, зі свого боку, не полишали спроб підкорити Казань, таким чином надаючи кримському ханові причину і привід для вторгнень. Напади кримців на московські землі відбувалися впродовж 1530—1540-х рр. майже щорічно. Кримсько-московське протистояння щодо казанського питання тривало аж до захоплення Казані московитами 1552 р.

Останню спробу допомогти казанцям здійснив кримський хан Девлет Герай (1551—1577 рр.), який 1552 р. рушив у великий і зрештою невдалий для кримців похід проти Москви. Кримський ханат зазнав стратегічної поразки, яка розв'язала великому московському князеві Івану IV руки для взяття Казані. Невдовзі така само доля спіткала й Астрахань. Це дозволяло московському правителю впевнено стверджувати свій царський, а не лише великокнязівський титул, оскільки він підкорив уже два ханати і навіть намагався здійснити перші спроби наступу в напрямку Криму.

Ситуація, що склалася, могла позитивно вирішитися для Кримського ханату лише повним військовим розгромом Московії. Однак військові кампанії кримців у середині — другій половині 1550-х рр. проти Москви виявлялися невдалими, і після третього поспіль провального походу здавалося, що великий князь московський вже міцно стоїть не лише у центральних

землях, але й на окраїнах своєї держави. Девлет Герай, втім, не втрачав надії помститися непокірному московському правителю, якого вважав рівним за статусом до звичайного улусного бея, а не до хана. Можливість для цього видалася під час Лівонської війни (1558—1583 рр.).

Послідовно реалізуючи програму «збирання руських земель» навколо Москви, Іван IV Грозний спочатку ліквідував небезпеку з боку Казанського і Астраханського ханатів, нейтралізував Кримський ханат і, вважаючи свої східні й південні тили надійно захищеними, наважився на велику війну на заході, яка увійшла в історію під назвою Лівонської. Складним становищем, у якому опинилася Московія через бойові дії на заході, поспішив скористатися кримський хан Девлет Герай, якого, до того ж, схилили до цього наполегливі прохання з боку Польщі. За 24 роки Лівонської війни 21 рік позначений нападами кримців на Московію.

Кульмінаційним стало вторгнення 1571 р. Під час цього походу, головною метою якого було спустошення околиць міста Козельська, до ставки кримського хана прибули шестеро московських бояр, які радили татарам йти прямо на Москву, оскільки захищати столицю немає кому — більша частина війська воює у Лівонії. Перебіжчики допомогли татарам переправитися через Оку і невдовзі татарське військо швидким маршем рушило на столицю, а наляканий вторгненням Іван IV утік до Ростова.

З червня 1571 р. Девлет Герай зупинився у селі Коломенському, а його сини — на Воробйових горах. Не маючи артилерії та машин для облоги татари не могли взяти місто штурмом, однак вони цього й не прагли, розпочавши грабунок навколишніх слобід і посадів. Невдовзі з кількох боків місто охопила пожежа, і за кілька годин Москва вигоріла вщент. Розгром Московії був нищівним, за свідченнями кримських істориків, грабунок Підмосков'я тривав сорок днів, було розорено 36 міст, а Девлет Герай похвалявся, що під час походу було знищено 60 тис. московитів і ще стільки ж захоплено у полон.

Іван IV змушений був погодитися на визнання зверхності кримського хана, сплату йому данини і повернення Астрахані. Девлет Герай, зі свого боку, нагадував, що повернути слід не лише Астрахань, але й Казань, і не згоджувався на відкуп за Казанський ханат. Іван IV явно намагався виграти за допомогою перемовин час, що прекрасно розумів кримський хан, який почав готувати новий похід проти Московії, щоб остаточно закріпити перемогу Криму. Великий московський князь так само активно готувався до оборони, як Девлет Герай — до вторгнення. Кримський хан не збирався більше домовлятися з правителем, якого не вважав собі рівним, і планував повернути Московське князівство до статусу окремого улусу в складі Великого Улусу — Кримського ханату. Іван IV розумів, що у випадку поразки його держава втратить самостійність.

Плани кримського хана були далекосяжними — одночасно з наступом на Москву мали спалахнути повстання проти московського володарювання у Казані та Хаджи-Тархані, після чого об'єднання Великого Улусу мало завершитися. По суті, замислене Девлетом Гераєм можна порівняти з тим, що планував і реалізовував Іван IV і його попередники на московському престолі. Якщо у випадку московського князя йшлося про збирання руських земель навколо Москви, то для кримського хана його програма була збиранням татарських земель, чи, точніше, земель Улусу Джучі навколо Кримського ханату. Самого Івана IV Девлет Герай планував захопити в полон і доправити в Крим.

23 липня 1572 р. татарське військо вийшло до україн Московської держави і рушило до Тули. 28 липня вдалося переправитися через Оку і рушити на Москву. Іван IV поспіхом відступав у бік Новгорода, і Девлет Герай вирішив за будь-яку ціну захопити його. Тим часом московські полки, побачивши, що оборону по річці прорвано, рушили у погоню за ханським військом. Саме тоді кримці припустилися фатальної помилки — спробували дати бій цьому московському війську і були вщент розгромлені воеводою Дмитром Хворостіним. Зазнавши пораз-

ки у битві при Молодях, Девлет Герай змушений був відступити від Москви. Завдяки перемозі московських військ при Молодях 1572 р. Московська держава вистояла у битві з Кримським ханатом у найбільш небезпечний період своєї історії. Успіх спалення кримцями Москви 1571 р. було зведено нанівець.

Останню спробу поновити кримське панування над Московією зробив через двадцять років кримський хан Газі II Герай (1588—1608 рр.). 1591 р., занепокоений московською експансією на Кавказі, він здійснив черговий похід на Москву. До літа 1591 р. хан зібрав величезне 150-тисячне військо, яке стрімким маршем пройшло кордоном московської держави і переправилося через Оку. 13 липня кримці вийшли по серпуховській дорозі до Москви, облаштувавши ставку хана на Поклонній горі.

Однак цього разу місто було добре підготовлене до оборони, причому московити активно використовували засвоєний і успішно застосований у битві при Молодях укріплений табір «гуляй-город». Прорватися за таких умов до московських посадів і спалити Москву, як це було зроблено 1571 р., виявилось неможливим. Спробувавши кілька разів наблизитися до московських позицій і зазнавши суттєвих втрат, татари зібрали військову нараду й ухвалили рішення відступити.

Похід 1591 р. показав, що татарське військо із його застарілою тактикою і озброєнням вже неспроможне взяти Москву. Великий похід з політичною метою потребував віднині потужної артилерії у поєднанні з піхотою і не лише легкою, але й важкою кіннотою. Усього цього у Криму в достатній кількості не було. Віднині татарам лишалося лише грабувати прикордонні землі московської держави — так звані українні. Впродовж кінця XVI — першої третини XVII ст. татарські набіги на московські землі були регулярними, особливо активізувавшись під час так званого Смутного часу з 1598 по 1613 рр.

Стрімкий відступ кримців з-під Москви 1591 р. не минув без втрат — московські воеводи наздогнали і розгромили татарські загопи під Тулою, під один із обстрілів потрапив навіть сам хан Газі Герай, якого було поранено в ліву руку. Так скінчився

останній в історії Кримського ханату великий похід на Москву з політичною метою — повною і беззастережною поразкою. Після повернення додому кримський хан розпочав мирні переговори з московським царем, запропонувавши такі умови: Бахчисарай відмовляється від будь-яких претензій на Казань і Хаджи-Тархан (Астрахань), а Москва, зі свого боку, продовжує сплачувати Криму традиційні поминки. Важливо звернути увагу на те, що під час оформлення дипломатичних документів кримський хан вперше визнав за московським правителем (офіційно у той час правив Федір I Іоаннович (1584—1598 рр.)) царський титул.

Так скінчилася боротьба між Кримом та Москвою за спадщину Золотої Орди, причому Московська держава явно вийшла з цього протистояння переможницею. Вона не лише відстояла свою незалежність і була визнана рівною Кримському ханатові, але й підкорила собі два незалежні раніше улуси — Казанський та Астраханський ханати. Московське царство, таким чином, увело до свого складу і територіально, і символічно більшу частину золотоординського спадку, ніж Кримський Юрт.

Можна вважати, що після поразки Газі II Герая під Москвою 1591 р. і укладання миру влітку 1594 р. ханська ставка перемістилася до Кремля і Московія, Московське царство стало Новою Великою Ордою замість Криму. Не минуло й ста років після розгрому Великої Орди 1502 р., коли Кримський улус став самостійною державою Кримським Юртом (ханатом) і одночасно Великим Улусом, як останню роль відібрала у нього Москва. Віднині Улуг Улусом фактично була Москва, а Кримський ханат відсувався на роль золотоординського уламка, який колись відпав від орди і продовжував плекати власний сепаратизм. На його приєднання Москві знадобилося ще два століття, причому перші відносно послідовні спроби наступу вона змогла здійснити лише через сто років, наприкінці XVII ст. Найближче ж XVII ст. стало для Московського царства і Кримського ханату часом стратегічного паритету і певної подоби холодної війни між ворожими державами.

## Крим і Україна

Після розпаду Золотої Орди і виникнення Кримського ханату караванні шляхи і придорожні містечка уздовж них знелюдніли, а кримські татари, забезпечуючи потреби Османської імперії в рабах, довершили й без того неминуче зникнення осілого населення у степах Північного Причорномор'я. Зрештою тут виник новий історико-географічний регіон — так зване Дике Поле. Саме воно у XVI—XVII ст. стало одним із ключових факторів геополітичної історії Центрально-Східної Європи. І саме Дике Поле стало зрештою тим плавильним казаном, у якому загартувався український народ.

З одного боку, литовці й поляки не могли надати українському населенню прикордоння жодного ефективного захисту від людоловських набігів кримців. Прикордонні фортеці, у яких могло б під час набігу укритися місцеве населення, були нечисленними і малоефективними, оскільки не дозволяли врятувати зруйновані господарства, та й устигнути під час раптового нападу сховатися під захист їхніх стін було майже неможливо. Загони польної сторожі також не могли вирішити проблему захисту місцевих мешканців — чатуючи на татарських бродях і переправах, вони далеко не завжди могли перекрити всі шляхи проникнення татар, і невеликі загони кримців з досвідченими провідниками легко просочувалися крізь заслони литовців. Прикордонна сторожа не устигала всюди, а у випадку великого походу кримців, організованого ханом, калгою чи нуреддіном, і зовсім не могла протистояти багатотисячному татарському війську. Така слабкість Великого князівства Литовського і згодом Речі Посполитої у справі захисту своїх південних кордонів змушувала місцеве українське населення захищатися самотужки.

З іншого боку, саме Річ Посполита, посилюючи культурний, релігійний та соціально-економічний тиск на православне українське селянство, сприяла з другої половини XVI ст. стрімкому збільшенню кількості не надто численних раніше «уходників», які згодні були жити в небезпечних умовах Дикого

Поля. Сотні й тисячі уходників за два-три десятиліття перетворилися на десятки тисяч українських запорізьких козаків, які невдовзі стали грізною військовою і політичною силою в історії Центрально-Східної Європи.

Пік активності і значення козаків припав саме на кінець XVI—XVII ст. Кульмінацією серії багатотисячних козацьких повстань стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). При цьому саме Кримський ханат став важливим партнером, у взаємодії з яким відбувалося як становлення людини українського фронтиру, так і української державності ранньомодерної доби.

Перші відомі союзні контакти татар і козаків припали на 20-ті рр. XVI ст. 1521 р. черкаський і каневський староста Остафій Дашкевич очолював козацькі загони, які спільно з кримцями взяли участь в успішному поході на Москву. Через півстоліття, 1585 р., гетьман Війська Запорозького у 1578—1594 рр. Ян Оришевський пропонував кримському ханові Ісляму II Гераю (1584—1588 рр.) платити козакам жалування і організувати спільні військові походи проти московитів. Утім, того ж року козаки напали на Крим, захопивши понад 40 тисяч коней, що на той час зробило співпрацю з татарами неможливою.

Кримсько-козацький союз, який не вдалося укласти 1585 р., успішно відбувся 1624 р. і продемонстрував свою військово-політичну ефективність 1628 р. під час боротьби братів Мехмеда та Шахіна Гераїв за незалежність Кримського ханату від Османської імперії. 24 грудня 1624 р. було укладено перший в історії татарсько-козацький трактат, написаний паралельно татарською та польською мовами. У ньому калга Шахін Герай обіцяв козакам не чинити їм жодної шкоди і гарантував допомогу Кримського ханату в разі ворожого нападу на Січ. Запорожці, зі свого боку, гарантували підтримку Мехмеда і Шахіна Гераїв у випадку їхньої війни з будь-якою третьою стороною.

Реалізацією козацько-татарських угод стала допомога, яку надали запорожці Мехмедові та Шахінові Гераям під час їхньої боротьби зі знаменитим очільником Буджацької орди беєм

Кантемиром, котрий діяв за вказівкою Оттоманської Порти. Коли у травні 1628 р. Кантемир на чолі численного війська увірвався на півострів, він був фактично беззахисним. Брати Мехмед та Шахін Гераї у супроводі кількох сотень вірних вояків укрилися у Кирк-Єрі, який Кантемир узяв в облогу.

Через чотири тижні обложених врятував чотиритисячний загін козаків на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком, який прибув на прохання Шахіна Герая. Рухаючись укріпленим табором, козаки вперто просувалися вглиб Кримського півострова і зрештою через шість днів дійшли до річки Альми. 31 травня 1628 р. тут відбувся вирішальний бій з ногайцями Кантемира і османськими стрільцями-сейменами з Балаклави. Втративши у бою гетьмана Михайла Дорошенка і кілька сотень бойових побратимів, козаки зрештою перемогли і пробилися до Бахчисараю. Козаки показали себе грізною бойовою силою, і якщо у наступній боротьбі за владу з Джанібеком Гераєм (1628—1635 рр.) брати Мехмед і Шахін програли, то відбулося це явно не з вини козаків, які доклали усіх зусиль для виконання своїх союзницьких зобов'язань.

Найбільш послідовними і активними кримсько-козацькі контакти стали під час Хмельниччини, коли Кримський ханат виступив у ролі головного військового союзника українського козацтва. Звернення Богдана Хмельницького по допомогу до татар було обумовлене попереднім успішним досвідом взаємодії запорожців і кримців. Крім того, воно дозволяло гетьманові розв'язати два важливих стратегічних завдання. По-перше, союз з Кримським ханатом дозволяв козакам убезпечити власний тил від татарських нападів і позбавляв поляків можливості домовитися з кримцями про спільні дії проти козаків. По-друге, Хмельницький отримував від татар вкрай йому необхідну і майже відсутню в козаків кінноту. У поєднанні з козацькою піхотою та артилерією татарські вершники становили грізну силу, спроможну вирішити долю битви.

Для кримського ж хана головним завданням було послаблювати обидві ворогуючі сторони, щоб, за мудрим зауваженням

сучасника, не допустити переваги ані поляків, ні козаків. Кримці мали шоразу підтримувати більш слабку сторону проти більш сильної, щоб вони виснажували одна одну, а татари отримували від цього вигоду у вигляді можливості безкарно грабувати польські та українські землі Речі Посполитої, а також отримувати подарунки і поминки.

Кримським ханом в той час був Іслям III Герая (1644—1654 рр.), який до приходу до влади сім років перебував у польському полоні і був добре обізнаний з державним устроєм і культурою Речі Посполитої. Трон же турецького султана належав малолітньому (сім років на момент інтронізації) Мехмеду IV (1648—1687 рр.). Відсутність при владі в Туреччині сильного султана, звичайно, мало сприяла самостійній активній участі Стамбула в подіях в Україні, однак саме це дозволяло кримському ханові провадити самостійну зовнішню політику. Близьким радником Ісляма III Герая і головним провідником зовнішньої політики Кримського ханату був уславлений своєю мудрістю Сефер Газі-ага.

Ключовим моментом укладання кримсько-козацького союзу стало звернення Богдана Хмельницького спочатку до кримського хана Ісляма Герая, а потім і до османського султана Мехмеда IV по допомогу проти поляків. У другій половині січня 1648 р. гетьман відправив до Бахчисарая посольство на чолі з полковником Яцьком Клишею з проханням допомоги у війні проти польських магнатів. Хан спочатку відмовлявся, однак згодом передумав, пообіцявши продовжити переговори за умови, що Хмельницький зможе вплинути на донських козаків і утримати їх від нападів на Крим.

У середині лютого 1648 р. гетьман відправив до Криму нове посольство, яке 23—25 лютого змогло переконати хана укласти договір про союз Війська Запорозького та Кримського ханату, який передбачав надання взаємної військової допомоги, заборону татарам спустошувати українські землі, оплату допомоги татар грошима, продовольством, фуражем і частиною військових трофеїв.

Через певний час після переговорів до козаків рушило потужне двадцятитисячне військо кримських татар на чолі з Тугай-беєм, комендантом фортеці Феррах-Керман, яка охороняла Перекопський перешийок. Уже до кінця березня перші татарські загони приєдналися до основних сил повстанців і 19 квітня 1648 р. блокували польське військо під командуванням Стефана Потоцького під Жовтими Водами, зрештою розгромивши його.

Це була перша значна і резонансна перемога об'єднаних козацько-татарських військ над поляками. Успіх вкотре засвідчив ефективність поєднання та взаємодії козацької піхоти і татарської кінноти. Саме кавалерія кримців, активно маневруючи, блокувала ворога з усіх боків, не даючи йому відірватися від основних сил повстанців і заганяла поляків до глухої оборони у таборі. Крім того, присутність татар деморалізувала поляків і підточувала їхню волю до спротиву.

Після наступних перемог козацько-татарського війська під Корсунем і Пилявцями, походу на Львів і облоги Замостя і Збаражу поляки справедливо оцінили вагомість татарської військової допомоги козакам і вирішили діяти дипломатичним шляхом, зробивши ставку на розкол союзників. Розрахунок виявився вірним, оскільки цілком збігався з інтересами кримського хана, який не бажав надмірного посилення жодної зі сторін польсько-українського конфлікту. Іслям Герая був зацікавлений швидше у ситуації нестабільності і взаємному ослабленні поляків і козаків.

Зрештою між Сефером Газі-агою, який керував зовнішньою політикою Кримського ханату, і польським канцлером Єжі Оссолінським було розпочато сепаратні переговори без участі української сторони. Поляки згодилися сплачувати «двору Чингізидів» щорічні поминки, надати татарам право безпешкодного випасу худоби у нейтральній смузі над річками Інгулом і Великою Виссю, а також одноразово сплатити 200 тисяч золотих відступного за відведення татарської кінноти у Крим без ясиру і ще 200 тисяч викупу за армію, обложену у Збаражі.

Згадав Сефер Газі-ага і про козацькі інтереси, висунувши вимогу збільшити кількість реєстрових козаків до 40 тисяч.

Як бачимо, поширена спрощена думка про зраду кримськими татарами під Зборовом інтересів українських козаків не вповні відповідає дійсності. По-перше, кримці просто діяли у власних інтересах, як вони їх розуміли на той момент. По-друге, Сефер Газі-ага висував умови, які враховували інтереси козаків. І коли ми оцінюємо укладений зрештою доволі вигідний для козаків Зборівський договір, слід враховувати внесок до створення умов для його укладання з боку кримських татар як у військовому, так і в дипломатичному плані.

Так само більш зважено слід оцінювати роль кримських татар під час битви під Берестечком. У середині червня 1651 р. дві ворожі армії зішлись біля Берестечка (нині районний центр Волинської області). Польське військо нараховувало 150 тисяч вояків, з них — 40 тис. регулярних солдат, 20 тис. досвідчених і дисциплінованих німецьких найманців і 60—80 тис. шляхтичів посполитого рушення. З урахуванням озброєної та боездатної челяді це число можна збільшити до 200 тис. Богдан Хмельницький міг протиставити полякам 100-тисячне військо, у складі якого було 60 тис. козаків і 40 тис. озброєних селян, міщан і обозних слуг. Союзне татарське військо, яке очолював особисто кримський хан Іслям Герай, нараховувало близько 50—60 тис. вояків.

Полякам і німецькій піхоті вдалося потіснити козацькі лави і прорватися до ставки самого кримського хана. Досвідчені польські артилеристи накрили шквальним гарматним вогнем татарську кінноту, зокрема і кримську знать з найближчого оточення хана. Загинув брат Ісляма Герая калга Крим Герай, було важко поранено Тугай-бея, і навіть сам кримський хан немов би був поранений у ногу. Увесь попередній військовий досвід і тактичні навички татар свідчили, що в такій критичній ситуації їх може врятувати лише стрімкий відступ, до якого вони і вдалися. Зі сторони це мало вигляд повальної панічної втечі, однак за умови успішного відходу і перегрупування сил така втеча цілком могла змінитися успішною контратакою.

На це, ймовірно, й розраховував Б. Хмельницький, коли кинувся навздогін за татарами, щоб переконати Ісляма Герая повернутися і вдарити по польському війську.

Розмова кримського хана, який щойно уникнув смертельної небезпеки і втратив близьких родичів, з козацьким гетьманом була гострою, однак Б. Хмельницькому все ж вдалося переконати Ісляма Герая повернутися і контратакувати. Проти цього, однак, виступили беї і мурзи. Зрештою кримці не тільки не повернулися, але й силоміць затримали у себе Хмельницького, залишивши українців без головнокомандувача. Це призвело до тяжкої поразки козацького війська.

Так само вирішальною стала позиція кримського хана й під час Жванецької кампанії 1653 р. Татари володіли золотою акцією в українсько-польському конфлікті і готові були нею скористатися за слушної нагоди. 5 грудня 1653 р. Іслям III Герай уклав з польським королем Яном II Казиміром усну угоду, яка не враховувала інтересів козаків. Згідно з її умовами поляки мали поновити дію Зборівського договору 1649 р., сплатити ханату поминки в сумі 100 тис. злотих і дозволити кримцям впродовж 40 днів безперешкодно захоплювати ясир на території Речі Посполитої аж до Вісли. Переговори і укладання угоди відбувалися доволі дивним чином — король і хан так і не зустрілися особисто, а укладена усна угода так і не була закріплена письмовим договором. Богдан Хмельницький і зовсім немовби не брав участі у переговорах, хоча і знав про них, відсилаючи стежити за їхнім перебігом козацьких полковників. Кожна зі сторін мала під час такого переговорного процесу свої переваги — Ян Казимір діставав змогу заперечувати підтвердження і поновлення дії умов Зборівського договору, Б. Хмельницький міг стверджувати, що переговори відбувалися без його відома й участі, а Іслям Герай досягав своєї стратегічної мети — взаємного ослаблення поляків та козаків.

Розрахунок кримського хана на послаблення обох сторін конфлікту міг би бути безпрограшним, якщо б йшлося про закриту систему, обмежену трьома учасниками — Кримським

ханатом, Річчю Посполитою та Військом Запорозьким. Однак Богдан Хмельницький, остаточно переконавшись у неможливості покластися на кримського хана у боротьбі з поляками, давно вже шукав державу, яка б підтримала його ззовні. Зрештою такою державою стало Московське царство.

Перейшовши під руку московського царя, Військо Запорізьке фактично розривало усі попередні домовленості з Кримським ханатом. Про союзницькі відносини збереглася неоднозначна пам'ять у народі, однак про них збереглися і добрі згадки. Показові в цьому плані події осені 1655 р., коли козацьке військо зійшлося 12 листопада 1655 р. під Озерною з кримською ордою, що йшла на допомогу своєму союзникові польському королю у його війні проти Швеції. Після кількох нерішучих і млявих сутичок обидві сторони вирішили укласти угоду про поновлення колишньої дружби. Кримці обіцяли не нападати на українські землі і не втручатися у хід війни Війська Запорізького і Московського царства проти Речі Посполитої, а козаки, зі свого боку, зобов'язувалися не нападати на Крим і Туреччину. Більше того, угода передбачала союзницькі дії проти третьої ворожої до будь-кого з учасників договору сили.

Після смерті Богдана Хмельницького політика козацької старшини, скерована на розрив з Московським царством, продовжилася й активізувалася. При цьому Кримський ханат, який став на той час союзником більш слабкої сторони конфлікту — Польщі, активно підтримував такі дії козаків. Причиною такої позиції Криму було стрімке розширення меж Московії за рахунок приєднання українських земель після Переяславської ради, а також успіхи московитів і козаків у війні з поляками. При цьому хана особливо непокоїло бажання московського царя підкорити і приєднати українських козаків.

Зрештою хан Мехмед IV Герай (1654—1666 ррр.) явно висловив своє бажання підтримати козаків у козацько-московському протистоянні. Таким чином, черговий кримський хан продовжував політику свого попередника Ісляма Герая щодо врівноважування сил головних ворогів і потенційних суперни-

ків на геополітичній арені. Однак якщо попередньому ханові доводилося обирати між козаками і поляками, то нинішньому доводилося маневрувати між Річчю Посполитою і Московським царством. Останнє посилювалося, і цілком логічним для Криму було підтримати послаблену Польщу.

Слід також враховувати, що до 1660-х рр. відбулася кардинальна зміна геополітичної конфігурації у регіоні. Раніше, у першій половині — середині XVII ст., у регіоні Подніпров'я, Лівобережної та Правобережної України взаємодіяли на державному рівні Кримський ханат і Річ Посполита за суттєвого посилення значення запорізьких козаків та Січі. Значно меншою мірою і доволі опосередковано на ситуацію впливали Османська імперія і ще слабше Московське царство.

Тепер же у регіоні сформувався новий відносно самостійний гравець — козацька держава Військо Запорозьке, а також сюди потужно проникло, послідовно посилюючи свою військово-політичну присутність, Московське царство. У зв'язку зі зміною політичної ситуації посилювалося значення Запорізької Січі, а також присутність Османської імперії. Кримський же ханат мав враховувати у своїй зовнішній політиці ці зміни і дедалі більше діяв винятково у межах турецької зовнішньої політики.

Для Московського царства приєднання українських земель означало також вихід, до кордонів Османської імперії і долучення, таким чином до європейської політичної системи, нехай і на позиції далекої периферії. Могутність Росії, що дедалі посилювалася, зокрема і за рахунок приєднаних українських земель та населення, а також послаблення Польщі зрештою зробили як Військо Запорізьке, так і Кримський ханат другорядними учасниками великого геополітичного протистояння між Московським царством та Оттоманською Портою, у якому кримці опинилися на боці османів, а українські козаки — на боці московитів.

Поки ж на кінець 1650-х рр. відновлення союзних відносин Війська Запорізького з Кримським ханатом припало вже на часи гетьманства Івана Виговського. 1658 р. цей гетьман звернувся до



Кримського ханату як до традиційного союзника у контексті пошуку підтримки у боротьбі з внутрішньою збройною опозицією на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем і кошовим отаманом Запорізької Січі Яковом Барабашем. 30—31 травня 1658 р. у битві з антигетьманською опозицією на боці сил І. Виговського взяли участь 12—15 тисяч кримських татар на чолі з перекопським мурзою Карач-беєм. Гетьманові за допомогою союзних кримців вдалося розбити війська М. Пушкаря та Я. Барабаша і відновити свою владу над півднем Лівобережної України.

Звернення І. Виговського до зовнішньої підтримки з боку Кримського ханату було тим більш виправданим, що антигетьманська опозиція також діставала потужну підтримку з боку Москви. Таким чином, поновлення українсько-кримського союзу мало стати дієвим механізмом стримування спроб московського уряду обмежити автономію Гетьманщини.

Зближенню Гетьманату з Кримським ханатом сприяло також налагодження І. Виговським відносин із Річчю Посполитою, яка була союзницею Криму. Значною мірою саме налагодження контактів з кримським ханом відкрило для Війська Запорізького можливості для налагодження контактів з Польщею, зближення з якою завершилося укладанням 6 вересня 1658 р. знаменитої Гадяцької угоди.

Відповіддю Москви на самостійну зовнішню політику І. Виговського, особливо на Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, яка означала фактичний розрив усіх попередніх відносин з Московським царством, стало пряме воєнне вторгнення. Під командуванням князів Олексія Трубецького, Григорія Ромодановського і Семена Пожарського було зібрано потужне, понад 100-тисячне, військо, яке у квітні 1659 р. рушило проти І. Виговського. Гетьман був неспроможним власними силами відбити таке значне військо, не доводилося сподіватися і на допомогу Речі Посполитої, яка на той час вела важку війну зі Швецією. За таких умов єдиним, хто міг і був готовий надати допомогу І. Виговському, залишався Кримський ханат.

Кримський хан не підвів гетьмана — вже наприкінці травня 1659 р. з Криму у похід виступив хан Мехмед IV Герай у супроводі нуреддіна Аділя Герая і ще семи ханичів. Враховуючи виступ у похід особисто хана, кількість татарського війська була значною — щонайменше 60 тисяч вояків.

Після спільної перемоги козаків і татар над військом московитів під Конотопом відкривалася можливість спільного походу на Москву, однак несприятлива внутрішньополітична обстановка в Україні не дозволила реалізувати ці амбітні плани. Слід також згадати, що у цей час також відбувся набіг запорожців під проводом кошового отамана Івана Сірка на улуси Ногайської орди, що змусило кримців повертатися для захисту власних володінь. У наступні двадцять років кримський напрям стане найважливішим у походах січовиків. Така політика кошового отамана об'єктивно гратиме на користь Московському царству.

Московський цар також намагався нейтралізувати кримського хана і відвернути його від допомоги Війську Запорозькому. З цією метою до Криму було відправлено посольство І. Апухтіна та Ф. Байбакова. Мехмедові IV Гераю було запропоновано відмовитися від підтримки козацького гетьмана Івана Виговського і польського короля Яна II Казимира в обмін на суттєве збільшення поминок. Хан, однак, відповідав московському царю в тому дусі, що козаки є самостійною незалежною державою і нікому не бажають підкорятися, а хочуть жити у власному незалежному юрті. Мехмед IV Герай все ще сподівався використати козаків для організації походу проти Москви і відновлення панування Кримського ханату над цим уламком Золотої Орди.

Цим планам не судилося здійснитися — ні українські козаки, ні кримські татари не змогли у другій половині XVII ст. вирватися за межі тяжіння своїх сюзеренів — Османської імперії та Московського царства чи Речі Посполитої відповідно — і набути повноцінної суб'єктності на міжнародній арені. Усунення І. Виговського від влади і перехід Юрія Хмельницького, який отримав гетьманську булаву, на бік Москви, зробили союз Кримського ханату і Війська Запорізького неможливим. Крим

розпочав власну гру щодо козацької держави, прагнучи взяти її під свій протекторат.

Спочатку кримський хан підтримав Річ Посполиту, відігравши важливу роль у блокуванні війська воеводи Василя Шереметьєва під Чудновим у вересні 1660 р. і змушенні Ю. Хмельницького укласти Слободищенський трактат з Польщею. А вже у жовтні 1660 р. до польського короля у Самбір прибув з Криму посланець, який повідомив про наміри хана прийняти Військо Запорізьке під своє заступництво після того, як його територія буде остаточно звільнена від московської присутності.

Найбільш послідовним провідником такої політики став військовий комендант Ор-Капи Карач-бей, один із наступників на цій відповідальній посаді знаменитого Тугай-бея. Саме Карач-бей наполегливо схилив Мехмеда IV Герая прийняти козаків під протекцію Кримського ханату. Серед козаків, які добре пам'ятали спільні з татарами перемоги Б. Хмельницького над поляками та І. Виговського під Конотопом над московитами, також було чимало прихильників українсько-татарського зближення. Козацька старшина розуміла реалії ситуації, що складалася, і об'єктивну взаємовигідність союзу двох слабших держав в оточенні сильних ворогів. Кримсько-козацький союз справді міг перетворити двох другорядних гравців на серйозну самостійну регіональну силу.

Контури козацько-татарського зближення, головним ініціатором якого був Карач-бей, поступово виокреслювалися впродовж 1660 р. 14 січня 1661 р. Юрій Хмельницький писав у листі до Яна Казимира, що Військо Запорізьке встановило з Кримським ханатом «вічну приязнь», яку «нікому не вдасться розірвати». Одночасно відбувалося налагодження контактів гетьмана з Оттоманською Портою.

Важливо зазначити, що перспектива укладання нового кримсько-козацького союзу непокоїла поляків значно більше, ніж можливе зближення козацької старшини з московитами. Умовою, що перешкоджала татарсько-українському зближенню, була, на їхню думку, війна Речі Посполитої з Московським цар-

ством. Дійсно, укладання миру поляків з московитами без урахування інтересів Війська Запорозького та Кримського ханату об'єктивно спонукало козаків і татар до зближення. Поляки провадили складну дипломатичну гру, яка мала перешкодити укладанню кримсько-козацького союзу, і домоглися у цьому суттєвих успіхів, послідовно дискредитуючи козаків в очах татарської знаті як ненадійних союзників, схильних до зради. Зрештою час було втрачено, і військовий союз так і не було укладено.

Руйнація стосунків українських козаків і кримських татар цілком відповідала також інтересам Московського царства, яке не бажало допустити посилення ані Кримського ханату, ні Війська Запорізького. Московити планували вирішувати козацьке питання, а почасти і кримське питання без участі власне українців і кримських татар, винятково у колі «великих держав» регіону того часу — Оттоманської Порти і Речі Посполитої. Така позиція мала наслідком укладання 30 января 1667 р. Андрусівського перемир'я на 13,5 року між Московським царством і Річчю Посполитою.

Спроби Кримського ханату зробити ставку на Степана Опару у 1664—1665 рр. і, пізніше, на Петра Суховієнка у 1668—1669 рр. не принесли певних успіхів. Укладання Андрусівського перемир'я збіглося з усуненням від влади Мехмеда IV Герая і затвердженням на ханському престолі Аділя Герая (1666—1671 рр.), який був нащадком бічної лінії Гераїв і через це не мав авторитету серед кримської знаті. Зовнішня політика цього кримського хана, поглиненого вирішенням внутрішніх проблем, характеризувалася пасивністю і бажанням дотримуватися мирних стосунків із сусідами.

Мабуть, саме починаючи від часів правління Аділя Герая, зовнішня політика Кримського ханату щодо козацької України остаточно втрачає ознаки самостійності і починає провадитися цілком у руслі турецької. Османі ж, занепокоєні московсько-польським зближенням після Андрусівської угоди, вирішують перейти у наступ і оволодіти Україною. Це стратегічне рішення збіглося з пошуками одним із козацьких гетьманів

того часу, Петром Дорошенком, нового союзника-протектора. Зрештою переговори завершилися прийняттям 10—12 березня 1668 р. на козацькій раді у Корсуні рішенням «тримати з турками дружбу». Так виокреслювалися контури нового варіанта козацько-кримського союзу, тепер вже за опосередкованого прийняття турецької зверхності. Показово, що саме самовільна політика у козацькому питанні, коли хан, не узгодивши свої дії з Портою, підтримав Петра Суховієнка, який був суперником турецького підопічного Петра Дорошенка, зрештою коштувала Аділеві Гераю ханства.

Новий кримський хан Селім I Герай (1671—1678 рр.) одногосподно характеризується і татарськими, і турецькими джерелами як розумний і проникливий правитель. Улітку 1672 р., невдовзі після призначення, Селім Герай здійснив у складі 300-тисячної турецької армії і разом з козаками Петра Дорошенка похід на Кам'янець-Подільський, який приніс перемогу над поляками. За його підсумками в укладеному 18 жовтня 1672 р. у Бучачі мирному договору поновлювалися ті зобов'язання польського короля щодо Кримського ханату, які існували за часів Ісляма III Герая. Цей вкрай важкий для Польщі Бучацький договір був нетривким, і вже 1674 р. воєнні дії за участі кримського хана продовжилися. Їхнє завершення припадає на 1676 р., коли з поляками було укладено Журавненський мир, який у загальних рисах підтверджував попередній бучацький трактат.

Тим часом турецька експансія викликала занепокоєння не лише у Речі Посполитої, яка першою потрапила під удар, але й у Московського царства. Українські козацькі землі стали першим театром бойових дій у наступній серії російсько-турецьких війн. Кримський ханат при цьому виступив вірним союзником Османської імперії.

Після зречення 1676 р. Петром Дорошенком гетьманської булави османський уряд проголосив гетьманом, «князем Сарматії й України, володарем Війська Запорізького» Юрія Хмельницького (1677—1681 рр.). 1677 р. турки вдалися до масштабного наступу 120-тисячної армії на українські землі.

Планувалося захопити Чигирин та Київ, а потім підкорити усю Україну. Кримський ханат було втягнуто до московсько-турецької війни на боці Оттоманської Порти.

За підсумками двох кривавих Чигиринських походів, у яких татарське військо відіграло суттєву роль, 1681 р. у Бахчисараї було укладено двадцятирічний мирний договір між Московським царством з одного боку і Османською імперією та Кримським ханатом — з другого. Султан турецький та хан кримський зобов'язувалися не допомагати ворогам Московії й бути «його царської величності — другом, а недругу — недругом». Умовним кордоном між державами вважався Дніпро, турки і татари визнавали зверхність московського государя над Лівобережною Україною і Києвом. При цьому Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини, а кримські татари мали право кочувати у південних степах України.

Важливою ознакою провінціалізації Кримського ханату і втрати ним суб'єктності на міжнародній арені стало те, що після укладання Бахчисарайського трактату за хана Мюрада Герая (1678—1683 рр.) московський цар припинив відсилати своїх посланців до турецького султана через Крим, як це обов'язково робилося раніше. Відтепер Москва воліла надсилати послів напряду через козацьку Україну та молдовські Бендери. Отримання Мюрадом Гераєм багатих поминок на якийсь час маскувало факт фактичної провінціалізації зовнішньої політики Кримського ханату і втрати ним колишнього грізного значення у регіоні. Однак воно не могло відмінити головного — віднині доля як українських козаків, так і кримських татар остаточно вирішувалася не у Чигирині чи Бахчисараї, а у Стамбулі, Москві та Варшаві.

Кримські хани, звичайно, не втрачали надії відірвати козацьку Україну від Московського царства. Договір старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Гетьманщини Петра Іваненка (Петрика) з Кримським ханатом від 1692 р. і надання Війську Запорізькому протекції у 1709—1734 рр.

яскраво засвідчують ці прагнення кримських правителів. Вони, утім, так і не були втілені в життя, назавжди залишившись лише на папері.

Своєрідною епітафією українсько-татарській дружбі бурхливого XVII ст. є третя стаття ще одного знаменитого і також суто «паперового» документа доби — «Пактів і конституцій прав и вольностей Війска Запорізького» 1710 р. Пилипа Орлика: «Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чиеї допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні, дивлячись на яку сусідні держави не відважилися б прагнути поневолити Україну чи коли-небудь чинити над нею гвалт. Після закінчення війни, коли Бог допоможе, при бажаному й очікуваному нами мирі, новообраний гетьман, осівши у своїй резиденції, має неухильно пильнувати, зобов'язавши до цього і уряд свій, аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати».

## Ногайці в підданстві Кримського ханства

Як окремих народ ногайці склалися наприкінці XIV — упродовж XV ст. на степовому просторі між ріками Волга та Емба. Їхнім етногонічним першопредком, засновником Ногайської Орди, був Едиге (1352—1419) — *беклярибек* (головний воєначальник) пізньої Золотої Орди. Не будучи Чингізидом, він не мав права на офіційне правління, а тому мусив діяти від імені Чингізових нащадків, ставлячи їх на ханський престол та скидаючи з нього власною волею. Водночас у волго-ембінському межиріччі Едиге формував своє окреме володіння —

Мангітський юрт, тобто область *елю* (родоплемінної спільноти) Мангіт, чільним представником якого він був. Ім'я цього елю тоді поширилося на всіх його підвладних — і місцевих кипчаків-половців, і приходьків з Монголії та Семиріччя. За часів Чингізхана мангітівці були одним із багатьох монгольських племен, об'єднаних його владою. Та, перемістившись на захід євразійського степу, вони були асимільовані місцевою більшістю — кипчаками. Це і визначило те, що мова ногайців належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Утім, наймення «мангіт» становило початкову етнічну назву ногайців; до недавнього часу так називали їх деякі сусідні народи, як-от калмики. Датою виникнення Ногайської Орди вважають 1391 рік, коли правитель Самарканда Темірлан завдав руйнівного удару по Золотій Орді, а Мангітський юрт на тлі загального розладу тісніше консолідувався під владою Едиге, тоді ж проголошеного *улу бієм*.

Назву «ногай» виводять від давньомонгольського слова на позначення тотемного першопредка — вовка/пса. Крилата вовчиця, або небесний вовк (ногайською мовою: *Ковк Боври*), сьогодні є офіційним символом ногайців: золотий або зелений із золотим контуром силует вовчиці на синьому полотнищі. У давнину ногайцями, власне, називали чоловіків після проходження ними обряду ініціації (посвяти) «у вовки» (таким уявлявся воїн-кочовик); поняття «люди» стосувалося лише жінок та дітей обох статей. Юнак, переходячи під час того обряду до вікової групи чоловіків, символічно перетворювався на «вовка» і на знак того мав носити сіру смуглу шапку (*боврк*), а ще краще — одяг із вовчого хутра. Загорнутися у вовчу шкуру або вдягнути вовчу шубу — річ вельми коштовну — символізувало друге народження, як і лікування тяжкої хвороби. Шанування тотемного першопредка, можливо, оприявлено в нещодавно виявленому ногайському похованні поблизу міста Астрахань, де поруч із залишками небіжчика були й кістки собаки.

Ім'я Ногай, маючи велике змістовне навантаження, було досить поширеним серед степової знаті; докладалося воно і до

наймення бія Едиге, що відображено у ногайському епосі. Отже, етнонім «ногай» не слід пов'язувати виключно з Ногай Гайса Іса Кутар Татар'ом, правителем західного улусу Золотої Орди в другій половині XIII ст., від якого хибно виводять назву ногайців і тим самим визначають їхню прабатьківщину в причорноморських степах. Заперечення цього погляду найповніше аргументовано в працях сучасного російського сходознавця Вадима Трепавлова. Тож ногайці опинилися в Північному Причорномор'ї в результаті кількох хвиль міграції, які траплялися внаслідок тяжких негараздів на території їхнього початкового розселення.

Правителі Ногайської Орди, нащадки Едиге, як нечингізиди, не могли претендувати на ханський статус, а задовольнялися питомо своїм титулом «бій», який у тогочасній Московії вважали рівнозначним князюму, не царському (кримського хана, наприклад, називали царем). Утім, у Ногайській Орді відповідно до її державного розвитку формувалася власна титулатура. Слідом за бієм ішов *нарудин*, котрий своєю назвою завдячував імені Едигейового сина Нур ад-Дін'а, далі — *кейкуват* і *тайбуга*. Столицею Ногайської Орди стало місто Сарайчик, або Малий Сарай (у цьому теж проступає статусне зменшення щодо Золотої Орди). Більшість ногайських мурз виводила свій родовід од Нур ад-Дін'а, а отже, вважала один одного родичами. Складна система кривно-родинного зв'язку між ними покладалася в основу володіння *улусами* — групами кочового населення; принцип передання спадку від старшого брата до меншого (а не від батька до сина) мав запобігти дробленню родового володіння, консолідації знаті під єдиною «племінною» назвою: ногайці (*ногайлар*). Цю назву в часи найбільшого піднесення Ногайської Орди — на зламі XV—XVI століть і в 30—40-ві роки XVI століття — було поширено на все тюркомовне кочове населення, котре перебувало на схід від Волги, південніше від Уральських гір і аж до Аральського моря та ріки Сир-Дар'я. Історична пам'ять сучасних башкир, каракалпаків, частини казахів та деяких інших тюркомовних народів пов'язує власні витоки саме з Ногайською Ордою.

Степи, що простяглися від низин Дунаю до правобережжя Кубані, були одним з центрів тяжіння ногайців ще на ранньому етапі їхньої історії. У Північному Причорномор'ї існувало окреме відгалуження роду Мангіт, споріднене з Мангітами-Едигейовичами; воно й приймало перших ногайських мігрантів до свого елю. В останні десятиліття існування Великої Орди (головна частина Золотої Орди, що вціліла після Темірланового погрому) мангітська знать зберегла за собою титул беклярбека, що давав право на контроль її правого крила, розташованого в причорноморських степах, включно з Нижнім Подніпров'ям. Після розгрому Великої Орди кримським ханом Менглі Гіреєм I 1502 року представники західної гілки роду Мангіт визнали його владу і погодилися перейти на постійне помешкання в Крим. Утім, вони зберегли деякі свої прерогативи та були введені до кола найвищої кримської знаті — *карачі-беїв*, посівши в ньому другу, після Ширін-беїв, позицію, яка давала право чоловікам-мангітівцям одружуватися на жінках з роду Гіреїв. У Криму мангітівці дістали наймення Мансур-оглу/ули, тобто «діти» Мансура, сина Едиге. Крім того, за ними зберегли фактичне право поширювати свою владу на ногайців, які мігрували з пониззя Волги до Північного Причорномор'я.

Менглі Герей-хан оселив мангітівців у Криму, аби нейтралізувати в їхній особі осердя потенційного сепаратизму. Отримавши тут свій окремий *бейлик* (володіння *бея*), вони з часом втратили більшість своїх прерогатив щодо степу, розташованого за межами півострова, зокрема й володіння степами в пониззі Дніпра. Так само правителі Криму чинили і з іншою степовою аристократією, спонукаючи її разом з підвладними кочовиками осідати на Кримському півострові. Аби перешкодити їхньому самовільному поверненню до відкритого степу, у Перекопі побудували (відновили) вежу з брамою та вали (Ор-Капи), котрі мали не стільки оборонне значення, скільки поліційну функцію — контролювали переміщення населення. Кочовики, які за різних обставин потрапляли до Криму, піддавалися насильницькому осадженню на землю. Кримські

правителі в такий спосіб дбали про збільшення кількості населення у своєму малозалюдненому володінні, а заодно й чисельності свого війська. Заманивши чи насильно перемістивши за перекопську браму певну групу кочовиків, місцеві урядовці одразу ж наказували палити їхні гарби та юрти, тим позбавляючи їх засобів до кочування.

Кочівницький спосіб життя становив найвищу цінність для кочовика, а вимушена осілість сприймалося ним як огидне пониження. Ногайський вислів «зламати свої гарби» означав відмову від кочування і тому промовлявся з жалем. Селяни, котрі живуть на одному місці, «гидять під себе», сплачують податки, зазнають пониження від чиновників та не знають п'яної волі свіжого повітря степу, викликали в них зневагу. Цю зневагу культивували разом із тисячолітньою практикою здійснення набігів на сільську ойкумену; ставлення кочовика до селянина було подібним до ставлення мисливця до своєї дичини.

Після остаточного падіння Золотої Орди назва «ногайці» закріпилася за тим тюркомовним степовим людом, котрий, втрапивши до орбіти впливу Ногайської Орди, зберіг свою спроможність до кочування. Тюркомовне ж населення Казанського, Астраханського, Касимівського та Кримського ханств дедалі більше тяжіло до осілого способу життя (часто через примус власної адміністрації) й приміряло до себе складну за змістом назву «татари» (власне тому поняття «ногайські татари» є некоректним). Ставлення кочовиків-ногайців до осілих мешканців Криму та пізніших кочових приходьків, які, осівши, залучилися до етногенезу кримських татар, було зневажливим. Попри спільну релігію (сунітський іслам ханафітського мазахabu) та зрозумілу мову, ногайці та кримські татари уникали споріднення через шлюби, адже перші вважали других «брудними селянами», другі ж ставилися до перших як до «поганих мусульман» або «собачих дітей» (уявлення ногайців про свого тотемного перщопредка вовка/пса стало предметом в'їдливих кпинів та саркастичних перекручень з боку кримських татар, котрі, зокрема в часи Г.-Л. де Боплана, твердили, що ногайські

діти буцім «народжуються сліпими, мов цуценята»). На цьому ґрунті виникли тривкі стереотипи, які промовляли про те, що ногайці та кримські татари впродовж значного часу не були зичливими сусідами один щодо одного.

Правителі Криму намагалися поширити свій контроль на окремі райони степу, зводячи наприкінці XV—XVI століття фортеці Очаків, Тягиня, Феррах-Кермен та Арабат. Їх розташування на ключових пунктах було важливою умовою, що дозволила Гіреям поширювати свою владу на кочове населення, котре після знищення Великої Орди перебувало у постійному русі, шукаючи найбільш прийнятної для себе політичного притулку. Пов'язані в єдину військово-адміністративну мережу, ці фортеці виконували функцію «клапана», що пропускав мігрантів зі сходу, але перешкоджав їх поверненню. Ті самі функції в низинах Кубані виконували Тамань і Темрюк, що контролювали переправу через Керченську протоку й були важливим опорним пунктом Кримського ханства в його просуванні на Північно-Західному Кавказі.

До кінця XVI століття більшість ханських фортець перейшла в управління урядовців Османської імперії, у складі якої перебувало Кримське ханство. Дбаючи про свої інтереси, османи значно підвищили оборонне значення цих твердинь, а заодно і спроможність ханів збирати під своєю владою кочовиків. Але разом з тим вони звели нанівець розвиток артилерії та інших видів вогнепальної зброї у Кримському ханстві. Натомість йому залишили військово спеціалізацію на диверсійних рейдах легкої кавалерії. Змушений перебувати в межах тієї спеціалізації, Бахчисарай мав єдиний спосіб посилити власну воєнну могутність: збирати під своєю владою якомога більше кочовиків-ногайців, не дбаючи про якість їхнього озброєння, але спонукаючи їх до вдосконалення майстерності набігів. Саме завдяки перетворенню кочівницьких набігів на блискавичні та майстерно скоординовані диверсійні рейди, які скеровувалися то на Річ Посполиту (в разі її посилення і послаблення Московії), то на Московію (коли вона переважала Польсько-Литовську

державу), ефективно виснажуючи економічні ресурси кожної окремо, Кримське ханство впродовж XVI—XVII століть мало потужний інструмент вирівнювання балансу сил на сході Європи, а отже, становило важливий суб'єкт міжнародної політики.

Тож кримський хан став грозою для своїх північних сусідів саме завдяки міграції ногайців з-за Волги. Перший масовий приплив ногайців на терени Кримського ханства стався 1502 року внаслідок розгрому Великої Орди, підтримуваної Едигейовичами. Сім років по тому Менглі Герай, як свідчить хроніка Олександра Гваньїні, вивів з берегів Дона близько 70 тис. ногайців, «чим він дуже зміцнився». Цей хроніст зазначив спосіб, до якого вдався хан, щоби одноразово впокорити таку велику кількість кочовиків (хоч і, вочевидь, завищену): він спершу захопив кочові аули — жінок та дітей (а також, певно, і худобу — головне багатство кочовиків); чоловіки ж, перебуваючи на віддалі, зібравшись у військові загони, тоді мусили прийняти ханську владу як умову повернення їхніх сімей. Вочевидь, у такий саме спосіб володарям Криму вдавалося, зокрема 1516 року, накидати свою владу на інші великі групи ногайців. Але загалом, ногайське населення в Кримському ханстві ще півстоліття не було надто численним, а Ногайська Орда становила ворожу щодо нього силу.

Міграції ногайців до Північного Причорномор'я почастішали із середини XVI століття, коли в Ногайській Орді спалахнула кривава усобиця. Її винуватцем був Ісмаул-бій, котрий здобув владу незаконно, вбивши бія Юсуфа. Не маючи підтримки в багатьох ногайських мурзах, він знайшов її в московського царя Івана IV, якому й допоміг 1556 року зруйнувати Астраханське ханство. Завоювання Московією Нижнього Поволжя зламало весь усталений на той час порядок речей: порушило караванні шляхи та пов'язану з ними інфраструктуру, зруйнувало чітку систему використання пасовищ кочовиками, що незабаром призвело до страшного голоду. Астраханські воеводи, дбаючи про зміцнення своєї влади, доклали зусиль до того, щоб посилити криваву ворожнечу серед ногайців, втягуючи до неї їхніх

сусідів. Іван IV міг тішитися результатами своїх діянь, отримуючи такі повідомлення: «Нагаи ... изводятца, людей добрых (заможних, — В. Г.) у них мало. Да голодни необычно и пеши нагаи (втратили коней та худобу. — В. Г.), много с голоду людей мрет, а друг другу не верят меж себя и родные братья. Земля, государь, их пропала, друг друга грабят». Ногайський епос відобразив ті події як вселенську катастрофу, а бія Ісмаула — уособленням вселенського зла. Так був зламаний хребет молодій кочівницькій імперії, котра не встигла скористатися своїм величезним політичним та етноінтеграційним потенціалом.

Відтоді починається зтяжний розпад Ногайської Орди. Першими відкололися улуси Ших-Мамаєва — одного зі старших братів Ісмаул-бієва; вони відійшли на схід, до р. Емба, якій завдячує їхня назва — *джембуйлуки*. Тут вони зав'язали тісні відносини з казахами, пізніше — калмиками, намагаючись залучити їх до ногайординських справ. Власне, завдяки джембуйлуковцям калмики й прийшли до Нижньої Волги. Дещо згодом сформувалася ногайська спільнота *едисанців* (від *еди сан* — сімдесят тисяч, що підкреслювало їхню велику чисельність). Та найбільша опозиція неправедному Ісмаул-бієву згуртувалася довкола Кази-мурзи (Кази бен Урак) і дістала назву *Малого Ногаю* (інакше — *казиївці*). Отже, ті улуси, що лишилися під владою Ісмаула, звалися *Великим Ногаєм*; пізніше за ними закріпилася назва *едичкульців*. Ногайської Орди як єдиного державного цілого вже не було.

Переслідуювані великими ногаями, малі ногаї відійшли під захист турецької фортеці Азов і прийняли до себе правити Алди Гірея, сина тодішнього кримського хана Девлет Гірея. 1569 року 30 тисяч казиївців взяло участь у невдалому поході осmano-кримських військ на Астрахань та відступило спільно з ними. Згодом Алди Герей вийшов з послуху кримського хана і створив у Північному Приазов'ї осібне володіння, у більшості покладаючись на казиївців; їхнім кочів'ям на той час було бережжя річок Овечі Води, Самара та Міус. Алдигіреєва столиця, місто Боли Сарай, розташоване на річці Кальміус, зруйнував

1584 року кримський калга Алп Герей. Опісля того малі ногаї мігрували до Східного Приазов'я й правого берега Кубані. 1635 року між спадкоємцями Кази-мурзи сталась усобиця, під час якої значна частина їхніх улусів опинилася в Перекопському степу. Наступного року кримському ханові вдалося завести до Криму близько 12 тисяч малих ногаїв і розселити їх «нарізно, по п'ять осіб на село»; решта ж опинилася в найбільш західному закутку євразійського степу — Буджаку (степове межиріччя Дунаю та Дністра). Значно втративши у своїй чисельності, малі ногаї змістили свої кочів'я до степів, дотичних до середньої та нижньої течії Кубані, та мусили устійнити своє підданство Кримському ханству. У XVIII ст. вони виступали під назвою Кубанської орди, яку поповнило багато пізніших мігрантів — вихідців з інших ногайських відгалужень.

Опиняючись у причорноморському степу, ногайці намагалися якомога швидше пройти околиці Перекопу, аби не втратити через його браму в Крим і не стати «брудними селянами». Кочування в Побужжі, пониззі Дніпра або в Північному Приазов'ї було для них небезпечним через запорозьке козацтво, яке вдавалося до «луплення татарських чабанів», себто нападало на незахищені кочові аули, що розсіювалися для кочування. Тривале кочування великим, скупченим колективом — *куреном* (з монгольської: коло; в курені збивалися кочові аули в разі небезпеки) — загрожувало витолоченням пасовищ, а відтак могло призвести до втрати худоби та голоду. Тому ногайці шукали найбільш безпечних районів степу. Такими були околиці найбільших турецьких фортець у регіоні: Азов, Очаків та Аккерман (Білгород-Дністровський). Згуртованих довкола них кочовиків, у більшості ногайців, джерела другої половини XVI — початку XVII століть називали відповідно *Азовською*, *Очаківською* та *Білогородською ордами* або *козаками*. Слово «козак» у тодішньому тюркомовному світі адресувалося особам без певного статусу. Одним із відомих козаків свого часу був Кази-мурза, котрий, виступивши проти свого володаря (хоч і сумнівного), в очах тодішньої монархічної свідомості вважався поза законом. Утім,

він згодом «легалізувався» через визнання кримського хана за свого сюзерена. Деякі групи ногайців наважувалися кочувати в Перекопському степу, вочевидь, діставши гарантії від правителів Криму в тому, що їх не потягнуть через Перекопську браму. У польських джерелах їх спільно з кримськими татарами називали *Перекопською ордою*.

Для ногайських мігрантів кочування в Північно-Західному Причорномор'ї, у Буджаку, було значно вигіднішим, ніж на будь-якій іншій ділянці причорноморського степу. Тут їм менше дошкуляло прискіпливе око кримських урядовців, та й від нападів запорозців їхні аули почувалися в більшій безпеці. Ще однією важливою перевагою було близьке розташування густонаселених і багатих країн, у яких вони, часто беручи участь у війнах Османської імперії, могли отримувати багату здобич та ще й здобувати в ісламському світі славу звитяжних воїнів-газіїв — передового загону в боротьбі з ворогами-християнами.

Перший великий приплив ногайців до Буджака стався після невдалого осmano-кримського походу на Астрахань 1569 року. За наказом кримського хана тут розмістили до 30 тисяч «астраханско-ногайських сімей», мабуть, включно із частиною малих ногаїв. Прийшлим ногайцям доводилося утворювати складні поєднання з місцевими тюркомовними кочовиками, яких дослідники відносять до залишків половецького (західно-кипчакського) та більш раннього, печенізького, населення. Вірогідно, саме воно склало початкову основу Білогородської орди, яку в середині XVI століття зазначив литовський посол до Криму Михалон Литвин. Цей самовидець також зауважив і «*добруджських татар*». Йдеться про тюркомовне населення Добруджі — регіону в правому пониззі Дунаю, розташованому між його дельтою та містами Силістра і Варна. Дослідники не мають певності щодо походження цього населення, пов'язують його то з печенігами й половцями, то огузами, що прийшли з Туркменії через Анатолію, і виводять від нього сучасних гагаузів.

Подальше збільшення кількості ногайських мігрантів на теренах Кримського ханства було наслідком розпаду Великого



Ногаю. Московія чинила фронтальний наступ на степ засобом будівництва мережі «засічних ліній». Значних ударів по залишках Ногайської Орди завдавало підвладне Москві донське, яїцьке і терське козацтво. 1578 року козаки розгромили ногайську столицю — місто Сарайчик. Примітно те, що один з учасників того розгрому, Іван Кольцо, спільно з Єрмаком нищив Сибірське ханство 1582 року; тоді ж він завдав ще одного удару по ногайцях. Залишки ногайської держави змели калмики, котрі мігрували з Джунгарії до волго-яїцького межиріччя й остаточно закріпилися тут у 30-ті роки XVII століття, прийнявши московське підданство. У ті часи зникли останні носії ногайординських титулів, які могли претендувати на продовження Едигеєвої династії. Відтепер, згідно з поняттями тієї монархічної доби, ногайці мусили перебувати під владою того чи іншого сюзерена, вибирати між калмицьким ханом, підвладним Москві, або кримським ханом, контрольованим зі Стамбулу. І багато їх схилилося до останнього.

Ногайське населення Буджака значно збільшилося в перші десятиліття XVII століття, що дозволило Кантемір-мурзі, представникові роду Дивеївих (відгалуження кримських Мангітів), вправно протиставляти його місцевій тюркській знаті. Вивищення Кантеміра сталося завдяки його активній участі в Хотинській війні 1621 року. Уряд Османської імперії (Порта) був не вдоволений поведінкою кримського хана в тій невдалій для себе війні і тому передав представництво своєї влади в регіоні Кантемір-мурзі, призначивши його правителем Сілистрії й Бессарабії (Добруджі та Буджака). Виведений з підпорядкування Бахчисараю, він мав звітувати лише турецькому султанові. Це був величезний удар по владних прерогативах Кримського ханства, що призвів не лише до вилучення Північно-Західного Причорномор'я з числа його володінь, але й посилення впливу Мангітів у Бахчисараї. Їхнім опертям були ті самі ногайці, чисельність яких у Криму теж стрімко зростала. Це і стало головною причиною антиосманського виступу кримського хана Мехмед Гірея та калги Шагін Гірея. 1624 року вони

пропонували королю Речі Посполитої Сигізмунду III спільно виступити проти Кантеміра й виселити ногайців з Буджака до Криму, обіцяючи йому за те визнання за ним права на фортеці Аккерман, Тягиня й Кілія. Король хоч і відхилив цей авантюрний план, але не перешкодив запорозьким козакам укласти союз із кримцями та спільно з ними воювати проти Кантеміра.

Кантемір-мурза вийшов переможцем у тій війні й добився призначення Портою свого ставленика на кримський престол — Джанібек Гірея. Його правління в 1628—1635 роках позначене подальшим ростом впливу Кантеміра на Бахчисарай, а також новим масовим припливом ногайців і більш тісним залученням їх до конфлікту всередині Кримського ханства. З інтронізацією Інайет Гірея 1635 року боротьба кримської знаті проти Кантеміра набула нових обертів. Кримці знову вийшли з послуху Османам і уклали союз із запорожцями. Однак головну ставку Інайет вирішив робити не на них, а на великих ногаїв, на той час зосереджених у межиріччі Дона й Волги і розділених усобицею між родами Тінмаметівих і Урмаметівих. Складна перипетія усобиці 1636 року привела обидва відгалуження на правий берег Дона, де вони в описаний вище спосіб опинилися під владою кримського хана, котрий і спонукав їх рушити проти Кантеміра. Останній, зміцнившись виведенням з Криму малих ногаїв, певний час протистояв військам, зібраним Інайет Гіреем, але згодом мусив шукати допомоги в Стамбулі. Тоді хан спустошив Буджак, однак не зміг закріпити свій успіх через раптовий непослух ногаїв, які вбили його калгу і погрожували атакувати Крим. Аби запобігти тому, кримська знать домовилася з Портою про видання Інайета і погодилася прийняти призначеного нею нового хана. Тим часом донські козаки, скориставшись кримською смутою, захопили Азов, полишений без прикриття з боку Криму й малих ногаїв. Турецький султан Мурад IV визнав Кантеміра та Інайета головними винуватцями цього болісного удару по могутності Османської імперії та піддав їх страті.

Усунення Кантеміра і повернення Буджака до складу Кримського ханства вже не могло відіграти ситуацію у зворотному

напрямку. Головним результатом подій 1620—1630-х років стала небувала раніше концентрація ногайців у Північно-Західному Причорномор'ї. У цьому регіоні пасовищних площ було замало для того, щоби забезпечити повноцінне кочування такої великої кількості кочовиків. Розширювати пасовищний фонд було неможливо через запорожців, які оволоділи значним степовим масивом між Південним Бугом, Дніпром і Доном, перетворивши його на вкрай незручний для кочування. До того ж під час міграції ногайці втрачали багато худоби і тому не завжди були готові відновити свій звичайний спосіб життя, часто осідали в стаціонарних поселеннях. Скупчені в Буджаку під час затяжної війни, вони прилаштувалися жити переважно за рахунок військової здобичі, а заборона такої з настанням миру створювала потенційну загрозу нових конфліктів. Тож кримські хани відтепер стали заручниками війни; без ведення широкомасштабних воєнних дій проти якоїсь сусідньої держави вони не могли впоратися з цією масою, вибитою з розміреного плину життя на своїй батьківщині, а тому неспокоїною і непевною у своєму підданстві щодо Криму. Якщо раніше Гіреї збирали під своєю владою кочовиків для того, щоби бути спроможними вести війни з сильними сусідами, то тепер вони мусили вести ці війни, аби зберегти саму цю владу. Заколот ногайців відтоді був для Гіреїв страшнішим за гнів Османів. Засіб перетворився на самоціль.

З цієї причини кримський хан Іслам III Герей 1648 року підтримав збройний виступ Богдана Хмельницького, попри дорікання Порту. З приводу того султанські посланці отримали таку відповідь одного ханського урядовця: «У нас є понад сто тисяч татар, у яких немає можливості займатися ані землеробством, ані торгівлею. Якби вони не воювали, то звідки мали б засоби для прожиття?» Участь кримських ханів у боротьбі за Україну та Угорщину дозволила їм аж до кінця XVII століття чинити систематичне пограбування величезної землеробської території і тому успішно керувати великою масою ногайців. Хоча в цей період не обійшлося без упорядкування управління Буджаком. До 1663 року правителі Бахчисараю примусили до

осілості основну частину буджаківців і створили в цьому регіоні постійну адміністрацію на чолі з ханським *яли-агаси* («намісник побережжя»), що мав резиденцію в селищі Ханкишла (тепер с. Удобне Білгород-Дністровського району Одеської області); дещо пізніше «лінією Халіл-паші» розмежували Буджак і Молдову. Проте осілість буджаківців не виключала їх частого використання у війнах Османської імперії, особливо в період виснажливої боротьби зі Священною Лігою (1684—1699), у яку об'єдналися Священна Римська (Австрійська) імперія, Річ Посполита, Венеція та після 1686 року Московія.

Війна зі Священною Лігою закінчилася поразкою Османської імперії та укладенням Карловицького мирного договору в 1699 році. Виголошені на Карловицькому конгресі умови мирного співіснування християнських держав з Османською імперією передбачили існування стабільних та чітко позначених у документах кордонів, припинення набігів, створення комісій для розслідування випадків порушення кордонів, вбивств, взяття в полон і грабунків, що сталися в результаті незаконних набігів, відповідальність винних у їх вчиненні, способи відшкодування збитків. Всі ці інструменти, вироблені європейською дипломатією, були запозичені Московією і викладені в її договорі з Османською імперією, підписаному в Стамбулі 1700 року. На виконання договірних зобов'язань 1703 року відбулося розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії, осmano-російський кордон був уперше прокладений у 1704—1705 роках.

Для зосереджених у Кримському ханстві ногайців запровадження стабільного кордону означало негайну відмову від набігів, а також зростання контролю з боку сюзерена. На це вони відповіли серією повстань і самовільних нападів на землі сусідніх держав, що майже без перерви чинили впродовж першої чверті XVIII століття. Однак Османи, побоюючись посилення розладу у своїй імперії, намагалися уникати того, щоби їхні прикордонні підданці спровокували нові війни європейськими державами. Порта діяла відповідно до взятих

на себе зобов'язань, придушуючи ногайські повстання та караючи порушників кордону. Хоч упродовж того часу кордони були далекими від стабільності, війна на порубіжжі втратила колишній спонтанний характер. Її оголошення та закінчення потребували дипломатичної підготовки, під час якої доведення вини супротивника впливало на його міжнародну ізоляцію.

Прикордоння Російської імперії тоді теж лихоманило з тих само причин. З розколотої усобицею Калмикії 1724 року вишли на Кубань едісанські та джембуйлуцькі ногайці. Їх спробував використати як збройну силу фактичний правитель Кубані Бахти Герей-султан, прагнучи здобути ханський престол. Та чинному ханові Менглі Гірею II вдалося відділити від нього ногайців та вигнати його на Кавказ. Близько 40 тисяч сімей нових ногайських мігрантів були розміщені на землях Війська Запорозького, яке з 1711 року перебувало у підданстві Кримського ханства. Це спричинило гострий конфлікт між ногайцями і запорожцями, який став одним із чинників повернення Війська Запорозького до російського підданства і склав окремі сюжет в осmano-російській війні 1735—1739 років.

Білградський мирний договір 1739 року значною мірою реалізував декларації Карловицького конгресу. Відтепер на степовому порубіжжі зусиллями османських та російських представників вибудовувався більш дійовий механізм військово-адміністративного контролю кордонів та протидії набігам. Чітка фіксація підданства прикордонного населення унеможливила його самопливні міграції за кордон. Майже щорічні прикордонні комісії під головуванням російських та турецьких представників розглядали кожен випадок ускладнення взаємин між населенням порубіжжя та особливу увагу приділяли відшкодуванню збитків.

Під посиленням тиском Порти правителі Криму мусили формувати постійні представництва своєї влади серед ногайців з метою нагляду за ними. Як уже йшлося вище, вперше ханська адміністрація (яли-агаси) була запроваджена в Буджаку в другій половині XVII століття. Під час воєнних дій до буджаківців надсилали військового командира з числа Гіреїв —

сераскер-султана (султанами в Криму називали всіх чоловіків на прізвище Гіреї, які ще не були ханами). Після 1739 року буджацький сераскер отримав і функції цивільного управління, включаючи і збирання податків. Його влада поширювалася також і на едісанців, яким було призначено кочувати в степовому межиріччі Дністра та Південного Бугу. Хоч 1753 року едісанцям призначили окремого сераскера, буджацький сераскер продовжував контролювати їх, спираючись на управлінський апарат, облаштований у Ханкишлі.

Через прискіпування буджацького сераскера з приводу податків та відшкодування збитків запорожцям едісанці 1758 року підняли повстання. Спільно з буджаківцями вони домоглися від Порти призначення на ханський престол Крим Гірея. Він пообіцяв ногайцям повернути давню волю — звільнити від податків, відновити набіги на російські володіння та навіть повісити свою нагайку на воротах Петербурга. Однак, здобувши ханський престол, лише посилив податковий тиск і адміністративний контроль з метою протидії набігам. З метою нагляду за своїми підданцями та прикордонними справами Крим Герей розмістив свою літню резиденцію в молдавському місті Каушани. Його постійні пересування між Бахчисараєм і Каушанами супроводжувалися інспектуванням своїх степових підданців. З метою посилення кордону з боку Запорозької Січі цей діяльний хан переселив з Буджака едічкульців на лівий берег Дніпра, від гирла річки Кінська до його пониззя, і призначив до них окремого сераскера. Крім того, він поновив укріплення Перекопу, поклавши повинності на його утримання на джембуйлукувців, оселених у Перекопському степу. Ця група ногайців підпорядковувалася ор-бею, ханському управителю Перекопу, відповідальному за пропуск кримських підданих та іноземців через Ор-Капи.

Таким чином, Буджацька, Едісанська, Едічкульська і Джембуйлуцька ногайські орди, часто хибно описувані в літературі як такі, що здавна з'явилися в Кримському ханстві та буцім незмінно займали ці території, значною мірою є результатом

діяльності кримських ханів після 1739 року, переважно — Крим Гірея за часів його першого правління (1758—1764).

У російській історичній літературі усталився ідеологічно зверстаний погляд на те, що так звані «татарські набіги» без перерви плундрували «Русь», починаючи від Батиевої навали і закінчуючи «останнім набігом Крим Гірея» 1769 року. Це один із головних російських імперських міфів, який, по-перше, стверджує те, що Московія разом з «шапкою Мономаха» успадкувала від Київської Русі ще й її ворогів — «ординців». По-друге, боротьба з «татарами» подається як «історична місія» збирання та захисту «єдиного руського народу». Це твердження лукаво підтасовує поняття. Адже саме Золота Орда підняла з історичного захолюстя нічим не примітне Московське князівство, вивищила його над руськими великими князіннями з метою їхнього послаблення й тримання в покорі; саме вона завела потоки данини з Русі до Москви, використовуючи її як «колекторську фірму». Московські князі нічого не робили для протидії золотоординцям, а лише тихцем клали до своєї калити частину зібраної для них данини й боягузливо позирали в степ, чекаючи, коли те несправедно зібране багатство можна було б лишити собі. І тільки після Темірланових погромів Золотої Орди та остаточного її знищення Менглі Гіреем 1502 року знахабнілий князь московський своєю туго набитою калитою поодинокі перебив слабші за себе Казанське, Астраханське й Сибірське ханства та підступно розколов Ногайську Орду. Звісно, все це мало незугарний вигляд, і тому колишній золотоординський агент-колектор мав багато викласти з тієї калити на золочення церковних куполів і написання книжок для виправдання своєї, за висловом Васілія Ключевського, «набожно-трусливої ... московської совести».

Третя змістова складова того твердження кидає густу тінь на причину «татарських набігів» як явища, котре нічого спільного не має з походами армії Бату-хана, високоорганізованої та оснащеної найтехнологічнішою зброєю свого часу. Після руйнування степових держав Московією в середині XVI століття

величезна маса кочового люду опинилася в стані хаотичного блукання, на узбіччі соціального життя. Ретельна регуляція використання пасовищ та інших ресурсів степу, чітка улусна система з її стійкими соціальними зв'язками та політичними зобов'язаннями кожного кочового колективу, безпечний степ і розвинена інфраструктура караванної торгівлі як основа процвітання степових міст — все те, що в часи Золотої Орди було гарно впорядковане і за Ногайської Орди ще трималося певного ладу, відтепер лишилося в минулому. Спричинений Московією хаос добре помстився їй після згасання династії Івана Калити, у так зване «Смутное время». Ногайці тоді вздовж і впоперек грабували Московщину кілька років поспіль та перетворили всю Рязанську землю на своє пасовище.

Кримські хани вчилися управляти цим степовим хаосом, спрямовуючи його в русло організації високорухливих і чітко скоординованих диверсійних рейдів. Почергово виснажуючи ними то Річ Посполиту, то Московію, вони дбали не про наступ, а про оборону — протидію просуванню цих потужних держав до малозалюдненого й економічно слабкого Криму. І дбали про це з мінімальними ресурсами блискуче всуціль до кінця XVII століття. Та у XVIII столітті правителі Криму мусили проробити іншу важку й досі не оцінену в російській літературі роботу — повернути безпеку в степ. І це вони робили аж ніяк не під тиском російських перемог, на чому наголошує той само імперський міф, доводячи, буцім Росія захистила Україну від нескінченних «татарських набігів». До цього їх спонукала корінна зміна системи міжнародних відносин як результат перемог Священної Ліги та Карловицького конгресу, у яких Московія відіграла далеко не першорядну роль. Кримські хани поновлювали свої диверсійні рейди лише під час османно-російських воєн 1710—1713, 1735—1739 і 1768—1774 років, але в часи миру жоден напад не був ними організований. Це чинили ті, хто протидіяв умиротворенню степового порубіжжя, зокрема — ногайці, котрі перебували в чужому для себе світі, про який не мали жодної причини дбати.

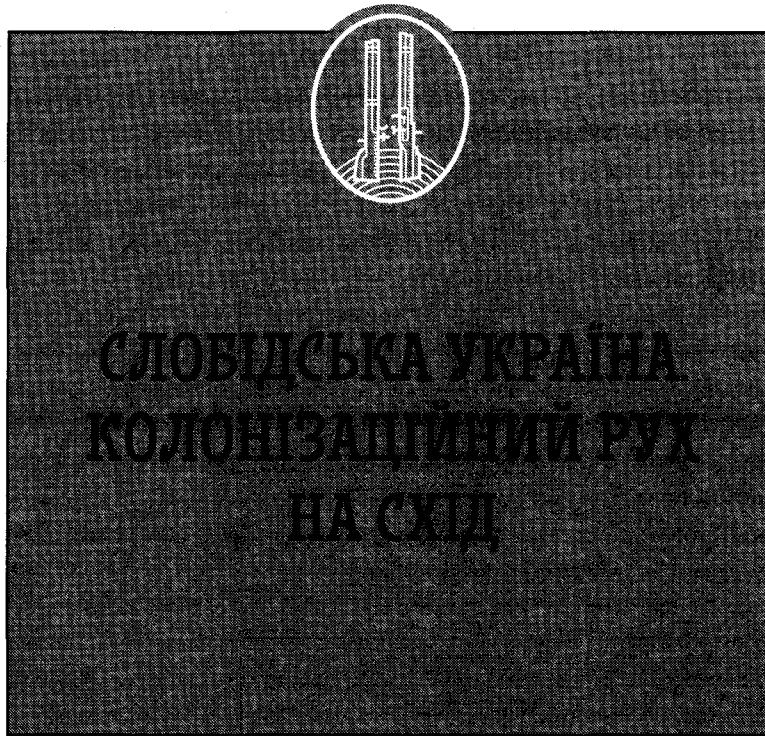
Проміжок між 1739 і 1768 роками був часом майже повного зупинення набігів. Безпечні кордони дозволили ногайцям відновити повноцінне кочування. Високий попит на виробництво зернових культур спонукав їх частіше займатися землеробством, не полишаючи при цьому кочівницького способу життя. Будь-який стабільний кочівницький колектив, виходячи з місця зимівлі кочувати навесні, міг в разі потреби засіяти певну земельну ділянку зерновими і повертався до неї в часи жнив. Кочовик гребував не стільки землеробством, скільки осілістю, оселянням; тож і кочовики-ногайці не становили винятку. Для стимуляції товарності ногайського землеробства Крим Герей намагався навіть побудувати окрему пристань на Дніпрі.

Сучасна Південна Україна могла б мати зовсім інший вигляд, якби не османо-російська війна 1768—1774 років. Ногайці радо вітали друге призначення Крим Гірея на ханський престол і пригадали його обіцянку повісити свою нагайку на петербурзьких воротах. Вони становили переважну більшість його війська, яке рушило на російські володіння на правобережжі Дніпра з центром у фортеці св. Єлизавети. Це був повноцінний похід майже стотисячного ханського війська, але ж не набіг дикунів, як його часто зображають в російській літературі. Цьому походу передували домовленості Крим Гірея з польськими конфедератами, які виступили проти зростання російського впливу в їхній державі. Але вороже ставлення правобережних українців як до конфедератів, так і кримського хана була однією з головних причин безрезультативності того походу. Останній успішний диверсійний рейд блискуче здійснив кримський калга-султан Шехбаз Герей на українське Присамар'я 30 серпня — 6 вересня 1769 року, довівши неефективність тамтешньої Української укріпленої лінії, створеної російським урядом у 30-ті роки XVIII століття.

Утім, Росія перемагала не стільки воєнною майстерністю, скільки більшою концентрацією ресурсів. Наприкінці липня 1770 року командувач Другої російської армії Петро Панін, керуючи облогою турецької фортеці Бендери, захопив у Буд-

жаку збиті в курені едісанські й буджацькі аули — жінок та дітей. Тим самим він, як свого часу і Менглі Герей I, примусив ногайських вершників скласти зброю. Згодом едісанські та буджацькі мурзи підписали з ним договір про «союз» із Російською імперією. Відтак Кримське ханство втратило більшу частину ногайської кавалерії, яка здавна становила основу його військової могутності.

Наступного року більшу частину підданих Кримському ханству ногайців російське командування переселило на правобережжя Кубані та згодом інсценізувало обрання ними свого ставленика на ханський престол — Шагін Гірея. Як правовий прецедент щодо того було використано обставини інтронізації Крим Гірея 1758 року. Уряд Катерини II вправно використовував ногайців для доламування останньої чингізидської держави у Східній Європі.



Одним із головних процесів, що визначав українську історію, є процес колонізації і освоєння нових земель. Процес дуже неоднозначний і подекуди суперечливий. Освоєння лісостепових та степових просторів на південь і на схід є досить важливою ознакою контактів культур, осілого та кочового способів життя. Урешті, як і загалом у світовій історії, осілий спосіб бере гору з багатьма нюансами та ознаками нездоланих переміщень як окремих осіб, так і великих етнічних груп. Для українського історика тривалий час «боротьба зі Степом» була основою для розуміння східноєвропейської історії, лише в сучасну добу йдеться не про «боротьбу», а скоріше про діалог, що містить багато складових від конфліктів до порозуміння, від неприязні до адаптацій. Слобідська Україна є багато в чому саме наслідком такого діалогу.

Слобідська Україна — досить велика українська історико-географічна область, територіально вона перебільшує чимало європейських країн і достоту ледь більша, наприклад, за Болгарію. Чи не найдискусійнішою темою щодо історії Слобідської України є великий переселенський рух і залюднення просторів Дикого поля від Сейму до Дону в середині XVII — XVIII ст. Ці колонізаційні процеси неодноманітні хронологічно і так само мають спалахи і затухання, рух назад. Саме колонізація і виявить найбільшу суперечність щодо терміну. Слобідську Україну (чи Слобожанщину, як її назвуть діячі українського руху пізніше) прийнято ототожнювати зі слобідськими полками, військово-адміністративними козацькими одиницями, що існували з середини XVII ст. до 1765 р. Однак розуміння Слобожанщини значно ширше, воно пов'язане насамперед саме з колонізаційним рухом і часто виходить поза «слобідські полки», захоплюючи й сусідні території, наприклад село Грайворон (зараз районний центр Белгородської області Росії), місцевості в Курській області чи українські поселення біля Дону і далі до Воронежа. «Козацьке минуле» тут діє дуже опосередковано, через окремі непевності в територіях власне слобідських полків, слабкість їх автономії і уявлення про Слобожанщину передусім як етнографічний регіон, регіон поширення українського етносу, низки зіткнень і діалогів. Звичайно, багато в чому визначальним для історії Слобідської України є зустріч української та російської культур (у сучасному розумінні), сфера конфліктів та запозичень, відкритості та обмежень.

З низки історико-політичних причин територія Слобожанщини виявиться розділеною між Україною та Російською федерацією. Тим більше жодна із сучасних адміністративних областей не є повністю «слобідською». На сьогодні Слобожанщина — це східна частина Сумської області (Буринський (частково), Білопільський, Краснопільський, Сумський, Недригайлівський, Лебединський, Охтирський, Тростянецький, Великописарівський райони), північна та південно-східна частина Харківської області (Краснокутський, Богодухівський,

Золочівський, Дергачівський, Харківський, Вовчанський, Валківський, Нововодолазький, Зміївський, Коломацький, Печенізький, Шевченківський, Балаклійський, Ізюмський, Куп'янський, Дворічанський, Великобурлуцький, Борівський), північ Донецької (частково Слов'янський, Краснолиманський, Артемівський райони) та Луганської областей (Біловодський, Білокуракинський, Кременський, Марківський, Міловський, Новоайдарівський, Новопсковський, Сватівський, Старобільський, Троїцький райони). Багато в чому межі історичної Слобожанщини особливо на Луганщині збіглися з розмежуванням українсько-російського протистояння 2014—2015 рр. Окремі райони Слобідської України — це зараз частини Російської федерації, скажімо містечко Суджа та Глушкове в Курській області чи Острогозьк, Калач, Павловськ, Богучар у Воронежській області. Слід визнати, що межі Слобожанщини дуже історичні, до неї можна вводити окремі населені пункти, однак можна і не вважати їх Слобожанщиною. Дуже часто велика територія колонізації мала свої анклавні, інакші за етнічним складом населення та підпорядкуванням (скажімо, Чугуїв на Харківщині). Найголовніше слід визнати, що межі Слобідської України є історичними, тобто змінними і непевними.

Сама територія майбутніх оселень сполучає три географічні зони: на півночі від Путивля на схід — ліс, далі від Охтирки до Харкова в основному лісостеп і де-не-де степові території, але на схід і на південь від Острогозька ліси трапляються уже зрідка понад річками, часто там переважно степ. Уже саме розуміння початків-стабільного оселення Слобідської України пов'язане з вивченням способів життя. Передусім в історико-географічному розумінні на середину XVI ст. територія майбутніх слобід — «поле», малолюдна територія з бурхливою природою, а щодо людності, напевно з перевагою тюркського кочового елемента, що збереглося в топонімічних назвах (Охтирка, Харків, Чугуїв, Балаклія тощо), слов'янські назви — північні, чого варта лише річка Тиха сосна (поблизу Острогозька), межа претензій Великого князівства Литовського в XVI ст. Тобто ця

територія, крім географічного різноманіття, була тривалий час територією конфліктів та суперечок між кількома державними утвореннями, серед яких напевно основну роль тривалий час відіграло Кримське ханство та його північні васали кочівники, ба більше — цей тюркський компонент відіграв подекуди дуже важливу роль. Саме повз ці терени «поля» проходила низка шляхів як для набігів, так і торговельних комунікацій. Назви тих шляхів також містять тюркську складову: Сагайдачний шлях, Муравський шлях, Ізюмський шлях, Бакаїв шлях. Перелази, броди, шляхи, підвищення — це ті пунктири, довкола і біля яких в XVII ст. виникнуть населені пункти, витіснивши тюркську складову. Слід також визнати, що ці «шляхи» переважно проходили вододілами основних українських річок. Цей тюркський чинник, татарська небезпека, конфлікти і порозуміння (прикладів цього чимало) як зі степовими кочівниками, так із Кримським ханством виявиться небезпідставним свідченням початків існування Слобідської України. Набіги на слободи і слобідські містечка містили певну політичну складову і свідчили про претензії Кримського ханства на ці території. Слід також визнати, що значну частку ясиру із українських земель становили мешканці слобід, декому вдалося втікати, а когось викупляли чи визволяли з полону. Водночас в окремих випадках на Слобожанщині, мешкали полоненики з Криму та «турецьких» фортець, а прізвища окремих козацьких старшин зі слобідських полків: Турчин (Турчинов) чи Татаринів, Татарчук, Черкес виразно свідчать про походження цих представників з вищих прошарків. Ці неоднозначності дуже характерні для прикордонних історій. Коли ще тільки починалися слободи, мешканці Змієва 1656 р. ходили на пограбунок татарських кочовищ і, коли царський уряд заборонив їм те робити, у листі відповіли так: «Часом татари нас беруть, а часом ми татар. І на те не жаліємось. На тому Україна почалася». Однак небезпека набігів і полону упродовж другої половини XVII ст. була постійною, тож мешканці слобід ходили навіть на польові роботи зі зброєю. Численна документація, однак, свідчить про

неодноманітність тих відносин. Купці зі слобід охоче торгували в Казикармені, а сотник із містечка Печеніг (біля Харкова) Йосип Щербина поїхав викупляти з неволі в Криму свого брата, та, не маючи грошей сплатити мито, позичив кошти в татар, а повернувшись додому, повернув татарам, які приїхали з ним, борг. Сюжети прикордонних зв'язків дуже цікаві і неординарні.

Початок залюднення цієї частини «Дикого поля» збігся з появою на цих теренах козацьких ватаг, що зчаста промишляли розбоек чи сезонними промислами, з-поміж яких були популярні пасічництво, рибальство та полювання, випасання худоби, інколи гуральництво. Ці промисли й визначили напрямки переселень і багато в чому майбутній економічний устрій нестабільного прикордонного населення. Уже 1572 р. мандрівні постаті з далекого Канева побили на Коломаку московську сторожу із Путивля, змусивши відійти тих сторожів далі на схід, аби уникнути зіткнень. Упродовж певного часу можна спостерігати різні типи колонізацій: козаки, пасічники, сторожі, кочівлі. Були й перші спроби створити на цих великих теренах скити та монастирі поблизу великих перелазів. І звичайно, як це буває на не контрольованих державами територіях, траплялися й розбійники-харцизи.

Однак існував ще дуже важливий і визначальний чинник — тривалий рух Московської держави у степ. Оборонна експансія Московської держави від набігів зі степу мала важливу ознаку — оборонні лінії. Перші такі укріплення виникли недалеко на південь від Москви ще у XIV ст. Вважається, що їх ініціатором був відомий князь Іван Калита. Шляхом укріплень і засік ворогу перетинали дорогу на північ, до столиці, а з часом лінія таких споруд, засік, фортець простягалася на південь. Перша така система укріплень «Заокська» оформилася уже в першій половині XVI ст. Центром оборонних споруд рухливого прикордоння було місто Тула недалеко на південь від Москви. Здається, такий рух від початку був досить хаотичним. Обабіч на захід від ліній існувала система фортець, дуже важливих для майбутніх колонізацій, — Путивль, Мценськ, Пронськ. Однак

поволі виявлялася і цілеспрямована політика руху на південь за рахунок «засічних ліній», що сформувалася за Івана Грозного. До засічної лінії в русі на південь увійшли Курськ, Орел, Мценськ, Алатир. Таке просування на південь було успішним, державні ініціативи, здавалося, і захистять осердя держави, і дозволять просуватися на плідючі ґрунти. Особливо це стало помітно за московських царів Федора Івановича та Бориса Годунова. Поза тією засічною лінією часу Івана Грозного виникли нові укріплені населені пункти: 1585—1586 рр. — Воронеж та Лівни, 1592—1593 рр. — Єлец, Білгород, Оскол, Валуйки. Цікавою є історія створення фортеці Цареворисів далеко на південь від основних укріплень. 1599 р. воєводи Богдан Бельський та Семен Алфьоров спорудили фортецю, яку називали Цареворисів на честь царя і патрона. Будівництво було авантюрою, адже фортеця була дуже віддаленою від лінії і радше була виявом амбіцій — вотчинного містечка воєводи Богдана Бельського, аніж продуманої політики.

Але за видимим успіхом приховувалися невидимі, на перший погляд, невдачі. Московській державі бракувало як сил утримувати це прикордоння, так і контролювати змішане населення. Унаслідок подій «Смути» прикордонні фортеці були понижені, а війна з Річчю Посполитою 1612—1618 рр. призвела до того, що чимало нових прикордонних міст було сплюндровано українськими козаками (Лівни, Оскіл, Валуйки, Білгород). Спалений Цареворисів швидко запустів. Спроби відновити лінії укріплень у 20-ті рр. успіху не мали, ледь були відновлені основні міста, тож лише з 30-х рр. знову почався рух на південь і новий діалог з Річчю Посполитою та неслухняними козаками.

Велике князівство Литовське, а потім Річ Посполита також мали політику колонізації нових просторів та руху на лісо-степове прикордоння. Тут основним діячем було українське населення, козацтво. Не маючи такої потужної централізованої влади, як у Москві, наступ на степ з боку цих держав здійснювався у різні способи і часто саме завдяки «слободам» — населеним пунктам, мешканцям яких певний час дозволялося жити



із системою пільг, несучи за це сторожову службу та освоюючи простір. Важливими виконавцями колонізації стали великі землевласники — магнати Речі Посполитої та численна шляхта, підпорядкована їм. Шляхетські родини істотно почали змінювати простори уже наприкінці XVII ст. Особливо відомою тут була родина Вишневецьких, що у складних прикордонних чварах отримала у свої володіння на Лівобережній Україні землі понад річкою Сула, зробивши своїм осідком місто Лубни. Вишневецькі сприяли утворенню нових сіл та містечок, фондували нові монастирі (відомі Густинський в Прилуках та Мгарський в Лубнах), дозволяли переселятися з Поділля та Брацлавщини. Так само інтенсивно займалася осадництвом понад нижньою течією Ворскли родина Конецпольських, що прагнула контролювати Полтаву та її околиці. У той же час значний вплив на переселення і залюднення лівого боку Дніпра мали козацькі формування і Запоріжжя. Дещо раніше за залюднення лісостепоного прикордоння на лівому боці Дніпра подібний процес відбувався на захід і південь від прикордонного Канева. Серце козацької України — сучасна Черкащина — була колонізованою і рясно оселеною лише в другій половині XVI ст. Зіткнення прикордонних інтересів магнатів Речі Посполитої з козацтвом, що було основним контингентом у колонізаційних потугах, стало однією із причин прикордонних конфліктів і воєн, що, урешті, мало наслідком велику «реbelію» козацтва у середині XVII ст.

Однак щодо прикордоння майбутньої Слобожанщини можна спостерігати не менш цікаву картину. Уже за згаданого Івана Грозного для охорони свого прикордоння російська державна машина охоче почала залучати українських козаків. Ці контакти виявилися багато в чому визначальними для утворення майбутніх слобідських полків. Козаки разом із родинами селились в московських прикордонних містах цілими окремими колоніями і становили значну частину населення. Відомою сторінкою біографії Івана Сірка було отаманування 1644 р. у місті Усерд, що на південному прикордонні Московської держави.

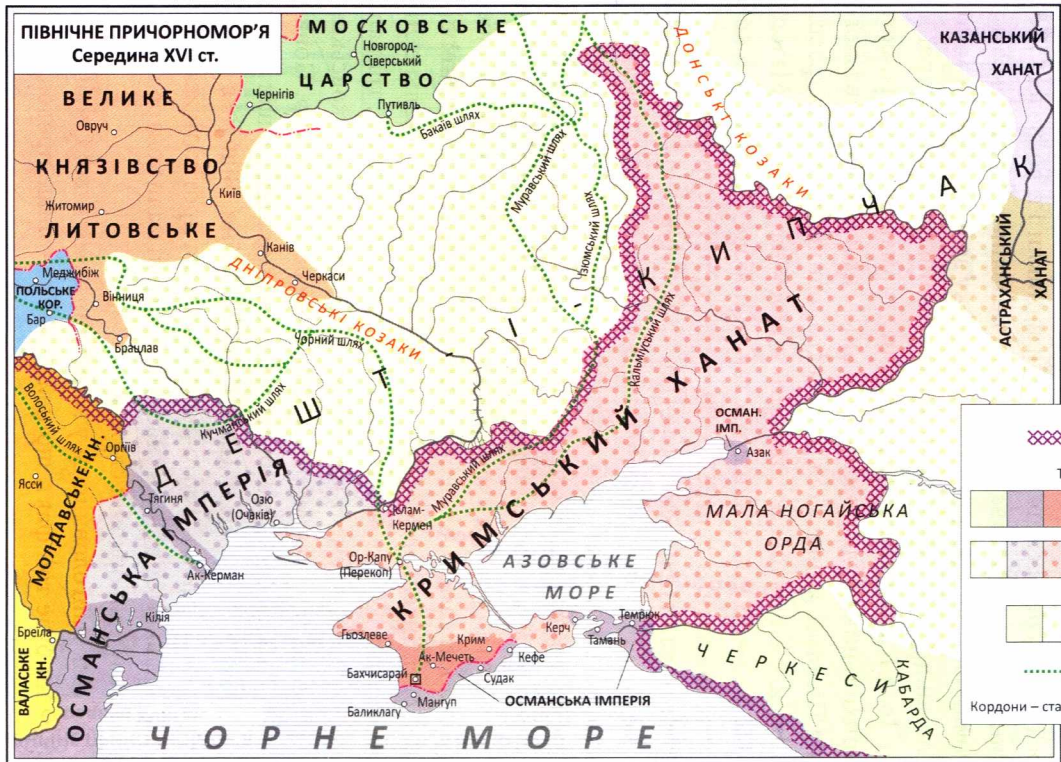
Військові конфлікти на прикордонні набували зчаста міжнародного значення. У 1632—1634 рр. між Московською державою та Річчю Посполитою спалахнула війна, пізніше названа Смоленською, при цьому прикордоння стало місцем запеклих сутичок. Запорозькі козаки під керівництвом Якова Остряни на захопили місто Валуйки і спалили Білгород, а московські війська, у свою чергу, 1633 р. зруйнували прикордонне місто Миргород. У той же час кримські татари Ізюмським шляхом поплондрували московське порубіжжя. Ці події змусили Московську державу активізувати оборонну діяльність, а оскільки відчувався брак сил і ресурсів, вирішили ширше залучати українських козаків, тим більше, що козацтво із середини 30-х рр. дедалі більше конфліктувало з Річчю Посполитою. З 1635 р. почалося спорудження Білгородської лінії, де українські переселенці стали відігравати доволі значну роль. У нових містах-фортецях Корочі, Усерді, Уриві, а пізніше в Нижегольську українські козаки певний час становили більшість населення. Окремі фортеці, особливо на південь від лінії на великому просторі від Ворскли до Воронежа, зокрема Острогоськ, Охтирка, Валки, «Возный городок» (Лебедін), лише починали будувати, однак досить швидко служиле населення їх покинуло, бо не витримало труднощів прикордонного життя: постійну небезпеку від татар і розбійників, незвичний клімат на болотистих місцевостях біля річок, відірваність від помість та родин, сваволю начальників. Особливість ведення промислів, складна ситуація на Лівобережжі унаслідок козацьких повстань змушувала багатьох переселенців українців рухатися на величезні простори, запроваджуючи на новому місці свою соціальну організацію (козацтво) та політичну культуру (виборність керівництва і наголошення на «вольностях» і власних звичаях).

Однією з найяскравіших сторінок неодноманітних зустрічей на прикордонні стали чугуївські події 1639—1642 рр. Після поразки великого козацького повстання козаки на чолі з гетьманом Яковом Остряницею вирішили переселитися під протекцію царя. Землі їм виділили поблизу кордону з Річчю

Посполитою і містом Полтавою, звідки, вочевидь, була певна частина переселенців, на Чугуївському городищі, надіславши сюди воеводу і служилих для керівництва. Однак серед козаків почалися конфлікти, які розпалювали полтавські шляхтичі. До всього гетьман Остряниця забирав майно і збагачувався за рахунок переселенців. Суперечки виникли і з воеводою Щетининим, що втручався в козацьке правління. Урешті, козаки убили Остряницю, розігнали російську залого, спалили місто і помандрували до Полтави. Дуже цікавий факт: син Остряниці, Іван Іскра, був претендентом на гетьманство 1659 р., його прихильники були розгромлені військами Івана Виговського під Писками, а онук, теж Іван Іскра, одним із авторів (разом з Василем Кочубеєм) відомого доносу на гетьмана Мазепу 1708 р. У всіх трьох випадках так чи інакше Остряниці-Іскри були пов'язані з переселенцями слободи. Насправді ці території ставали прихистком для опозиціонерів Речі Посполитої, а потому і гетьманів, що багато в чому визначило політичну історію цього краю аж до початку XVIII ст.

Власне, важливим періодом перед залюдненням Слобожанщини став час «золотого спокою» 1639—1647 рр. в Речі Посполитій, коли втихомирене козацтво знайшло вихід своєї діяльності саме в колонізаційних процесах та економічній діяльності, інтенсивно опановуючи українське центральне Лівобережжя. У цих ситуаціях відбулися важливі акти, тривале розмежування земель між Річчю Посполитою та Московською державою, що завершилося лише напередодні 1648 р. Новий кордон насправді з дуже багатьма нюансами в подальшій історії визначав західну межу Слобідської України. Відбувся обмін «Сули на Ворсклу», тобто річка Сула мала протікати землями Речі Посполитої, а значну частину Ворскли мали контролювати російські прикордонні служби.

Однак найголовнішим у заселенні майбутньої Слобідської України буде той факт, що цей процес — лише продовження колонізаційних потуг прикордоння, поступового залюднення після великих «катастроф» XIII ст. Поділля, земель середньої



Спільні кордони Османської імперії та її васалів  
 Території:  
 з переважно осілим населенням  
 з переважно кочовим населенням  
 Території, неконтрольовані жодною з держав  
 Степові шляхи  
 Кордони – станом на 1550 р.





Того же лѣта мѣсяца въ шестомъ  
Того же лѣта мѣсяца въ шестомъ  
сѣнію Олгерда гедманопичъ . снїю  
подоу нѣло бережїе  
попоєца .

Похід війська Ольгерда на українські землі  
і Синьоводська битва на мініатюрі XVI ст.

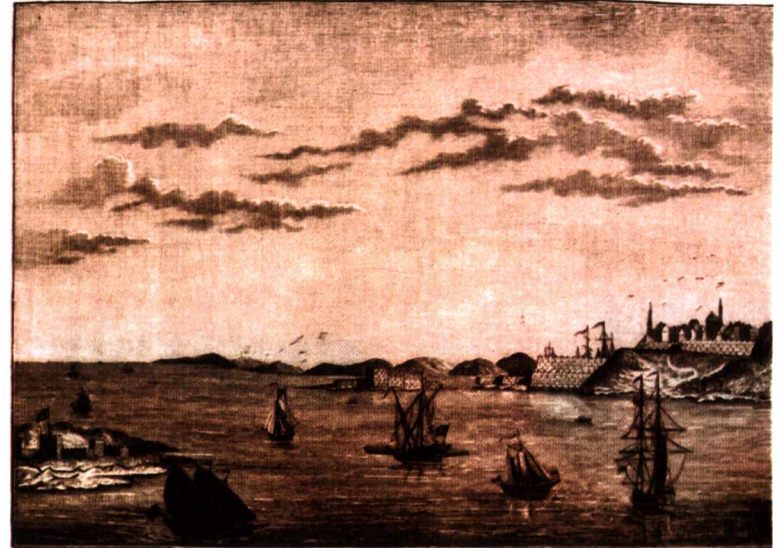


Запорожці на чайках атакують османські галери. Гравюра, XVII ст.

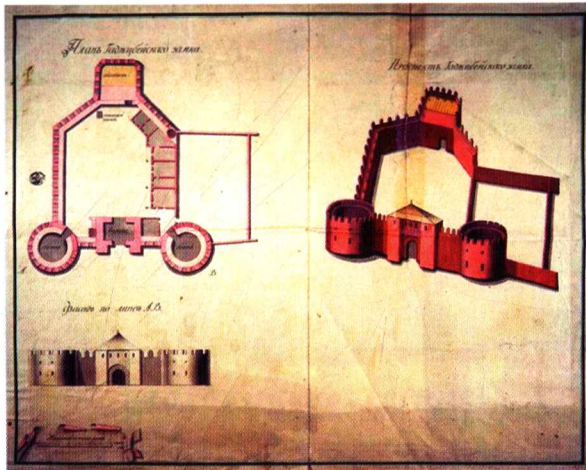


*Nogaischer. Tataren. Krimischer.*  
*Ausführung in Merckers Kunsthandlung.*

Ногаець і кримський татарин.  
Гравюра кінця XVIII ст.



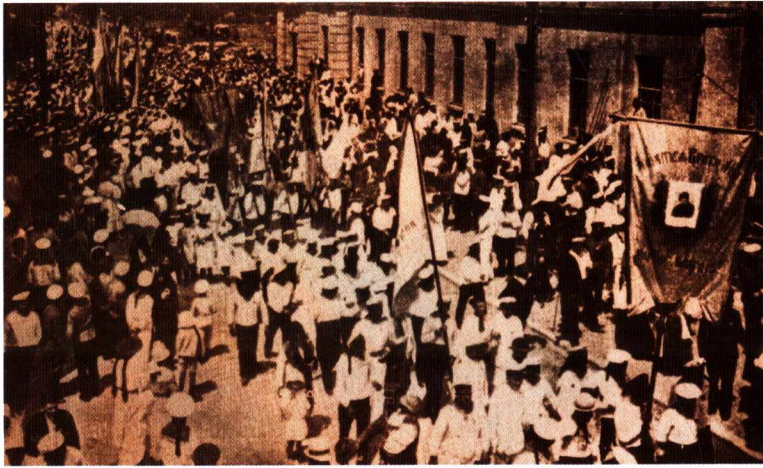
Краєвид міста Очаків наприкінці XVIII ст.



План Хаджибея 1789 р.  
Російський державний військово-історичний архів



Ногайське свято. Боротьба.  
Світлина початку XX ст.



Демонстрація української Чорноморської громади. 1917 р.



*Вокресились Бонневал  
нова воєнська школа Турок.*

*Der wieder auflebende Bonneval  
die neueste Kriegsschule der Turken*

Французькі навчання турків. Карикатура XVIII ст.



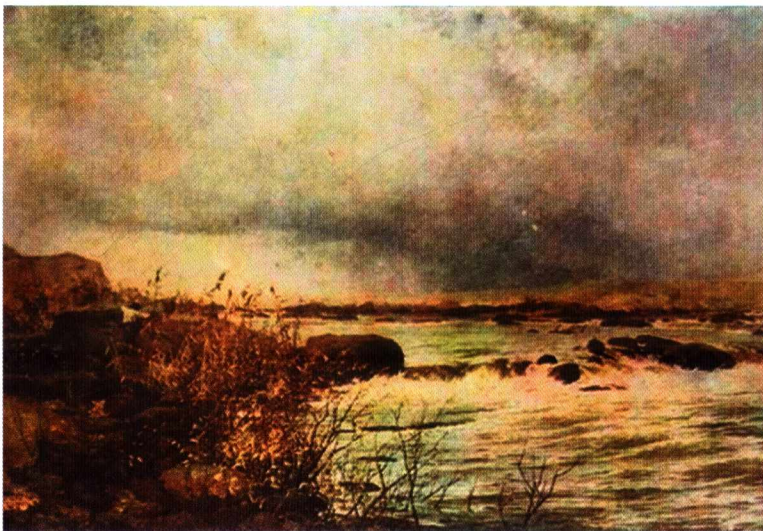
Члени Центральної Ради і Курултаю. 1917 р.



Ногайці в дорозі. Державний архів Астраханської області.  
Світлина 1929 р.



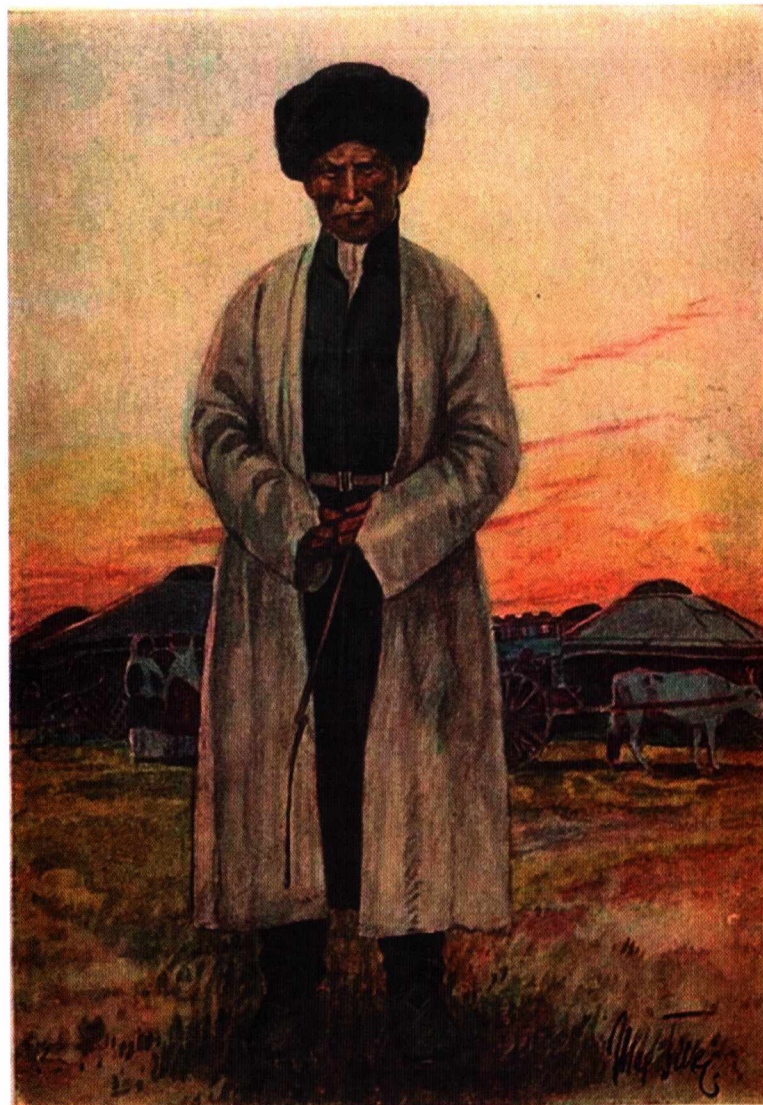
Бахчисарай. Літографія Т. Паркера, 1855 р.



Дніпровські пороги. Малюнок Сергія Світославського. 1885 р.



Казан. Світлина Поля Лаббе, 1897 р.



Караногоаць. Картина Макса Тільке





Караногайська жінка і дівчинка. Картина Макса Тільке



Листівка «Ой у полі могила». Амвросій Ждаха



Тарас Шевченко. Пожежа в степу



Кримські татари у дорозі. Гравюра Х. Г. Гейслера



Ногайська весільна юрта-отав. Світлини початку XX ст.



Херсон. Літографія Т. Паркера, 1855 р.



Російська армія в Криму. Французька карикатура 1856 р.



Херсон. Літографія Т. Паркера, 1855 р.



Російська армія в Криму. Французька карикатура 1856 р.

течії Дніпра, лісостепового і степового Лівобережжя. За будь-яких обставин за екстенсивного господарювання і козацьких «промислів» цей процес відбувався б поступово, однак справжнім каталізатором у цьому разі виявилася «козацька революція», події повстання під проводом Богдана Хмельницького. Справді, ці події призвели до великих зрушень: після перших же поразок війни між козаками і Річчю Посполитою починається велике переселення на схід, втеча від злигоднів війни, незгод з гетьманським урядом. Значну роль тут відіграли потреба і бажання завести хороше господарство. Серед істориків цей процес викликав неоднозначну оцінку. Насамперед, замість того щоб вести боротьбу, розбудовувати інституції і господарськи опанувати наявний простір, людність екстенсивно вирушала на незаселені терени, спрямовуючи свою енергію аж ніяк не на державні чи суспільні цілі. Однак процес колонізації континентальної, як у цьому разі, чи заокеанської, як у випадку західних країн, — неминуча ознака цивілізацій. Важливим моментом стало і те, що українські події середини XVII ст. були запізнілим відгуком на Тридцятилітню війну в Європі, війну, котра знищила в Німеччині, за відсутності територій для втеч, до двох третин населення, як у Брандєбурзі. Це «вивільнення енергії» і освоєння нових територій насправді несло великий потенціал для майбутньої історії прикордоння, української історії, зберігаючи людські життя і окультурюючи напівпорожні простори.

Українські гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького, дуже негативно ставилися до переселення, часто стримували переселенські потоки і, звичайно, збиралися плюндрувати нові слободи, що ставали прихистком для опозиційних елементів. Так, після поразки повстання Мартина Пушкаря 1658 р. до Сум та Охтирки повтікало найближче оточення реbelieнта: Іван Донець, Яків Барабаш, Яків Черніговець. Гетьман Іван Виговський зібрав війська поблизу Гадяча для походу на неслухняні слободи проти згаданих старшин та козаків, після чого в облогу були взяті прикордонні міста. Однак подальші події відвернули Виговського від виконання тих планів. Каральні акції на

слободи влаштовував полтавський полковник Федір Жученко впродовж 1661—1662 рр., напевно виконуючи волю гетьмана Юрія Хмельницького. Та на 60-ті рр. стало зрозуміло, що слободи — нові населені пункти, і завданням для гетьманів було визнання їхньої юрисдикції щодо нових населених пунктів. Завдання, вочевидь, невдале.

Чугуївська невдача добре навчила московський уряд не надто довіряти бунтівливим українським переселенцям і, якщо є можливість, тим, хто виявляє свою лояльність і підданство, селити подалі від кордону. Велике переселення, цілий Чернігівський полк на чолі з полковником Іваном Дзинковським, з родинами і худобою 1652 р. було направлено за сотні верст до недобудованої фортеці Острогоськ на річці Тихій Сосні, хоча переселенців і могли оселити біля Недригайлова, що на Сумщині. Переселенці до Острогоська дуже швидко натрапили на велику проблему — воєводське правління. Конфлікти набували кумедних ознак, особливо що стосується корупції і задобрювань прикордонної воєводської адміністрації. Українські переселенці носили чуби («хохли»), і воєвода Денис Астаф'єв прагнув переконати в будь-який спосіб, що з такими зачісками до церкви ходити не годиться. Інший приклад: уже згаданий воєвода просив збудувати окрему в'язницю, оскільки українські переселенці відмовлялися охороняти в'язнів в основній адміністративній будівлі — «приказной избе» («то им не заобычей»).

Найбільші міста майбутньої Слобожанщини в основному виникали на старих уже поселеннях, городищах, часто запустилих від попередніх колонізаційних спроб. Місто Суми виникло на Барліцькому городищі, куди 1655 року прийшли переселенці з містечка Ставищ Білоцерківського полку. Близько 1657 року Охтирку, запустилу прикордонну фортецю, залюднили мешканці сусідніх містечок, у той же час поблизу Лебединого озера та російської залози «Возний городок» осіли козаки. Здавалося б, непридатні поселення Валки та Цареборисів протягом 1654—1655 рр. також заселили переселенці. На Змієвому городищі уже 1656 р. переселенці почали будувати фортецю — Зміїв.

А на місці впадіння річки Лопань у Харків, на зручному плато земель Білгородського Миколаївського монастиря наприкінці 1654 р. колонізатори заклали поселення, назване за річкою Харків. Харків на початку свого існування був надзвичайно цікавим містом — з яскравою козацькою структурою, поділом на сотні на чолі з отаманом (першим відомим отаманом був Іван Кривошлик). Харківські мешканці налагоджували своє життя і будували фортецю за своїм звичаєм, а не за вказівками воєводи (у Харківську колонію воєводу призначено уже 1655 р.). Доволі швидко заснували церкву (Успіння Пресвятої Богородиці) та добилися права проводити ярмарки.

Тут треба також згадати про наявність російських колонізаційних ініціатив, особливо на південь від Білгородської лінії та біля Чугуєва. Так, поруч із Харковом виникли села російських служилих, які несли службу на прикордонні і незрідка потому і в Харківській фортеці. Їхні назви були часто патронімічними (за прізвищами): Васищеве, Жихар, Бабаї. На північ від Харкова виникли два села з етнічно різним населенням, наприклад Руська Лозова та Черкаська Лозова, Руські Тишки та Черкаські Тишки («черкаси» — назви українців в російській документації). Так само вагомими російськими поселеннями були на західному закінченні Білгородської лінії (Вольний) та поблизу Путивля: Кам'яне, Недригайлів, Червлене. Спочатку можна було спостерігати побутові конфлікти між російськими «дітьми боярськими» та «черкасами». Поблизу Лебедина «діти боярські» навіть зрізали у місцевого населення згадані поперед «чуби», певно, як ознаки тожсамості. Однак з часом населення змішувалося, і тоді українські поселенці превалювали. Побутові суперечки між нащадками російських і українських переселенців можна спостерігати і до сьогодні на Сумщині. Ці випадки часто випадають з дослідницьких практик, хоча є багато цікавих моментів запозичень. На пізнішому етнографічному матеріалі це дуже помітно. Від росіян українці запозичили використання плуга, увагу до коней, деякі особливості млинарства. Від українців росіяни запозичили окремі лексеми

(кавун, горище, тирса), поширення системи бжільництва та використання волів у рільництві. Важливий також момент культурних засвоєнь: русифікація прізвищ, особливо московської бюрократичною системою, поширення вотчинно-помісного землеволодіння і принципів російського судочинства («Соборне уложеніє», 1649 р.) були невід'ємною ознакою початків сталої історії Слобожанщини.

Слід зважати й на особливості колонізації. Передусім йдеться про нестабільне населення, адже, осадивши слободу чи навіть побудувавши фортецю, більшість мешканців розходилася на «уходи» займатися найрізноманітнішими промислами, повертаючись до населеного пункту лише в разі небезпеки чи на зимівлю, а зчаста й осідаючи довкола нового населеного пункту селами та хуторами. Тобто з часом населений пункт «обростає» селами, хуторами, слободами чи околицями. Цю тенденцію можна простежити на прикладі Харкова, де відбулася глобальна урбанізація. Так, Верещаківка, Основа, Залютино, Данилівка, Олексіївка, що в минулому були поселеннями поза фортецею, на сьогодні — невід'ємна частина міста.

Найважливішою засторогою для вивчення колонізаційних процесів буде те, що залюднення Слобідської України відбувалося із сусідніх (найближчих географічно) територій (Полтава, Миргород, Ромни), звідки вирушав контингент для колонізації. Опанувавши територію, незрідка цей непосидливий елемент мандрував далі, і потреба в колонізації нових просторів протягом тривалого часу була чи не основною у виникненні конфліктних ситуацій. Зрідка в переписах зазначалося, звідки прибули переселенці. Відомо, наприклад, що Острогозьк заселили мешканці Чернігівщини, а Суми — мешканці з Правобережжя. Однак містечко Золочів біля Харкова було засновано переселенцями з Мишурового рогу, відомої переправи через Дніпро. Переселенці до Охтирки, за переписом 1659 р., надійшли переважно із суміжних територій — Ромен, Полтави, Гадяча. Ця теза, здається, має потребувати доказів, однак цікаво це перевірити просопографічним способом. Харківський

отаман з цікавим і рідкісним ім'ям та прізвиськом Ждан Курган, згідно з переписом 1649 р., був полтавським мешканцем. Під час істотних перипетій 60-х рр. XVII ст. полтавські мешканці продавали свої ґрунти, зазначаючи, що вже мешкають у Харкові та Мерефі. Таке сусідство і особливість колонізації містили виразний прикордонний компонент. Це жодним чином не применшує ролі переселенців з Правобережної України чи навіть з Поділля. Але тут слід сказати, що можливості історика надто обмежені через брак, а то і втрату суміжних джерел, тож насамперед йдеться про етнографічні та мовознавчі студії. За мовою переселенців та їхніх нащадків можна певною мірою визначити, звідки ті прийшли, а за ономастиком та географічними назвами визначити зміни в поселеннях. Так, у містечку Вільшани, що біля Харкова, мешканці традиційно пом'якшують звук «о», говорячи немов «купійка», «улійка», «пувітка», що характерно для окремих районів Черкаської області. Крім того, одна з центральних частин Вільшан називається Лисянкою, як і містечко на Черкащині. Тобто переказ, що пов'язує заснування Вільшани мешканцями з Вільшани Корсунського полку (усе на території сучасної Черкаської області), має під собою ґрунт.

Не менш цікавим моментом є процес внутрішньої колонізації, коли з уже заснованих укріплених поселень колонізатор вирушав в околиці і осаджував нові міста та села. Яскравим може бути приклад охтирських колонізаційних ініціатив. Жвавий переселенець рухався на схід, і, наприклад, уже 1658 р. охтирський мешканець Карпо Борзиленко прагнув осадити поселення на Богодуховій гаті (понад річкою Мерлою), у подальшому — містечко Богодухів. Мешканець міста Нижоголі (зараз на території Російської федерації) «черкашенин» (так називали українців в російських джерелах) Мартин Старочудний 1674 р. почав осаджувати поселення на Вовчих водах — у подальшому Вовчанськ. Досить важливими були ініціативи сумських мешканців козаків та старшин на чолі з отаманом, а потім і полковником Герасимом Кондратьєвим. Під їхньою егідою та закликами до переселення у 70-ті рр. XVII ст. були засновані

три міста з подібними закінченнями в назвах: Білопілля, Краснопілля, Миропілля. Виходець із Миргорода, що мешкав у слобідському Змієві, полковник Яків Черніговець керував колонізацією понад середньою течією Сіверського Дінця та Осколу. За його керівництва були осаджені Балаклія, Андріїві лози, Ізюм, Савинці, він також сприяв залюдненню Лиману та Маяцька. Постаті, що керували оселенням називалися осадчими. Саме ці особи або приводили ватаги переселенців, або вирушали зі слобід із закликами до переселенців і приводили тих на певні місця. Історія зберегла чимало імен таких осадчих, про деяких із них збереглися навіть легендарні дані. Наприклад, відомий Іван Сірко певно ж був одним із осадчих Мерефи коло Харкова і населив біля цього містечка сільце Артемівку. Незрідка осадчі відновлювали покинуті місцини та містечка. Так, після подій 1668 р., коли багато містечок було поруйновано, а мешканці розійшлися, Валки відновлював Григорій Рогозенко (з ним же пов'язані два населених пункти біля Валок — Черемушна та Огульці), Мерефу ж, вочевидь, після тих же подій 1668 р. відновлював Єрофій Миргородський. Ця мінливість у населенні і осадженні стане дуже характерною і складною для розуміння закладання багатьох слобідських міст.

Значно складніше визначити осадчих та їхні ролі у містечках, що динамічно розвивалися, повсякчас приймаючи переселенців. Тут цікавішими будуть ті перші отамани, які очолювали громаду переселенців. У Харкові це були Іван Кривошлик та Тиміш Лаврінов, в Охтирці — така колоритна постать, як Дмитро Ружинський. Треба визнати, що ці отамани та осадчі, живучи у час великих суперечок та конфліктів, погано знаходили спільну мову з воеводами та місцевими російськими чиновниками.

Були ще кілька форм колонізації, що набули свого розвитку вже після основних переселенських потоків. Заволодівши великими земельними маєтностями, місцеві старшини чи російські поміщики засновували там села і навіть укріплені містечка. За приклад тут може правити містечко Водолага, засноване Григорієм Донець-Захаржевським. Узагалі, довкола перших містечок

виникали великі «латифундії» з центрами у майбутніх великих населених пунктах (скажімо, Тростянець поблизу Охтирки, маєтність полковника Івана Перехрестова, низка місцин родини сумських старшин та полковників Кондратьєвих: Бобрик, Старе село, Вистороп). Дуже цікавими є поселення з українців, осаджених на прикордонні російськими діячами, зокрема засноване князем Олексієм Черкаським велике село Олексіївка (зараз Білгородська область Російської федерації) чи село Борисівка, засноване наприкінці XVII ст. воеводою Борисом Шереметьєвим.

Досить цікавою є монастирська колонізація, заснування монастирів і виникнення довкола них поселень, але слід визнати, що цей тип колонізації не мав поширення. Ініціатива Святогірського монастиря здійснити осадження нових поселень в середній течії Сіверського Дінця не мала належного успіху. Надалі досить часто монастирі засновували впливові старшини чи осадчі, і довкола них виникали певні поселення.

Основною складністю адміністрування й управління слобід була конфліктність між козацьким правлінням і воеводами чи російськими приказними людьми. Візьмімо для прикладу ситуацію в полкових центрах. В Острогозьку ця конфліктність виявлялася повсякчас і урешті мала наслідком досить пасивну підтримку полковником-осадчим Іваном Дзиковським повстанців — прихильників руху з козацького Дону. Справжня криза спостерігалася в Сумах на початку 60-х рр. XVII ст., коли місцеві мешканці обрали місцевим отаманом чаклуна Федора Христиненка, знехтувавши думкою воеводи та лояльного до Москви отамана Герасима Кондратьєва. В Охтирці, як місті, близькому до Запоріжжя та бунтівливих південних полків, постійно спостерігається конфліктна ситуація, пов'язана із суперечками. Навіть перший полковник Охтирського полку Іван Гладкий покинув Охтирку 1661 р. та подався на Запоріжжя. Перший харківський отаман Іван Кривошлик був одним із учасників заколоту проти воеводи у жовтні 1668 р.

Найяскравіше ця «звичаєва» конфліктність виявилася під час подій початку 1668 р., що призвело до руху «назад» зі слобід,

нової відбудови міст. Зовні це пов'язувалося із відомим виступом гетьмана Івана Брюховецького проти московської влади і прийняття ним османського протекторату. Після свого виступу восени 1667 р. Брюховецький почав листування зі слобідськими полковниками (на той час уже були утворені слобідські полки) із закликом приєднатися до його вчинку. Найвдячнішим його респондентом виявився харківський полковник Іван Сірко. Українська історія доби Руїни виявиться сповненою парадоксами. Саме сварка з новим гетьманом Іваном Брюховецьким була однією із причин переселення отамана Івана Сірка на слободи в 1664 р., де він і очолив один із полків. Сірко підтримав Брюховецького, однак виступ почався за невдалої пори у березні 1668 р., під час весняної повені. Сам Сірко дуже опосередковано переймався своїми слобідськими обов'язками, листуючись із гетьманами та здійснивши 1667 р. разом із запорожцями спустошливий похід на Крим. Майбутній кошовий навіть мешкав не в полковому Харкові, не бажаючи, вочевидь, спілкуватися з воеводою, а жив поблизу Харкова, у новоосадженій слободі Мерефі (хоча, певно, на хуторі поблизу слободи). Ці особистісні особливості Івана Сірка і позначилися на долі повстання. Сірка охоче підтримали переселенці із Мерефи, Змієва, Валок, Цареборисова, Маяцька. Однак спроби захопити Харків не мали успіху. Повернувши на захід до Красного кута і Охтирки, де зазнав поразки, Іван Сірко приєднався до гетьмана Петра Дорошенка. У листі гетьмана Дорошенка до московської влади 1669 р. особливо чітко описано, чому Сірко покинув слободи, бо, за українськими звичаями, над козаками має бути отаман, а над поспільством — війт має бути, і жодних воевод чи приказних. Суперечки в управлінні спричинили до повернення емігрантів та зворотних рухів. Тут гарним прикладом буде історія Зміївського монастиря, заснованого перед 1668 р. Тут у часи неспокою ігумен Геннадій, забравши книжки й речі перебрався до Полтави, де також ставши ігуменом.

Наступні вагомі катаклізми відбулися уже 1670 р. і були пов'язані з відомим рухом Степана Разіна на Дону. Загони Ра-

зіна під керівництвом колишнього служилого з Білгородської лінії Федора Колчева дістали підтримку від острогозького полковника Івана Дзинковського і зайняли у вересні 1670 р. Острогозьк та сусіднє містечко Ольшанськ. Але Дзинковський у своїх протистояннях з воеводою недооцінив простолюд та суперечності острогожців з донським козацтвом. Унаслідок заколоту, що очолив острогозький сотник Герасим Карабут, острогозького полковника було схоплено і передано урядовим військам, що увійшли до міста, а згодом з кількома старшинами і дружиною страчено. Дітей Дзинковського заслали до Сибіру. Інший разінський отаман Лесько Черкашенин, родом з Опішні і, вочевидь, шуряк відомого діяча на слободах Івана Донця, очолив істотний похід, захопивши за підтримки місцевого населення Маяцьк, Цареборисів, Балаклію Чугуїв та Зміїв та наблизився до Харкова. Повстанців було підтримано в Мерефі та Богодухові. Та похід виявився невдалим. Війська разінців були розбиті в кількох боях. Власне, підтримка руху донців на слободах свідчила про істотні проблеми у відносинах прикордонної демократії та воеводського правління.

Тут слід визнати, що зацікавлений у колонізації цієї частини Дикого поля центральний російський уряд йшов на зустріч українським переселенцям, стаючи на їхній бік у конфліктах з місцевими російськими чиновниками. Ще один важливий момент, на який слід зважити, — це колонізаційні порозуміння між різними за етнічним чи соціальним походженням переселенцям. Передусім треба було освоювати великі простори, займатися промислами і вести торгівлю, спільно нести службу, будувати укріплення, ходити в походи і на сторожі, наражаючись на постійну небезпеку. Попри конфліктність, колонізація передбачає також порозуміння не лише між українськими та російськими переселенцями, але і з представниками інших етносів чи груп. Велика картина осадження простору створила відкритий для конфліктів та порозумінь, діалогів та полілогів регіон, насправді насичений суперечностями — явними та прихованими. Найголовніша принада цього регіону — відкритість



до новацій: ідеології знаходять тут певний ґрунт і навіть початок та не перетворюються на «масову релігію».

## Слобідські полки

Обставини колонізованого прикордоння сприяють виникненню певного суспільного ладу, особливого військово-адміністративного поділу. Великий пояс зв'язків культур, чи як говорять «Великий кордон», простягнувся від Балкан до Уралу і сприяв виникненню провідних прошарків прикордонних спільнот, таких як граничари в Сербії, гайдуки в Болгарії, секеї в Трансильванії чи найрізноманітніше козацтво від Дунаю до Уралу. З часом нововиниклі в ранньомодерний час держави імперії прагнуть упорядкувати й підкорити ці спільноти, поставити собі на службу, а з часом уніфікувати та знищити. На цій частині «Великого кордону» такими військово-адміністративними утвореннями стали слобідські полки. Переселення на слободи відбувалося показаним елементом, особливо після подій середини XVII ст. — «козацької революції». Колонізаторськими валками керували за козацьким звичаєм, а очолювали їх часто обрані старшини. На слободах панував порядок, що постав на більшій частині українських земель в «післяреволюційні часи». Однак, як і скрізь, включно з Америкою, історія прикордонних спільнот — це історія спроб їх уніфікації і поглинання потужним державним організмом.

З переселенців на великій території досить поволі формувалися військово-адміністративні одиниці щодо захисту прикордоння. Тобто, подібно до сусідньої Гетьманщини, утворювалися козацькі полки. Власне, ці формування багато в чому визначили і майбутнє цієї області. Спочатку ми можемо спостерігати різну кількість і навіть великий географічний ареал «слобідських полків». Є згадка навіть про Воронежський полк у місті Воронежі (сучасному обласному центрі Російської федерації). Так само у 80-х — на початку 90-х рр. XVII ст. існував проект щодо створення Полатовського слобідського полку (із центром

у містечку Полатов (Лівенка), що понад річкою Полатовкою, на сьогодні розташоване в Білгородській області Російської федерації), що так і залишився нездійсненим. Поширення колонізації на схід і потреба в належній обороні і освоєнні територій сприяла цим ініціативам. Найцікавішою є історія Острогозького слобідського полку на територіях, що сьогодні перебувають поза межами України. Саме тут переселенська українська стихія зіткнулася як з російським помісним прикордонням, так і з державною московською машиною. Великі простори для заселення, контакти культур спричинили багато казусів та непорозумінь. Острогозькі козаки та інші переселенці освоїли великий простір аж до Дону і заснували цілу низку населених пунктів: Бірюч, Калач, Битюк. Вони ж становили значну частину населення в містах Землянськ, Ольшанськ, а поблизу Воронежа острогозькі козаки оселили окреме велике село Яндовище. Упродовж кінця XVII і першої третини XVIII ст., а подекуди і далі можна спостерігати тривання колонізації.

Утворення слобідських полків було пов'язане і з низкою політичних компонентів, зокрема ситуацією в сусідній Гетьманщині, особливо в 1658—1659 рр. Та під час уважного розгляду можна помітити, що козаків слобідських полків, зокрема найпершого Острогозького полку, використовували у складі російського війська і раніше. Уже з 1654 р. ці козаки несли службу в Білгороді та Путивлі, 1655 р. брали участь в боях на Дрижиполі (Охматові), де багато козаків було убито, далі несли службу в московських залогах на Правобережжі, а взимку 1656 р. добиралися зі служби до далекого Острогозька пішки. Слобідські козаки були задіяні у боротьбі з прихильниками гетьмана Івана Виговського. Опозиційний до Виговського елемент саме і формував нові слобідські полки: Іван та Григорій Донці, Яків Черніговець, Остап Воропай (перший харківський полковник).

Нові козацькі полкові структури були зазвичай наслідком «козацької революції» середини XVII ст. і, по суті, однаковими з подібними козацькими полками на сусідній Гетьманщині. Хоча, звичайно, існували певні відмінності, і найперша —

адміністративно-політична: коли гетьманські полки підпорядковувалися гетьманові і мали центральний автономний орган, то слобідські полки безпосередньо підлягали від початку білгородському воеводі, потім — низці інших центральних імперських інституцій. Це зменшувало автономію слобідських полків і робило їх експериментальним полем для імперських реформ в сусідніх козацьких автономіях.

Очоловав полк полковник. Полковники слобідських полків були наділені дуже великими повноваженнями. Вони не лише керували полком під час походів, але і мали широку цивільну владу: чинили суд, наділяли землею, визначали обов'язки підлеглих у мирний час. Це поєднання військової та цивільної влади робило зі слобідського полковника «маленького гетьмана», дозволяло швидко збагачуватися і передавати своє добро та свій статус у спадок. Ті полковники, що вціліли після кривавих колотнеч Руїни, стали родоначальниками старшинських династій. Зчаста за відсутності полковника на керування уповноважували наказних полковників, найближчу рідню, призначеного полковником чи російською адміністрацією старшин. Потім йшли типові для козацького управління обозний (опікувався забезпеченням), суддя (спочатку вирішував численні цивільні питання через сполучення в козацькому правлінні цивільної та військової компетенції), осавул (військова компетенція), хорунжий (зберігач військових клейнод). Нижчою і основною ланкою слобідського полку була сотня і сотенна адміністрація, що почасти дублювала полкову. У сотні важливу роль відігравали отамани, часто — керівники козацького самоуправління. У полках була різна кількість сотень і адміністративних сотенних центрів. Треба зауважити, що полкове правління з часом дещо змінювалося. Наявність дітей старшин та заможних козаків, що потребували старшинського звання (та певного ушляхетнення), збільшилася, тому з кінця XVII — початку XVIII ст. можна спостерігати появу «знатних козаків», а потому й цілого прошарку — «корогву» підпрапорних біля полковника, що їх очолював ротмістр. Це характерно і для су-

сідньої Гетьманщини, що мала «знатне військове товариство» (бунчукові та військові товариші), однак це було і певне взорування на порядки в Речі Посполитій. Це також виявилось у спробі ушляхетнень старшинських родин, що змінювали свої прізвища, додаючи суфікси «ський», «цький», виводячи своє коріння зі шляхти Речі Посполитої й вигадуючи генеалогію і геральдику. Цікавим моментом буде те, що слобідська старшина була демократичною за походженням, переважно прийшовши до влади шляхом виборів і надалі передаючи владу спадково. Слобідська Україна виникла поза межами Речі Посполитої, однак переселенці перенесли сюди традиції та суспільні взаємодії, що продовжували функціонувати тривалий час.

Отже, 1660 року уже були Сумський, Охтирський, Колонтаївський, Харківський, Зміївський, Острогозький полки. 60-ті роки виявилися доволі буремними, і кількість полків змінилася. Важливим явищем в історії колонізації і слобідських полків було функціонування Балаклійського полку 1669—1677 рр. Очолив полк колонізатор і балаклійський осадчий Яків Чернігівець, що залишився вірним царату під час подій 1668 р. Полковник Чернігівець проводив активну політику колонізації місцевостей понад Донцем, стримував татарські набіги, однак підлегли йому козаки з Цареборисова побилися з російськими служилими і вбили сина воеводи. Під цим формальним приводом полк було скасовано, а Чернігівця усунуто за старістю від керівництва. Нові слободи було віддано під керівництво харківського полковника Григорія Донця. Балаклійський полк став основою для сформованого пізніше Ізюмського слобідського полку.

Однак справжнє оформлення слобідських полків почалося після побудови Ізюмської лінії 1680—1681 рр. і затвердження старшинських спадкових корпорацій. Ізюмська лінія — система укріплень по річках Оскол та Сіверський Донець, що мала не лише оборонні функції, вона забезпечила безпеку колонізаційних потоків і вивела на особливе місце невеличке до того поселення Ізюм.

Тобто на початку XVIII ст. існувало вже п'ять слобідських полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогоський. Ці полки так і залишилися більш-менш сталими структурами до скасування козацького устрою 1764 р. Слобідські козацькі полки формувалися у складний час, що отримав серед українських істориків назву «Руїна». Московський центральний уряд сприяв переселенцям, незрідка керівники цих переселенців були опозиціонерами щодо гетьманського правління, як уже зазначалося, однак уже наприкінці XVII ст. — на початку XVIII ст. можна спостерігати утвердження у слобідських полках полковницьких династій, лояльних і вірних царському уряду. У Сумському полку це була династія полковників Кондратьєвих, в Охтирському — Перехрестових (пізніше Лесевицьких), у Харківському та Ізюмському — Донець-Захаржевських-Шидловських, в Острогоському — Тев'яшових. Можна говорити і про створення старшинських корпорацій у кожному слобідському полку, пов'язаних родинними зв'язками і круговою порукою. Однак російський уряд намагався уже з другого десятиліття XVIII ст. внести зміни і ширше контролювати місцеві еліти. Першою жертвою тих змін став охтирський полковник Іван Перехрестов, заарештований за звинуваченнями у зловживаннях (хоча скарги почалися ще у 80-х рр. XVIII ст.) і спекуляціях 1704 р. Перехрестов був засланий до Архангельська, а його величезні володіння реквізовані на користь казни.

Основний владний діалог і основні зміни в слобідських полках пов'язували з діяльністю центральної російської влади. У 60-ті рр. XVII ст. слобідські козаки несли службу в містах Гетьманщини і на Запоріжжі у складі московських залог Білгородського полку. У 70-ті рр. XVII ст. слобожани брали участь у протистояннях на Правобережній Україні (1673—1675 рр.) і у Чигиринських походах 1677—1678 рр., під час яких було понищено чимало козаків Охтирського полку. Важливою працею для козацтва і мешканців слобід була побудова за завданнями російського керівництва захисних укріплень та фортець в основних адміністративних центрах, підтримка цих укріплень, створення засік

по лісах і охорона на шляхах і перелазях. Царський уряд суворо забороняв нищити ліси як частину захисту, однак, починаючи від середини XVII ст., слобожани протягом століття понищили під час свого господарювання величезні лісові масиви, особливо в околицях полкових міст та понад річками.

Після тривалих походів та побудови захисних ліній для слобідських полків настав час для виявлення їхньої геополітичної ролі у боротьбі з Кримським ханством. Полки стали базою для війська, що вирушало у Кримські походи 1687—1689 рр. Цей час спроб щодо реформувань помісного війська позначився і на слобідських полках. Передусім керівник походів князь Василь Голіцин прагнув реформувати і впорядкувати цивільну та військову владу, для чого було створено центральну структуру «Приказ Великої Росії» з широкою компетенцією щодо слобідських міст. Однією із основних проблем тут була проблема ґрунтів та надбань (зі звичаями вільного зайняття колонізованих земель — займанщини), пільгового безподаткового господарювання (особливо мірошництва та гуральництва) в обмін на службу. Ці питання тривалий час породжували основні адміністративні та господарські суперечки навіть після скасування слобідських полків.

Слобідські полки брали активну участь у побудові Новобогородицької фортеці (біля сучасного Дніпропетровська) та укріплень по Самарі. Власне, участь слобожан у цих військово-політичних проектах, певно ж, сприяла просуванню слобідських переселенців на нові території, попри бажання російської влади. Йдеться про просування до річок Оріль та Самара. Є низка дуже цікавих фактів, що стосуються прохань мешканців Охтирського, Сумського, Ізюмського полків переселитися на Самару. Однак повноцінного дослідження з цієї теми бракує. На початку XVIII ст. колонізаційні потуги слобідських козаків зіткнулися з донським козацтвом. Йдеться про боротьбу за соляні варниці (видобуток солі) на Торі, біля Бахмута та суперечки між слобідськими та донськими козаками під час колонізації на річках Красній та Жеребцеві. Центральний уряд стояв на боці слобідських козаків. Для пошуку утекших та

з'ясування низки конфліктів уряд послав на Дон князя Юрія Долгорукова. У цей же час отаман Бахмута Кіндрат Булавін, вочевидь, за походженням з російських служилих слобідського міста Салтова, що свого часу утік на Дон, зібрав вагому вольницю з донських та запорозьких козаків, утікачів зі слобідських полків. Булавінці розгромили загін Долгорукова, а самого князя убили і рушили на слобідські полки, захопивши місто Ямполь. У степу під Валуйками уночі 8 червня 1708 р. булавінці на чолі з Семеном Драним знищили Сумський полк. Однак під час наступу на Ізюмський полк булавінці були розгромлені ізюмським полковником Федором Шидловським, розгром завершили російські війська Василя Долгорукова. Попри значне виснаження після такого протистояння перед слобідськими поселенцями відкрився значний простір до колонізації спалених та знищених донських поселень та конфліктних територій. До всього, унаслідок дій російського уряду з 1700 р. почалося переселення українських поселенців Острогозького полку з місцевостей на північ від Острогозька; понад річками Бірюч, Біла, Айдар, Жеребець, Калитва осідали нові поселення, з Ізюмського полку тривала колонізація понад річкою Красною та з нового центру — Сватової Лучки.

Оцінювання значення слобідських полків для російського керівництва було очевидним: як і під час Кримських походів, слобідські землі стали важливим тилом і також певною мірою плацдармом для Азовських походів нового російського царя, реформатора Петра I. Хоча, варто визнати, що османську політику започаткування Російської імперії важко назвати вдалою. Саме це давало змогу продовжити автономію слобідських полків. Однак нововведення та реформування найперше, як і надалі, стосувалися слобідських полків. Наприкінці 90-х рр. XVII — на початку XVIII ст. було здійснено розмежування між слобідськими полками; визначено розподіл по службі (відтепер козаки, що несли безпосередню службу, називалися компанійцями, уся інша пільгова частина населення повинна була їх споряджати на службу й називалася «підпомічники»); в основних слобідських містах,

де переважало українське населення, підпорядковане козацьким адміністраціям, було скасовано воеводське управління. Козацька старшина зосереджувала повноту влади у полках. Для кращого військового підпорядкування на прикордонні було створено так звану «Українську дивізію», а на чолі усіх полків вирішено було поставити «бригадира» — спочатку із провідних козацьких полковників, а потім із російських офіцерів. Реформи насправді у багатьох випадках були непродуманими і половинчастими, натрапляли на опір під час здійснення, однак з перетворення та втручання імперської влади продовжувалися і надалі. Тим більше, що від початку XVIII ст. прикордонні утворення були залучені в ширші геополітичні ігри. Передусім матеріальна база та військові сили зі слобідських полків було використано під час походів у Прибалтику 1701—1702 рр. Велика Північна війна виявила надто багато суперечностей в існуванні полків. Наприкінці 1708 р. слобідсько-гетьманське прикордоння стало місцем боїв між шведськими військами (з козаками гетьмана Мазепи) та російською армією (із союзними козаками, і зі слобідськими також). Крім сплюндрування прикордоння, на слобідські полки лягла важка ноша квартирування регулярних військ. Самовпевнений і невдалий Прутський похід проти Османської імперії теж дався слобожанам взнаки. Після походу постало питання про облаштування молдавського господаря Дмитра Кантемира та його оточення, що перейшли на бік Росії під час походу. Це питання досить швидко було вирішене. 1711 р. за зловживання під час походів на території Речі Посполитої було ув'язнено бригадира над слобідськими полками Федора Шидловського, а його небожа Лаврентія усунуто від полковництва у Харківському полку. Місце для керування полком та численні маєтності Шидловського були віддані молдавській політичній еміграції. Харківський полк очолив «іноземець незаобичний» (як його називала місцева старшина) Прокіп Куликовський. Протидія цим емігрантам була досить помітною, доки харківський полковник не помер 1713 р. раптовою смертю. Старшини обрали зі свого середовища полковника Григорія Квітку, що походив зі

значного старшинського роду. Молдавська політична еміграція виявилася серйозним подразником для місцевої спільноти. Саме відтоді починаються набіги запорожців, що прийняли османський протекторат, на територію слобідських полків. Останнім акордом щодо реформ Петра I була участь слобідських полків разом з гетьманцями у копанні Ладозького каналу та несення служби під час Гилянських походів і в Закавказзі. Ці злигодні дуже об'єднували і ріднили слобідські полки з гетьманськими.

На 20-ті рр. XVIII ст. припадає й чергова спроба реформувати слобідські полки через спроби віддати судові повноваження до Білгородської губернської канцелярії, навести лад у митній системі і, урешті, підпорядкувати слобідські полки новоствореній Військовій колегії у 1726 р.

Однак найбільші зміни сталися у 30-ті рр. XVIII ст. З 1730 р. на південь від слобідських полків почали споруджувати Українську лінію — нову систему укріплень. Неповдалі меж слобідських полків створювали нові фортеці, зокрема Більовську, Орловську, св. Параскеви, Єфремівську, Олексіївську, Михайлівську, Слобідську, Тамбовську, Петрівську. Насправді треба було відмежувати тридцять верст на північ, захопивши слобідські землі. Нові фортеці заселяли ландміліцією (однодворцями), росіянами, переведеними з південного прикордоння, часто з-під Курська та Воронежа. Це створило велику розмаїтість в регіоні і черговий великий міжетнічний контакт. Після переходу Запорізької Січі під російську імперську юрисдикцію 1734 р. та освоєння запорожцями земель на південь від лінії та поблизу Ізюмського полку можна говорити про згасання колонізаційного потенціалу слобідських полків та їхнього прикордонного значення.

Рішучіші за побудову лінії дії були пов'язані з діяльністю талановитого російського управлінця Олексія Шаховського. З 1732 р. він очолив слобідські полки: у кожному полку була утворена регулярна рота з козаків та старшин з належним статутом та муштрою, старшини мали проходити атестацію і стверджуватися у Військовій колегії як офіцери, принцип займанщини спробували скасувати. Доноси заохочувалися по

полках, велися слідства щодо непослуху, а коли розпочалася російсько-турецька війна 1735 р., на слобідські полки було покладено утримання війська та його забезпечення. Зловживання, сваволя російських офіцерів, повсюдна корупція, про яку згадував бригадир над слобідськими полками Олексій Лесевицький, у минулому сам охтирський полковник, вирізняють життя слобідських полків у 30-ті рр. Ці реформи були радикальними і дуже швидкими, але ця стрімкість не вирішувала багато суперечностей правління і не призвела до належних наслідків, зокрема регуляризації козацької служби у слобідських полках.

Зміна влади в Петербурзі передбачала і зміну ставлення до цих реформ. 1740 р. нова імператриця Єлизавета почала добу змін із поблагливого ставлення до українських автономій. 1743 р. низку нововведень, як-от регулярні роти, податковий тиск на утримання армії в слобідських полках, було скасовано. Та існування козацької автономії було лише справою часу. У 50-ті роки XVIII ст. спостерігаємо кілька важливих кроків щодо обмеження автономії: скасування внутрішніх митниць 1757 р. та створення на базі слобідських полків гусарського полку. Найбільшою шкоди козацькій автономії завдавали старшинські зловживання та тривалі слідства щодо них.

Час скасування слобідських полків збігся з появою на престолі нової імператриці Катерини II. Щойно зійшовши на престол, імператриця вислухала численні скарги щодо невлаштованості цих полків, особливо від сотника Острогоського полку Прокопа Коневицького, що не знайшов спільної мови зі старшинською корпорацією. До слобідських полків було направлено комісію на чолі з гвардійським майором Євдокимом Щербініним. Сама діяльність комісії — одна із найтрагічніших сторінок історії регіону. Центральний уряд вдавався до соціальної демагогії, стверджуючи, що комісія має врятувати простолюд від сваволі старшин, у зв'язку із чим на старшину посипалися скарги, а між самими керівниками посилилася ворожнеча. Євдоким Щербінін написав змістовну доповідь про неприємності у слобідських полках, з-поміж яких комісія виділяла: неправильний розподіл

підпомічників, що мали споряджати козака компанійця в похід, вільний перехід населення й відсутність чіткого обкладення податками, відсутність фіксованих цін, спорядження власним коштом, відсутність обліку коштів, існування найманства (коли козак замість себе наймає іншого вояка), проблему з кінями через неправильне укомплектування. Ця доповідь була подана на розгляд комісії Сенату (Микита Панін, Адам Олсуф'єв, Яков Шаховської), що була однозначна у своєму вирокі, поданому на розгляд імператриці: слобідські полки слід скасувати, а на їх місці утворити Слобідсько-Українську губернію з великоросійським губернатором на чолі, а на базі слобідських полків створити однойменні гусарські полки.

Але насправді комісія Щербініна мала й основну мету — провести тотальні слідства і примусити місцеве керівництво написати покаянні чолобитні, у яких звинуватити в численних зловживаннях і корупції не себе особисто, а наявний у слобідських полках звичай: «черкаское обикновеніє» (як писалося в російській документації). Отже, основним кроком мало стати скасування цього звичаю, прикордонного устрою та системи суспільних зв'язків, що поволі і було зроблено.

Втрата козацької автономії не була легким кроком для місцевої еліти. Навпаки, скасуванню слобідських полків почали чинити опір. Передусім це пов'язано з листами опального ізюмського полковника Федора Краснокутського, що з приводу доносу перебував у Петербурзі і написав старшині кілька листів для того, щоб боронили власні інтереси перед центральним урядом: «Бо старшинствувати уміли, а за лихої години і перстом поворохнути не хочуть...». Краснокутський закликав зробити цілком мирні кроки: спорядити від старшин делегацію, аби захистити старий козацький устрій перед імператрицею. Листи Краснокутського поширювалися, зокрема, у Харківському полку, і через було організовано яскраву справу з арештами тих, хто ті листи поширював. Самого ж Краснокутського було заслано до Казані. Значно запекліша боротьба спалахнула за ті частини вольностей, що містили соціально-економічну складову. Передусім йшлося

про острах скасування численних пільг для козацтва (безподаткове винокуріння) і насамперед запровадження подушного податку. Лише 1765 р. відбулися заворушення в Огульцях і Соколові (Харківська провінція), Андріївці, Балаклії, Левківцях (Ізюмська провінція), а справи зі спробами оподаткувати чи запровадити підданство в слободі Калитві (Острогозька провінція), у селах Злодіївці, Угроїдах, містечковій Піні (Сумська провінція) затягнулися на тривалі десятиліття.

Скасування козацьких автономій слобідських полків у часі збіглося зі скасуванням гетьманського правління, а згодом — і зі зруйнуванням Запорозької Січі. Власне, Євдоким Щербінін досить швидко, уже з 1768 р., долучився до побудови Дніпровської лінії — системи укріплень, що значно обмежила активність запорожців.

Слободжанщина виявилася «перевалочним пунктом» в русі імперії на південь — Крим та Кавказ. Нарівні із сусідством з подібною Гетьманщиною в подальшому це створювало нові підстави для розуміння регіональної ідентичності. Передусім Слобідсько-Українська губернія зберігала межі колишнього полкового поділу (Сумська, Охтирська, Харківська, Ізюмська, Острогозька провінції), безподаткове винокуріння було дозволене військовим обивателям (соціальному прошарку на основі рядовому козацтва), багато загальноімперських реформ щодо податків, рекрутських наборів, уніфікації управління були запроваджені лише наприкінці XVIII ст. 1780 р. було утворене Харківське намісництво радше за географічно-адміністративним, аніж за історико-традиційним принципом. Велика Острогозька провінція з частиною Ізюмської (з Куп'янською округою) відійшла до Воронежського намісництва. Уже 1797 р. Слобідсько-Українську губернію було відновлено, однак 1802 р. основна частина земель колишнього Острогозького полку відійшла знову до Воронежської губернії. З південних слобід колишнього Острогозького полку було оформлено великий Старобільський повіт, що 1824 р. віддано до Слобідсько-Української губернії. Доки зберігалися станіві перекази, потреби місцевої еліти довести свої політичні

і соціальні права, окремі пільги, допускалося звичаєве право, назва Слобідсько-Українська була важливим наголосом на корінних місцевих звичаях. Але під час чергових уніфікаційних реформ в підімперській Україні, зокрема скасування елементів міського самоуправління та Литовського статуту на землях колишньої Гетьманщини, 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменована у Харківську (за назвою губернського центру).

## Усвідомлення регіональних особливостей

Питоме обґрунтування особливостей виникнення історичної області відбувається уже після скасування політичних автономій слобідських полків. Спочатку воно базувалося на історичній легітиматії, пов'язаній зі спробами місцевих нащадків козацької старшини довести свою шляхетність та рівність із загальноросійським дворянством. Так само нижчі прошарки населення прагнули повернути собі колишні пільги і особливий статус. Однак від самих початків ці регіональні особливості охоплюють значно ширший контекст доби Просвітництва.

Тут слід зробити істотну ремарку. На особливу увагу заслуговує церковне життя на Слобожанщині, яке багато в чому обумовило специфіку регіону і його значення у подальшому. Так, переселяючись на слободи, колонізатори запроваджували особливості церковного устрою з окремими демократичними процедурами, як-от: вибір священників, роль громади в житті церкви, особливості архітектурної побудови, книги київського друку, церковний спів. Окремо слід виділити риси української народної ментальності: шанування окремих свят, традиції святкування Різдва та Великодня. Ці особливості часто були не зрозумілі російським управлінцям, вихованим в інших церковних традиціях, що призводило до багатьох цікавих казусів. У червні 1656 р. воєвода Іван Караулов з Острогоська скаржився, що українські переселенці на Великдень не моляться і приносять до церкви «байбаків» (так він сприйняв принесених для освячення

поросят). А двома роками пізніше харківський воєвода Іван Офросимов нарікав, що місцеві мешканці не «цілували хреста» для присяги цареві і не мають московських образів, а моляться «паперовим іконам, своєму письму та стінам».

Від початку церкви на слободах підпорядковувалися не Київській митрополії, а Патріаршій області під безпосереднім правлінням патріаршого двору в Москві, але з 1667 р. було утворено Білгородську єпархію на чолі з митрополитами (у подальшому — із заснуванням церков та монастирів саме на майбутній Слобідській Україні). З 1702 р., від часу митрополита Юстина Базилевича, єпископську кафедру в Білгороді, за винятком Іларіона Властелинського обіймали «малороси» (і переважно вихованці Київської академії) та серби. Церковний лад на цих землях був абсолютно подібний до Лівобережної України з мандрованими дяками, церковними братствами, літературою і проповідями, особливими святами. 1727 р. єпископ Єлифаній Тихорський з єпископського центру Білгорода переніс до Харкова навчальний заклад — колегіум, що мав за взірць Києво-Могилянську академію і єзуїтські колегії (латиномовна православна традиція була яскраво представлена на цих українських землях). Однак саме митрополит та вихованець Київської Академії Йоасаф Горленко (1748—1754), відомий бароковий письменник і брат бабусі українського прозаїка Григорія Квітки-Основ'яненка, прагнув ті звичаї подолати, забороняючи особливий спів, нищачі книжки «лаврського друку», наводячи суворі порядки серед священників та пастви. Однак за усіма виявами слобідські землі були в культурному середовищі саме тих церковних правил та звичаїв, що виокремлювали українські землі. Значною культурною проблемою, так і не вирішеною до кінця XVIII ст., була відсутність на великому просторі колонізації друкарень. Спроби переосмислення власного минулого були пов'язані не лише з ліквідацією особливого устрою слобідських полків, але і з поступовим переходом від церковної до світської культури.

Хоча регіональні особливості слобідських полків набували чіткості уже під час існування козацьких автономій, сама назва

«слобідські полки» досить пізня. Від самого початку українські переселенці селилися на «Полі», тож перші назви козацьких одиниць були «черкаские» (від «черкас» — однієї із назв українців у московській документації). Уперше термін «слободские города» в російській документації було вжито 1668, під час підтримування переселенцями повстання гетьмана Івана Брюховецького. Лише з кінця XVII — початку XVIII ст. термін «слободские черкаские полки» дістав поширення в російській документації. Назва ж «українські» (спочатку «украинные», тобто прикордонні) дістала поширення напевне лише в 30-ті рр. XVIII ст., після спорудження на південь від слобідських полків системи укріплень — Української лінії. Назва ж «Україна» на позначення території колишніх слобідських полків поволи поширювалася, і, коли в 60-х рр. XVIII ст. було утворено Слобідсько-Українську губернію, другий складник у визначенні назви виявився доволі значним для місцевої регіональної ідентичності. У той же час осмислення єдності регіонів посилилося саме після скасування автономії слобідських полків із боку Гетьманщини. Відомий історик та компілятор історії «Малоросії» Олександр Рігельман у 80-х рр. XVIII ст. зазначав, що «Малоросія» й слобідські жителі «відмін не мають». Автор «Історії Русів», знакового твору «малоросійської історії», виразно міфологізував взаємини між Гетьманщиною й Слобідськими полками, зазначивши, що раніше Слобідські полки перебували під владою Гетьмана й виокремилися через інтриги своїх полковників. Слобідську Україну залучили до історії «Малоросії»-Гетьманщини. Власне, великий знак єдності між населенням регіонів поставили бюрократичні інструкції та етнографічні описи другої половини XVIII ст. Для подорожнього академіка Василя Зуєва у 1781—1782 рр. населення Харкова та околиць було «малоросійське».

Важливим виявиться те, і як осмислювалося поширення на територію Слобідсько-Української губернії назви «Україна», у той же час як сусідню Гетьманщину називали Малоросією. Широкий термін «Малоросія» звужився поволи до Лівобережної України. Досить яскраво це видно у життєписі філософа

Григорія Сковороди, написаного його учнем Михайлом Ковалінським близько 1796 р.: «Україні він надавав перевагу над Малоросією через її повітря і води. Річки майже завжди цвітуть в Малоросії, від чого повітря має гнилизну. Він зазвичай називав Малоросію матір'ю, оскільки народився там, а Україну тіткою, бо жив там і любив її». Власне, це відображає і біографія філософа, що народився в Гетьманщині, але замолоду переїхав до Харкова й більшу частину життя промандрував Слобожанщиною. Подальше висвітлення життєпису Сковороди Михайла Ковалінського чітко розрізняє «Малоросію» (як Гетьманщину і Київ) та «Україну» (як Слобідську Україну). Сучасний історик Наталя Яковенко дала досить влучну інтерпретацію поведінки Сковороди й любові до тієї «України Слобідської», що сприймалася як спокійний регіон, місце, куди можна було втекти від реалій життя й політичної активності.

Однак найбільшим патріотом назви «України» як регіонального означення Слобідсько-Української губернії виявиться ініціатор відкриття Харківського імператорського університету Василь Каразін. Слово «Україна» та означення «український» як регіональне дуже притаманне його творам. Існує тенденція у зв'язку із цим вважати Василя Каразіна предтечею українського національного руху, «архітектором Відродження», що наштотується на надто переконливі контраргументи. Сам зміст писань Каразіна певно свідчить, що йдеться лише про Харків та Слобідсько-Українську губернію. Назва «Україна» щодо Слобідської України, а «Малоросія» щодо колишньої Гетьманщини вкорінилася в 30-ті рр. XIX ст. Відомий мандрівник і симпатик українців Йоган Георг Коль, що проїжджав повз Харків 1838 р. і далі мандрував «Малоросією», також виокремлює «Україну» (Ukraine) та «Малоросію» (Malorossia). Йоганн Коль під час тривалих роздумів про Україну вирізняє «польську Україну» та Слобідську, говорить, що землі, що лежать між цими Українами, і є власне Малоросією, але на всіх європейських мапах і Малоросія і «України» позначають уже як «Україну», а самі жителі називають себе «малоросіянами».



Офіційна назва «Україна», за визначенням Коля, збереглася лише щодо Слобідсько-Української (на той час уже Харківської) губернії.

Особливий статус в минулому, а тим більше реалії 30-х — 40-х рр. XIX ст., коли внаслідок русифікації та тривалих контактів мешканці міст Слобідської України перетворювалися на таких собі «перевертнів» з мішаниною української та російської мов і звичаїв, теж відігравали свою роль у регіональних відокремленнях. Одним із перших звернув увагу на таку виокремленість Григорій Квітка-Основ'яненко у статті «Українці». Так, 1841 р. письменник пише, що місцеві мешканці уже не так схожі на «малоросів», як під час переселення, мають одну мову та звичаї. Про мішанину і російські запозичення у ті ж роки писав щодо мешканців Харкова і околиць відомий російський письменник Іван Аксаков. Однак національні прагнення долали регіональні упередження, і Слобідська Україна виявилась основним прикладом національного відродження, Харків же на тривалий час став місцем зародження та еволюції модерного українського руху.

## Український рух на Слобідській Україні

Говорячи про початки модерного українського руху на території Слобідської України, слід виокремити кілька дуже важливих речей. Насамперед, маємо на увазі специфіку прикордоння та зустрічі культур, що загострює відчуття «свого» і несприйняття «чужого». Становлення українського національного та слобідського регіонального усвідомлення відбувалося у тісному взаємозв'язку, і, попри весь скепсис, саме Слобідська Україна вела перед і тривалий час.

Слабкість козацьких полкових структур, а потому і автономізму змушувала після скасування козацьких автономій слобідських полків звертати увагу на дещо інші, аніж козацьке минуле і підтвердження своїх прав елітою, чинники. Передусім йдеться про етнографічні особливості українців. 1776 р. у Петербурзі вийшла книжка «Описание свадебныхъ украинскихъ простона-

родныхъ обрядовъ Малой Россіи и в Слободской Украинской губерніи також и в Великороссійских слободахъ, поселенныхъ малороссіянами употребляемыхъ». Її автор — Григорій Калиновський, що тривалий час, вочевидь, перебував на слободах. Це одна із перших великих нових етнографічних робіт, у якій уродженець Гетьманщини Калиновський поєднував і описував народні звичаї, розширивши географічні уявлення не лише на території, підвладні козацьким автономіям, але й на ті місця, де жили «малоросіяни», тобто українці.

Уже в середині XVIII ст. Харків перетворився на дуже потужний освітній центр. Уже існував Харківський колегіум, а з 1768 р. були утворені окремі від колегіуму додаткові класи, де вивчали світські дисципліни. Першим учителем у колегіумі, що викладав світську історію та географію на початку 70-х рр. XVIII ст., був Іван Переверзев, дуже непересічна постать. Насамперед розуміючи різницю української та російської мов, Переверзев наївно намагався їх сполучити, запропонувавши використовувати українську фонетику та вимову і російську лексику та граматику. 1782 р. Переверзев видав у Москві книжку «Краткія Правила Россійскаго Правописанія для употребленія Малороссіанъ по свойству Украинскаго діалекта». Найцікавішим тут стало власне виокремлення «українського діалекта», вживаного «малоросіянами». Вочевидь, Іван Переверзев був автором Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р., у якому чітко описав територію розселення «південно-російського народу» (українців), подолавши обмеженості козацького автономізму і увівши до складу цього народу населення Галиччини і Волині, тобто окреслив українську етнічну територію. Інтелектуальні потуги забутого пізніше Переверзева насправді впали на сприятливий ґрунт через збільшення освітньої ролі Харкова на початку XIX ст.

Засвоївши філософські концепти Просвітництва, а також прагнучи все пояснити і описати, місцеві харківські педагоги та діячі звертали увагу на простий народ, на його мову, звичаї, побутові особливості, водночас намагаючись узагальнити дані про подібності і відмінності місцевого люду. На початку XIX ст.

у Харкові місцеві поміщики почали збирати народний фольклор. Даних про це дуже мало, однак вони украй цікаві. Відомо, що 1805 р. один харківський поміщик записав 14 дум з вуст «співця» Івана (у 1868 р. рукопис потрапив до рук відомого філолога Олександра Котляревського, але той не наважувався його публікувати через страх звинувачень у «сепаратизмі»). Тобто увага до народної творчості і фольклору мала певне місце серед «харківських поміщиків».

Досить кумедне і цікаве виокремлення українців бачимо і в Харківському пашквілі 1800 р., яке було чи не вперше політично окреслене за народною, а не становою ознакою. Це дійсно легендарна історія. Уранці 1 липня 1800 р. титар Вознесенської церкви на стіні біля дверей побачив прибитий аркуш з «нехорошими словами». Цей аркуш потрапив до рук священника Василя Фотієва, а від того — до полковника Миколи Чемесова, що виконував у Харкові поліційні функції. Папір наробив переполоху і спричинив слідство, передусім через те, що на ньому, крім тексту, була намальована частина шибениці, на якій висів вензель імператора Павла I. Текст був написаний з багатьма помилками і характеризував з використанням лайливих слів улюбленців імператора та корумпованих місцевих чиновників. Цікавіші характеристики виявилися на звороті аркуша, де зазначено про благодетеля Косцюшка (відомого польського керівника повстанців за відновлення Речі Посполитої) та написано про звільнення «від іга тиранського москалів». Окремо також зазначалося: «Дарум что мы хахли Из смыслом само тожо что смыслут и цари прокляти». Напевно ж текст на звороті позначений певним впливом польського визвольного руху, однак тут чітко йдеться про нас — «хохлів» (глузлива назва українців). Слідство і пошук авторів пашквілю були поволи зведені нанівець, однак саме в Харкові, прикордонному місті, маємо свідчення таких своерідних політичних виокремлень.

Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. можна з певністю казати, що на Слобожанщині ми спостерігаємо ті ознаки, які пізніше назвуть «початками національного відродження».

Звичайно, ці процеси безпосередньо були обумовлені відкриттям 1805 р. Харківського університету та виникненням наукової спільноти. Харківський навчальний округ внаслідок навчальної реформи охопив усю Слобожанщину та Лівобережну Україну, прикордонні російські області та Всевелике Військо Донське. Представники місцевої спільноти загострювали увагу на місцевих звичаях та місцевій говірці. Чиновник та мемуарист Роман Цебриков, що замолоду виїхав з Харкова, не без гумору згадував відвідини рідного міста в 1815 р. та гостину в родині Комлішинських (Василь Комлішинський — фізик та ректор університету 1837 р.). У родині дуже дотримували «малоросійських звичаїв» (від них Цебриков уже геть відвик і навіть, як сам визнає, аж посміявся), говорили українською, споживали українські страви, а для гостя молода донька Комлішинських співала українських пісень. Родина Комлішинських не була винятком, адже підтримування всього українського було характерним для харківських мешканців і в подальшому.

Ситуація з українством дещо змінилася після 1817 р., коли до Харківського навчального округу було приєднано навчальні заклади Київської губернії, частину населення котрої становили нащадки польськомовної шляхти. До Харкова приїхав закінчити свою освіту виходець з тих земель, що певний час вчителював у середовищі згаданої шляхти Петро Гулак-Артемівський, що спритно почав викладати і польську мову в університеті. Захоплений польською літературою та романтизмом Гулак-Артемівський навіть написав кілька віршованих творів українською мовою, частково наслідуючи польські вірші Ігнація Крашевського, надруковані у місцевому часописі «Український вестник». Соціально-сатиричні твори Гулака-Артемівського, незважаючи на численну кількість вульгаризмів, назавжди увійшли до української класики. А головне те, що Харків став першим містом в Україні, де ці твори вийшли, адже славнозвісна «Енеїда» Котляревського побачила світ у Петербурзі.

Якщо визнання українського населення та його мови в Харкові припадає на добу Просвітництва, то відкриття в суспільстві

особливої, «народної», вдачі чітко пов'язувалося із новим філософсько-літературним напрямом — романтизмом. Насправді «харківський романтизм» визначив загалом мовно-культурну спрямованість українського руху. Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XIX ст. у Харкові довкола молодого студента, а потім і викладача університету Ізмаїла Срезневського утворився цілий гурток поетів-романтиків. Серед найвизначніших його представників були Левко Боровиковський, Іван Росковшенко, Федір Євещкий. Захоплені німецьким романтизмом та відродженням слов'янських народів, друзі 1831 р. видали збірку «Украинский альманах», збирали фольклор. Ба, Ізмаїл Срезневський зробив більше. У своєму науковому листі до московського професора слависта Івана Снегірьова, надрукованому 1834 р., Срезневський наголосив на окремішності української мови, окреслив територію поширення цієї мови і зазначив, що найкраще цю мову називати саме українською, а не «малоросійською» чи «південноруською».

Під впливом молодих романтиків місцевий поміщик і філантроп Григорій Квітка під псевдонімом «Основ'яненко» (від села Основи — родового помістя Квіток) почав писати художні твори близькою йому народною мовою. А 1838 р. молодий студент Микола Костомаров написав «байронічну» (під впливом Джорджа Байрона) п'єсу «Сава Чалий», започаткувавши в такий спосіб драматургію народною мовою. Місто Харків для українського руху мало і має символічне значення. Як бачимо, перші друковані твори українською мовою, поширення романтизму, початки прози і драматургії, літературної критики і фольклористики — усе це пов'язане з харківським середовищем.

Утім, настав у Харкові і час своєрідного затухання українського руху: упродовж 1840—1850-х рр. багато романтиків повиїжджало із міста, Григорій Квітка-Основ'яненко помер 1843 р., центр українського руху перемістився до Києва, де 1834 р. було відкрито університет. Треба також визнати, що спершу українські діячі гуртувалися біля університетського міста, а слобідська провінція лише з часом залучилася до цього

руху. Що ж до історії колишньої Слобідської України, то тут маємо відчутну дихотомію: надзвичайно потужний розвиток центру міста Харкова, що вів перед і поглинав сили провінції. Назвімо кілька цікавих фактів саме щодо слобідської провінції. Місцевий дідич з Валківського повіту Олександр Корсун ще 1840 р. надумав видати український альманах «Сніп» з прикладами української поезії та письменства. Крім нього, участь в альманасі взяв Микола Костмаров (Ієремія Галка), що народився на Острогожчині — у слобідських землях. Із провінції свої дописи надіслали Степан, Петро, Марфа Писаревські з Вовчанська, Порфирій Кореницький з Ізюмського повіту (цікаво, що усі ці автори походили з духовного стану, тож знали добре народне життя і народну мову), уродженець Слов'янська з півдня губернії Михайло Петренко (автор слів пісні «Дивлюсь я на небо»). Тобто український альманах «Сніп», виданий 1841 р., виявиться на диво слобожанським і регіональним. Народна мова зі Слобожанщини упевнено увійшла в українську літературу.

Основною силою українського руху в Харкові уже з 50-х рр. XIX ст. стало студентство. На той час українство зосереджувалося довкола студента-медика Михайла Ніговського — невтомного збирача фольклору по харківських околицях та на Полтавщині. Під його впливом студент-філолог Олександр Потебня звернув увагу на українську словесність і пізніше став найвизначнішим українським мовознавцем. Надалі професор Олександр Потебня, визначивши психологічну складову мовлення, часто на харківських прикладах розглядав питання націоналізації. Прикметно, що і до сьогодні він залишається одним із найвидатніших дослідників цього процесу.

50—60-ті рр. XIX ст. дуже змінили Харків. Українську мову витіснили на околиці, а після проведення 1869 р. залізниці та освоєння Донбасу місто змінило і етнічний склад. Український селянин переважно прагнув переселитися до «землі», рільництва: у Таврію, на Поволжя чи до далекого Сибіру, а потребу в робочих руках у місті забезпечував виходець з російського Нечорнозем'я.

Харків на початок ХХ ст. виявився найрусифікованишим серед українських губернських центрів Російської імперії (українського (малоросійського) елементу в Харкові заледве набиралося 20 %), у той же час у повітах Харківської губернії, за винятком Чугуєва, значно переважав український елемент, подекуди більше 80 %.

Однією з особливостей міста стала наявність приїжджого елементу. Найчастіше саме приїжджий діяч, незрідка тимчасовий (студент, чиновник, купець, наймит-заробітчанин) своєю активністю змінював традиційний лад життя. Динаміка розвитку Харкова це підтверджує. Харків виявився містом, здатним на новачі, зокрема емансипацію жіноцтва, і визвольні рухи. Харківська українська дяйчка Христина Алчевська разом зі своєю родиною доклала великих зусиль до загальної освіти жіноцтва. Харків перетворювався на «ворота» до нововідкритого великого родовища корисних копалин — Донбасу, водночас залишаючись найбільшим інтелектуальним центром на сході України, де 1895 р. через потребу в інженерних кадрах було відкрито Технологічний інститут. Технологічне та інженерне, комерційне освоєння нового великого басейну йшло через Харків.

Та усе ж поволі українські зацікавлення охоплювали ширші кола слобідського суспільства. В Охтирці певний час мешкав і активно працював завзятий українофіл Олександр Твердохлібов, із цим же містечком був пов'язаний Андрій Шиманов. Але Харків як важливий центр самореалізації приваблював до себе місцевих діячів. Один із кращих українських поетів Яків Щоголів, родом з Охтирки, ще в 40-х рр. ХІХ ст., після навчання в університеті, залишився у Харкові, але повсякчас у своїй романтичній поезії згадував батьківщину та околиці (його збірка 1883 р. була поійменована за назвою «рідної» річки — «Ворскла»). Власне, посмертна збірка Щоголева, видана 1898 р. і названа «Слобожанщина», найяскравіше виявила загальноукраїнський і місцевий патріотизм, витіснивши своїм поетичним найменуванням канцелярську і традиційну Слобідську Україну.

Важливою особливістю Харкова була неохильність до консервативних ідей українських громад в інших містах, прагнення певних новацій. Власне, навіть «кволе джерело» українства, що повсякчас можна спостерігати в Харківському університеті з 70-х рр. ХІХ ст., не виходячи поза інтелектуальні зацікавлення, створювало певну корпоративність серед викладачів та студентів цього навчального закладу, адже пропонувало ідеї та керівництво до дій і політичного майбутнього. Саме серед харківського студентства набували поширення національні ідеї та соціальні прагнення, потреби змін у великій імперії і на її національних околицях. 1891 року харківські студенти Іван Липа, Віталій Боровик, Михайло Базькевич і Микола Байздренко після відвідання могили Тараса Шевченка, що біля Канева, вирішили чинити опір колоніальній політиці Російської імперії. Нова таємна організація мала називатися «Братством тарасівців» і, власне, саме це «Братство» поклато початок партійному руху. Національні ідеї разом із думками про соціальну справедливість ширилися серед харківського студентства, що об'єднувалося довкола української Студентської громади на початок ХХ ст. Приїзд з Києва молодого революціонера Дмитра Антоновича (сина відомого українського історика) і адвоката Миколи Міхновського дуже поживавив революційне українське середовище. Саме в Харкові 1900 року таємно було створено першу українську політичну партію в Російській імперії «Революційну українську партію» (РУП). Програму для нової партії написав Микола Міхновський, вона називалася «Самостійна Україна», і згодом її було заветовано партією як надто радикальну. Та саме в цій програмі містився неймовірний на ті часи заклик щодо створення незалежної Української держави від «гір Карпатських по гори Кавказькі».

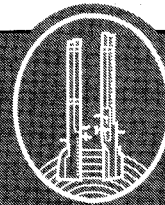
З радикалізмом Міхновського та його оточенням пов'язаний і замах (правда, невдалий) на пам'ятник російському поету Олександрю Пушкіну у Харкові, влаштований 1904 р. Причиною цього стала агітація, що в Україні мають стояти пам'ятники українським національним діячам. Поширену «війну пам'ятників»,

що стане невід'ємною ознакою політики ХХ — початку ХХІ ст., як бачимо, було розпочато саме в Харкові.

Поволі український рух у Харкові, крім політичних, набував культурницьких ознак, що виявилось в образотворчому мистецтві (художники Сергій Васильківський, Іван Пимоненко), в особливому архітектурному стилі (український модерн), спробах створити національну періодику щоденну газету «Слобожанщина» та журнал «Сніп» (тут знову значну роль відіграв Микола Міхновський), постійний український театр, науково-художнє товариство імені Квітки-Основ'яненка. У Харкові діяло потужне Харківське історико-філологічне товариство при університеті, що мало великий архів; при публічній бібліотеці з початку ХХ ст. було утворено великий український відділ. Національні почування намагалися проникнути і в економічну сферу: створення кооперативів, Третього кредитного товариства, залучення до українського руху підприємців (братів Мороховців). Це все сприяло появі українськомовної реклами, меню в ресторациях і навіть напівлегальному існуванню «Українського клубу» з власним приміщенням.

Перед 1917 р. можна говорити про певні успіхи в Харкові і на Слобожанщині українського національного руху, однак з низки причин, і через істотні репресії російського уряду також, цей рух був доволі слабким, як і, власне, по всій підросійській Україні. Перша світова війна та події 1917 р. зробили цей рух масовим, утім, він натрапив на багато соціальних проблем, зіткнувшись також з експансією більшовицької та білогвардійської Росії.

Власне, узагальнення щодо поєднанні регіонального і національного зробив найвидатніший харківський історик і один із найвідоміших діячів Дмитро Багалій, написавши відому популярну працю «Історія Слободської України», що вийшла друком 1918 р. Історик щиро сподівався на демократизм, поступовий розвиток і час, «коли долю свою кує сам нарід». Як виявилось, сподівання були досить марні для майбутнього, але позитивні щодо минулого.



## УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП: МІЖ «ГРЕЦЬКИМ ПРОЕКТОМ» І «НОВОРОСІЄЮ»

### Ханська Україна

Від решти районів українського степового порубіжжя межиріччя Дністра та Південного Бугу відрізнялося більш давньою історією розмежування кордонів, а відтак і адміністративного регулювання прикордоння. Перший державний кордон тут проліг 1633 року, відокремивши володіння Речі Посполитої та Османської імперії, тоді як степовий масив, що простягався на схід від Південного Бугу до Дніпра і далі аж до Кубані, ще довго лишався *Диким Полем* (його вперше розмежували в 1704—1705 роках, а стабільний кордон там з'явився лише після 1739 року). Тобто систематична дія державних адміністрацій на дністрово-бузьке межиріччя поширилася на сто років

раніше. Так само раніше тут устійнилася й практика юридичного визначення державної належності територій<sup>1</sup>, підданства та переміщення населення, що їх замешкувало, та його зміни, регуляції перетину кордону, експлуатації причорноморських соляних і рибних промислів, ведення торгівлі тощо. Отже, те, що на східних просторах Дикого Поля йшло самопливом, тут підлягало регламентації, хоч і не завжди послідовній.

Війни, що охопили цей регіон з 1648 року і тривали аж до кінця XVII століття, не підважували цей принцип, а, навпаки, зміцнювали його. У мирних договорах, що позначали закінчення кожної війни, — Бучацькому (1672), Журавненському (1676) і Карловицькому (1699) — щоразу більш ретельно прописували нові вимоги до нових державних меж. На основі останнього договору 1703 року проклали остаточну лінію кордону Речі Посполитої та Османської імперії. Вона проходила по річці Кодима — правій притоці Південного Бугу, далі прямувала Кучманським шляхом до місця впадіння річки Ягорлик у Дністер і йшла вгору по його течії, огинаючи межі Молдови. Цей кордон був чинним аж до здобуття Російською імперією дністрово-бузького межиріччя в 1791 році та поділу Речі Посполитої 1793 року.

Наявність фіксованого кордону формально дозволяла мусульманським правникам Османської імперії поширити на цю ділянку степу поняття *дар аль-іслам* — територія ісламу, себто простір, де ісламське право панує над законами «невірних» (йому протиставляли *дар аль-харб* — терен війни, де правлять «невірні»). Володіння Османів у Північно-Західному Причорномор'ї (від Добруджі до Дніпра) були об'єднані в Сілістрійсько-Очаківський *ейялет* (адміністративний округ), що поділявся на *санджаки* (провінції) та судово-адміністративні райони — *каза*, у яких судочинство чинили на основі *шаріату* — мусульманського права та моралі. Утім, степове межиріччя Дністра та Південного

<sup>1</sup> У римському праві поняття *territorium* позначає розмежовану, а відтак — обжиту землю, на якій відрегульовані право власності та інші юридичні норми. Поняття *terra* адресували не розмежованій, відтак — «дикій» землі. Похідне від нього *terra nullius* стосується теренів, що не належать жодній державі. Такою сьогодні є Антарктида; таким, власне, у XVI—XVII століттях було Дике Поле.

Бугу, що дістало назву *Очаківського степу*, не мало інфраструктури, необхідної для оселення землеробських громад; створити таку в степових умовах жодна із суміжних держав довго не була спроможна через брак економічних та політичних ресурсів. Тому Очаківський степ відвели під кочовище підвладних Кримському ханству кочовиків. Розселені тут кочовики-ногайці хоч і лишалися під владою Бахчисараю, але в справах суду та релігії підлягали мусульманським духовним урядовцям, котрі резидували в довкружних турецьких фортецях. Щоби розібратися в цьому «черезсмузжі влад», слід зважити, що в Османській імперії Гіреї, як Чингізиди, були другою за значенням, після Османів, династією і вважалися їхніми спадкоємцями в разі «вимирання» прямих нащадків султана Османа. За Гіреями, як Чингізидами, Османи визнавали право володіння теренами колишньої Золотої Орди, а відтак — стягнення данини з Речі Посполитої та Московії, як і ведення війни проти них у разі несплати такої. Але ж турецький султан мав ще й титул *халіфа* — духовного глави мусульман-сунітів, а отже, від його особи мали чинити суд над його підданцями-мусульманами. Фактично ж в Очаківському степу чинність турецької адміністрації обмежувалася фортецями та прилеглою до них округою, а заселений кочовиками степ лишався прерогативою кримських ханів.

Для турецьких та кримських урядовців сенс прокладати кордон у малозалюдненому степу полягав у тому, щоб, по-перше, обмежити землеробську колонізацію, яку завзято провадили магнати та шляхта Речі Посполитої і тим привласнювали землю, юридично ні за ким не закріплену, а по-друге, організувати митну мережу для транскордонної торгівлі, пов'язаної із соляними та рибними промислами на чорноморських лиманах. До кінця XV століття чорноморське узбережжя між Дністром та Південним Бугом, із центрами в Кочубеївому (сучасна Оdesa) та Дашкові (Очаків)<sup>1</sup>, належало Великому князівству Литовському, аж поки ним не заволоділи Османи разом з Гіреями.

<sup>1</sup> Обидва ці портові міста, зокрема 1431 року, значились як «замки Подільської землі», тобто належали королю Польсько-Литовської держави.

Польсько-литовські посли до Криму впродовж XVI століття і аж до розмежування кордонів 1633 року чи не кожен перемовини починали з вимог повернення цієї землі, а вже згодом переходили до більш реалістичних питань про вільний доступ до місць добування солі. 1512 року Менглі Герей-хан гарантував безпеку королівським підданам, котрі приїздили до його держави задля видобутку солі в околицях Хаджибея (колишній Кочубеїв, Каґубеј) та торгівлі. В ярлику Мехмед Гірея 1520 року був окремий пункт про право вільної торгівлі, видобутку та вивезення солі, надане підданам великого князя литовського, польського короля та німецьких держав, зниження для них мита з 7 до 3 % від вартості товару. В обмін на це хан прохав короля уполовину знизити ціни для кримських купців на теренах Польсько-Литовської держави. Кримські хани, зокрема Мехмед Герей, 1517 року дозволяли торговцям з Литви «вільно приїжджати, без жодного страху, брати сіль в Качибей і, сплативши мито *аміну* (урядникові. — В. Г.), везти її до Києва, Луцька та інших міст під захистом наших людей від наших свавільних підданих та козаків». «Вільне вивезення солі з Качибей» деталізувалося під час домовленостей Криму з Річчю Посполитою в першій половині XVII століття і було відрегульовано подальшими міждержавними договорами. Таким чином, в Очаківському степу поставала і поступово розгалужувалася інфраструктура щодо торгівлі та експлуатації його природних багатств. У цьому були однаково зацікавлені усі суміжні держави.

Османський адміністративний контроль у регіоні посилювався після втрати Річчю Посполитою Кам'янець-Подільського 1672 року й перетворення його на центр Кам'янецького еялету. Того ж року під османську владу перейшли татари-липки, які раніше служили польській короні й були оселені в Придністров'ї. Згодом турецький бунчук зайшов далеко за лінію кордону 1633 року — на Правобережну Україну, ставши супутником гетьманської булави спершу Петра Дорошенка (1669—1675), а згодом Юрія Хмельницького (1677—1681). До значних політичних та демографічних наслідків призвела діяльність

молдовського господаря Георге Дуки, який 1681 року отримав від Османів титул гетьмана Правобережної України і володів ним до 1684 року. За час свого гетьманування він, за висновком українського історика Тараса Чухліба, чимало зробив для повернення українців до цього регіону, запустілого через війну. Його гетьманування створило прецедент такого титулування зверхника над українською людністю неукраїнського походження.

Утім, війна тривала, і Османам ставало все важче призначати власних гетьманів і від їхнього імені втручатися в українські справи. Столицею цих гетьманів від часу останнього гетьманування Юрія Хмельницького стало місто Немирів, а після 1685 року — містечко Ягорлик, розташоване при гирлі однойменної річки, за кілька кілометрів від Дубоссар (вірогідно, сучасне село Гоян Дубоссарського району, Республіка Молдова). З 1690 року Османи передали прерогативу призначення українських гетьманів Гіреям. Серед «гетьманів ханською милістю» в останнє десятиліття XVII століття відзначилися Степан Лозинський та Іван Багатий. Найпотужнішу спробу наповнити реальним змістом отриману з рук хана гетьманську булаву здійснив Петро Іваненко (Петрик). 1692 року він уклав із Кримом союз від імені вільної (як йому мріялося) держави — «Князівства удільного Київського, Чернігівського й усього Війська Запорозького городового і народу малоросійського». Влітку того ж року 20 тисяч кримців з його козаками (в більшості — запорожцями) рушило на Полтавщину. Тамешні українці спершу привітно їх зустріли; однак кримське розуміння війни як грабунку й здобуття полонених обернуло цей вдало початий похід на катастрофу.

Запекла боротьба гетьмана Івана Мазепи з Петром Іваненком у поєднанні з репресіями російського уряду щодо тих, хто визнавав Іваненкову владу, призвели до перших масових міграцій українців до дністрово-бузького межиріччя. Потік переселенців пожвавився після 1699 року, коли сейм Речі Посполитої ухвалив постанову про ліквідацію козацького полкового устрою на Правобережній Україні. Аби привабити мігрантів,

кримські хани гарантували недоторканність козацького ладу для українських громад, що селилися слободами на підвладних їм землях. Проголошення Петра Іваненка 1695 року «гетьманом Ханської України» позначило формування власне української адміністрації в межах окремого району Кримського ханства. Його ж і слід вважати за точку відліку такого історичного явища, як *Ханська Україна*, — автономного утворення в складі Кримського ханства з українською людністю на чолі з носіями українських владних чинів (гетьман, сотник). Утім, проти спроб ханської інвеститури українських гетьманів рішуче виступили представники Речі Посполитої на Карловицькому мирному конгресі 1699 року. Володарі Криму тоді мусили відмовитися від політичного міфу про Чингізидську спадщину, яким обґрунтовували своє право втручатися в справи земель колишньої Русі (як-от і призначати гетьманів) та вимагати від їхніх володарів данини. Однак Петро Іваненко зберіг свій гетьманський титул, хоч і в менш звучній формі; востаннє його згадали в 1711—1712 роках як «гетьмана дубоссарського».

Імовірно, Ханська Україна не відіграла помітної ролі в подіях, що сталися після поразки гетьмана Івана Мазепи під Полтавою 1709 року. Через обмаль інформації не можна стверджувати щось напевне, але є підстави припускати, що прибічники Петра Іваненка та Семена Палія — Мазепиних ворогів, які осіли в Ягорлику та Дубоссарах, не надто ладили з мігрантами-мазепинцями. Хай там як, але центром тяжіння останніх стали не Дубоссари, а розташована неподалік турецька фортеця Бендери. Саме звідси 1711 року рушив у похід на Правобережжя гетьман Пилип Орлик спільно з кримським військом на чолі з буджацьким сераскером Мехмед Гіреєм; до них приєдналося і близько 3 тисяч липків, частина яких на той час ще лишалася в османському підданстві. Коли ж той похід скінчився невдачею, запорожці закріпилися в кримському підданстві й заснували свою Січ в Олешках.

І все ж нова хвиля українських мігрантів дійшла до Ханської України. Це видно хоча б з того, що 1715 року в Ягорлику

згадано колишнього управителя Пляку, котрий перед тим був сотником (вочевидь, Полтавського полку) в Присамар'ї та під час облоги Новосергіївської фортеці кримським ханом Девлет Гіреєм 1711 року перейшов на його бік. 1714 року Пляка був відставлений та змінений на «хвастівського козака» Гаврила Олейченка, який раніше служив полковникові Семену Палієві. Резиденцією нового управителя стали Дубоссари, в Ягорлику ж порядкував від його імені якийсь «сотник Апостас». На той час у цьому містечку була церква св. Георгія для місцевого православної люду; тут зазначено «жителів волохов и болгаров и жидов с 200 домов» (вірогідно, українці-втікачі, аби уникнути депортації до підросійської України, ховалися під назвою волохів, себто молдаван). Після настання миру, що тривав з 1714 до 1735 року, приплив українського населення до Ханської України, вочевидь, припинився<sup>1</sup>. Її людність повнилася за рахунок місцевих молдаван та болгар, яких турецький уряд у незначній кількості переселяв до Придністров'я.

Назва «Ханська Україна» не могла стати офіційною через Карловицький мирний договір, що заборонив кримським ханам втручатися в українські справи та призначати своїх гетьманів. За висновком українського історика Олександра Середи, османські офіційні документи ніколи не використовували її, натомість застосовували поняття *мукаата* (державна земля, віддана в оренду) чи *хас* (земельне пожалування урядовцеві високого рангу). Містечко Дубоссари значилось у них як центр невеликої фінансово-адміністративної одиниці — *войводалик Томбасар* (від загальнослов'янського поняття «воеводство», засвоєного в староосманській офіційній практиці управління) із воеводою на чолі. Кримські хани віддавали це «воеводство» на відкуп — *мукаата* (оренда) нетитулованим особам, які, все ж, продовжували називати себе «гетьман Ханської України» або «гетьман і стражник дубоссарський», себто так, щоб місцеві

<sup>1</sup> На той час Правобережна Україна знову знелюдніла, насамперед через те, що в 1711—1712 роках за наказом російського уряду її населення було насильно переміщено на лівий берег Дніпра.



мешканці розуміли та сприймали їхню владу. «Ханською Україною» на чолі з «гетьманом» у першій половині XVIII століття називали цей район молдово-волооські, українські, російські та, вочевидь, кримськотатарські джерела. Принаймні останніми послуговувався французький консул у Криму Шарль де Пейссонель, близько 1755 року посвідчуючи, що хан отримував по 8 тисяч турецьких пістрів щороку від «хатмана з Дубоссар».

Під час османо-російської війни 1735—1739 років Ханська Україна зазнала деякого руйнування (з наміром такого її вперше згадано в російських документах 1737 року). Однак стабілізація кордонів у міжвоєнний період (1739—1768) створила небачені доти умови для розвитку торгівлі, економіки та землеробської колонізації цього степового краю. У цей само час кочівницькі набіги суворо заборонялися, а особи, що їх чинили, підлягали покаранню. Єдисанська ногайська орда, кочовища якої сусідили з Ханською Україною, була поставлена в умови систематичного нагляду. Випадки степового здобичництва, як і всі інші ускладнення, розглядали на прикордонних комісіях за участі польських, турецьких і кримських представників. Вони вели розслідування і домовлялися про відшкодування збитків потерпілій стороні. Часто ці комісії проводилися у Ягорлику, який тепер належав до Брацлавського воєводства Речі Посполитої. За результатами комісії 1761 р. кримські комісари звільнили 20 підданих Речі Посполитої, захоплених ногайцями. Зі свого боку, ханські уповноважені вимагали, щоби польська адміністрація відшкодувала збитки кримських підданих, потерпілих від гайдамаків, себто й підвладних, а в разі відмови погрожували поновленням набігів.

Адміністративна мережа, що склалася на той час довкола Дубоссар і Ягорлика, була використана для підтримання кордону в стабільному стані та формування на прикордонні інфраструктури, що мала б сприяти розвитку торгівлі та економічному освоєнню степового краю. Цим і відзначився ханський *драгоман* (перекладач) *Якуб-ага Лек*, котрий, за окремими даними, походив з татар-липок, можливо, тих, що осіли в Придністров'ї. Близько 1748 року він отримав від хана у відкуп

Ханську Україну — став «гетьманом дубоссарським» — і право розширити її межі по всій лінії кордону з Річчю Посполитою аж до Побужжя. Результатом його зусиль стало формування вздовж прикордоння смуги постійної землеробської осілості — *ханських слобід*. 1763 року запорожці виявили слободу Голта, що заселялася з 1762 року, мала до 20 хат і була розташована біля Південного Бугу, де сходилися польський, російський і османо-кримський кордони. Далі по річці Кодима йшли слободи Криве Озеро (заселялася з 1762 року, до 40 хат), Ясенева (з 1762 року, до 40 хат); більш багатолюдними були Голма (заснована близько 1753 р., 300 хат), Перелети (близько 1753 року, більше 100 хат), містечко Балта (близько 1748 року, понад 500 хат). Пізніше були виявлені ще Мілувате (Мулувате), Дороцьке, Магали, Погреби, Кучіери, Демкове та інші слободи.

Більшість їх розташовувалася біля однойменних сіл, підвладних Речі Посполитій. Польські князі Любомирські — володарі великого обширу земель на Правобережній Україні та Поділлі — тоді розгорнули активну колонізацію північного побережжя Кодими. За звичаєм, їхні осадчі спершу оголошували створення слободи з пільгами для новопоселенців — певною кількістю років, впродовж яких вони увільняються від податків і панщини, та з часом (коли слобода перетворювалася на панське село) починають сплачувати те й відбувати інше. Стратегія Якуба-аги якраз у тому й полягала, щоб на іншому березі Кодими, навпроти кожного панського села заснувати по новій слободі з такими пільгами для новопоселенців, яких не міг забезпечити його польський «конкурент». У ханських слободах поселяни звільнялися від податків на 10 років і після закінчення цього терміну сплачували лише десяту частину від приплоду худоби та іншого доходу, тобто дуже небагато, як на той час. Крім того, тут не переслідували за православне віросповідання, чим славилися ревні католики Любомирські, не було в ханських слободах і натяку на панщину чи прискіпливу адміністративну регламентацію, зате було вдосталь землі та повна свобода господарської діяльності. Тож поселенцєві

достатньо було перейти невеличку степову річку, щоб опинитися в значно вільніших умовах.

Населення ханських слобід хоч і значилося в документах як «волоське», проте, крім власне молдаван, у них мешкали євреї, вірмени та «почитай в большую половину [...] народа такова, как малороссийский». Ханська адміністрація називала ці слободи «волоськими» для того, щоб приховати за цією назвою українців, адже приймати їх, як підданців Речі Посполитої чи Російської імперії, забороняли міждержавні договори. Якуб-ага міг особливо не перейматися з приводу протестів польських урядовців через їхню слабкість — як бачимо, вихідців з польського берегу Коди ми він приймав не ховаючись, нахабно порушуючи прикордонні правила. Однак приймати підданців Російської імперії було рідко ризикованою, бо Османи не надто бажали ускладнювати відносини з нею. І все ж Якуб ризикував, вдаючись до хитрощів. До Ханської України приходило чимало вихідців із «Задніпровських місць», відведених російським урядом 1751 року під поселення сербів задля створення Нової Сербії. Тамтешні українці тоді підлягали насильному виселенню на лівий берег Дніпра, але багато їх утекло за кордон і опинилося в Якубових слободах.

Зростання кількості населення Ханської України потребувало на устаткування в ній більш розгалуженої адміністрації. Управителями слобід Якуб-ага призначав каймаканів-урядників на умовах суборенди, сам же він в офіційному листуванні називався «гетьманом дубоссарським» або «волоським». Хоча українські чумаки говорили про нього як про місцевого воеводу — вочевидь, вони зналися з ним через стягнення мита, а за турецькими правилами (про що йшлося вище) це передбачало саме такий чин. Резиденцією Якуба-аги були вже не Дубоссари, а велелюдне містечко Балта, що сполучалося мостом через Кодиму з містом Юзефград, заснованим польським князем Юзефом Любомирським наприкінці XVII століття. 1765 року президент Малоросійської колегії Петро Румянцев не зміг розібратися в заплутаній системі управління в Ханській Україні, коли допитували каймакана слободи Голта, котрий втік до російського

прикордонного укріплення на Південному Бузі — Орла (сучасне місто Первомайськ Миколаївської області), тож і зазначив, що той каймакан «сию новую деревню откупает от гетмана, а гетман от его хана: каковых гетманов начел мне между Буга и Днестра много, а каймаканов еще больше; все однако сии откупщики суть армяне». Каймаканів, звісно, було багато, але гетьман над ними був один — Якуб-ага. Утім, його домовленості про суборенду, суб-суборенду і т. ін. справді були вельми заплутаними. Як виявилось, той самий каймакан Голти, вірменин Гарбет Попов, привласнив гроші Якуба та втік за російський кордон (напевно, він зібрав податки з голтянських мешканців і не віддав з них «гетьманові дубоссарському» те, що йому належало за передання цієї слободи в суборенду). Подальший перебіг подій гарно ілюструє той новий порядок життя, що встановлювали на степовому порубіжжі після 1739 року. Посилаючись на статтю 8 Білградського миру, Якуб-ага вимагав від коменданта фортеці Св. Єлисавети видати втікача. І врешті-решт, Гарбета з привласненими грошима передали до Якубових рук.

Приплив православного населення на північно-західні терени Кримського ханства також спонукав кримську владу до запровадження церковної організації. Новостворені парафії були підпорядковані митрополитові «Хотинському, всього побережжя Дунайського та Дніпровського й цілої України Ханської» Даниїлу, який резидував у Ізмаїлі й підпорядковувався Константинопольському патріархатові. Останній, як бачимо, використовував назву «Ханська Україна» цілком офіційно, позначаючи її як окремий, заселений православним людом регіон. Церкви в «Ханській Україні» будували так само, як і більшість хат степового регіону: стіни робили з обмащеного глиною тина, дах крили очеретом; найдавнішу з таких церков згадано 1761 року.

Ханська Україна посіла помітне місце в економіці й торгівлі Кримського ханства в міжвоєнний період 1739—1768 років. Кримська адміністрація, стримуючи ногайців від набігів, мусила сприяти розвиткові товарності їхнього скотарства та землеробства, створюючи умови для відправлення худоби

й вивезення вирощеного ними збіжжя за кордон. І тому Бахчисарай був вельми зацікавлений у ханських слободах не лише як у стабільному джерелі надходжень до ханської скарбниці (нагадаймо: близько 1755 року названо 8 тисяч турецьких піастрів щороку — сума не надто велика, як для державної скарбниці), але як у своїх власних (не османських) торговельних воротах на суходільному торговельному шляху до країн Центральної Європи. Ханські слободи були уведено до мережі ярмарків Правобережної України, заново заселюваної польськими магнатами Любомирськими та Потоцькими переважно українським людом. До помітного поживлення торговельного життя призвело й відновлення графом Потоцьким міста Умань. 1761 року він поновив місцевий ярмарок на пільгових умовах і закликав «торговців усіх прикордонних народів» їхати до нього. Зазивав він і запорожців, щоб вони продавали тут коней, худобу, віск, сало, хутра та інше. Запорозькі козаки привозили туди «багато возів з величезною різноманітною рибою, сіллю, в'язогою і риб'ячим жиром». Чумацькі валки із Запорожжя не оминали й ханські слободи, де підгадували час для вдалого проходження ярмарків. Найбільший з них по кілька разів на рік проходив у Балті. Тут торгували кінями, великою рогатою худобою, вівцями, східними товарами; пруські й саксонські ремонтери приїздили сюди купувати коней для своєї кавалерії. Мешканці сусіднього Юзефгороду теж швидко багатіли від вигідного гендлю. Значну роль у торгівлі Балти та Юзефгороду відігравали євреї, греки, вірмени, турки, кримці та ногайці, котрі осідали там. Причому кочові ногайці теж були залучені до забезпечення адміністративної та торговельної інфраструктури в регіоні: вони утримували поштові станції, де купці та інші приватні мандрівники, так само як і ханські урядовці, могли вільно перемяти коней. Чимало уваги ханські урядовці приділили й безпеці на шляхах, без чого не могло бути вигідної торгівлі.

Притьмарений відблиск того життя, що вирувало на півночі Очаківського степу в середині XVIII століття, зафіксував польський письменник Юзеф Крашевський 1845 року: «Уся Балта

в тих шалашах, будках, клітках і дрібнім гендлю на чумака чигає. Скрізь єврей підставляє проїжджому чумакові, спокусившись на його сушену рибу, постронки, колеса, дишла, мастила, хліб, горілку й т. ін. На майданчику проти церкви великий намет полотняний покривав стоси сушеної риби, і двійко євреїв, за веклярськими столиками<sup>1</sup> сидючи, дримало. Вздовж дороги при Кодимі на чумаків чекали шинки з виставленими перед дверима столиками, заповнені всілякими склянками, куфиками, келишками, фляжками; поруч продавали мотузки, колеса, смолу «і все під руку, що чумака запотребувати й купити може».

Однак прикордонне розташування Ханської України було пов'язане не лише з перевагами, але й небезпеками. 1759 року, під час переселення Єдичкульської орди з Бессарабії на лівобережжя Дніпра за наказом Крим Герей-хана, ногайці цієї орди пограбували ханські слободи. Дошкуляли ханським слободам й українські гайдамаки, які легко ховалися на протилежному боці кордону, уникаючи переслідування. Під час Коліївського повстання 1768 року Ханська Україна стала епіцентром подій, які по всій Європі довго тлумачили на різний лад. Гайдамацькі заго-ни, що їх розсилав Максим Залізняк по Правобережній Україні для винищення поляків та євреїв яко «кривдників православної віри», у червні того року з'явилися на північному березі Кодими. Польське і єврейське населення панічно тікало на інший берег річки і знаходило притулок в ханських слободах. Якуб-ага відмовився видавати втікачів; гайдамацький загін не наважився порушувати державний кордон і відійшов. Тоді балтські євреї спільно з польськими та єврейськими втікачами з північного берега напали на сусіднє «польське» село Палієве Озеро і жорстоко помстилися місцевому православному населенню. Дізнавшись про це, гайдамаки повернулися й погромили Балту. Згодом була вщент погромлена Голта та інші ханські слободи. Знову сталися погроми у відповідь. Ситуація ускладнилася ще й тим, що в Балті відбулася сутичка регулярного російського військового

<sup>1</sup> Столиками, на яких підписували векселі — боргові зобов'язання. У середині XVIII століття в них часу на полуденну дримоту, вочевидь, було значно менше.

підрозділу із групою польських конфедератів. Турецький уряд, з огляду на всі ці резонансні події, що трапилися на його території, оголосив війну Російській імперії.

Роль Якуба-аги в отому всьому не до кінця зрозуміла. Проте з'ясовано, що він шпигував і на користь росіян, і на користь ворожих їм польських конфедератів, а це не могло не призвести до дуже заплутаної інтриги, наслідком якої стала війна 1768—1774 років, що докорінно змінила весь політичний порядок в Східній Європі та майже не лишила сліду від Ханської України. Крим Герей, вдруте зведений на ханський престол 1768 року, мав певні резони в тому, що наказав ув'язнити Якуба-агу та розграбувати його майно. Ханським слободам дуже дісталося під час походу цього хана на Нову Сербію в січні 1769 року. Їх руйнування довершили російські війська під час подальших воєнних дій. Що ж до подальшої долі населення Ханської України, прикметним є випадок 1770 року, коли запорожці під Очаковом відбили в кримців «волоський ясир». Якщо взяти до уваги те, що турецька адміністрація пильнувала, щоби кримці не брали полонених в Молдові, то отим «волоським ясирем» могли бути лише мешканці Ханської України, погромленої Крим Гіреєм. Себто — переважно українці, яких лиха доля змусила ховатися за найменням волохів. Тими «волохами» запорожці заселили цілу слободу біля Сурського та Лоханського дніпрових порогів; тепер це село Волоське Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

Доля Якуба-аги склалися більш щасливо, ніж у більшості мешканців створених ним слобід. Османський уряд згодом звільнив його з ув'язнення, призначив «начальником турків і татар, що мешкають поблизу селища Балта», доручив йому командувати тисячним турецьким загоном, поновив за ним володіння слободою Криве Озеро. Однак він 1770 року перейшов на бік Російської імперії, вислужив у неї чини та дворянство, і вже під новим найменням — Якова Рудзевича — цей колишній ханський драгоман уславив себе причетністю до ліквідації Кримського ханства 1783 року.

## Нова Січ і початок землеробської колонізації Південної України

1734 року запорожці повернулися з кримського до російського підданства і заснували Січ на річці Підпільній. Щодо неї в історичній літературі усталилася назва Нової Січі як протиставлення Старій, або Чортомлицькій, Січі<sup>1</sup>. За надто суворим вираком Михайла Грушевського, вона «була вже тільки слабкою тінню старої Січі». Звісно, існування Нової Січі не було наповнене такими яскравими подіями, на які була багата історія Січі на Чортомлику. Січ на Підпільній від самого початку потрапила під контроль російського уряду і була уведена до системи охорони кордонів імперії Романових. Але під «кригою» відносного політичного спокою струменіли два протилежні потоки — рух української людності до простору, вільного від феодальної регламентації, та експансія російського соціально-політичних порядків — джерела тієї регламентації. Обидва вони прямували до чорноморсько-азовського узбережжя і, торкнувшись одне одного, збурювали стрімкі завихрення, що проривалися на поверхню у вигляді численних загострень поземельної боротьби між українським козацтвом і російським офіцерсько-поміщицьким людом.

Не все тут було однозначним (адже потоки не бувають чистими): козацька старшина, воліючи мати поміщицькі володіння, теж добувала їх через російські офіцерські чини, а потрапляння до запорозької вольниці вихідців із центральних губерній імперії, як і її збіглих солдатів, теж не становило рідкість. Тобто сам по собі процес взаємодії цих двох потоків не був винятково етнічним, однак його результат, явлений в середині XIX століття, мав уповні етнічний сенс.

<sup>1</sup> Називання останньої Запорозької Січі «новою» не було офіційним за її існування, а використовувалося для простого розрізнення її та попередньої Січі в Олешках, яку, відповідно, називали «старою». Усталення назви завдячує книзі Аполлона Скальковського «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького», що мала три видання ще за життя автора: 1840, 1846 і 1885–1886 років. У вітчизняній літературі склалася традиція називати «Старою» Чортомлицьку Січ, протиставляючи їй Нову Січ і відтворюючи її історію як «агонію» Запорожжя, що не є справедливим.

Одразу після повернення запорожці мусили доводити свою лояльність монархії Романових дієюю участю в османо-російській війні 1735—1739 років. Тоді січові козаки вперше потрапили під пряме управління царського генералітету. Хоча при тому вони вели і власну війну, вибиваючи кочовиків-ногайців із Запорозьких Вольностей, де їх розселили кримські урядовці за десять літ перед тим.

У самій Січі 1735 року з'явився Новосіченський ретраншемент з російською залогою, яка постійно стежила за діями запорожців і сповіщала про них імперський уряд. Російські фортифікації з гарнізонними службами тоді з'явились у стратегічно важливих пунктах Запорожжя: Старому Кодаку, Лоцманській Кам'янці, Усть-Самарі, Старій Самарі, Микитиному, на острові Хортиця та інших місцях. Відповідно до вимог Білградського миру 1739 року російський уряд мусив їх ліквідувати і відвести гарнізонні команди подалі від лінії кордону. Але він пішов на хитрість, залишивши своїх солдат у різноманітних карантинах і заставах — мовляв, для запобігання епідеміям та здобичництву. Новосіченський ретраншемент теж залишився при Січі. На протести турецького уряду з цього приводу російська адміністрація відповіла, що це зроблено з метою контролю кордону і захисту османських підданців від грабунків запорожців. Запорожцям же це пояснили як захист їх від агресії південних сусідів.

Встановлювалося й підпорядкування Січі центральним органам Російської імперії. 1742 року Військо Запорозьке перевели з відання Військової колегії до Колегії іноземних справ, яка здійснювала розпорядчі функції щодо Січі через київського генерал-губернатора. З відновленням гетьманства 1750 року Запорожжя отримало ще один контрольний орган в особі гетьмана Кирила Розумовського. З огляду на те, що Запорозькі Вольності все ще лишалися свого роду «закордонною територією» у складі імперської Росії, а запорожці, оскаржуючи дії царських чиновників, майже щорічно відряджали депутації до Санкт-Петербурга, Січ 1756 року передали до відання Сенату — найвищої управлінської ланки імперії. Однак це потрійне підпорядкування спричи-

няло неузгодження урядових дій, чим запорожці й користувалися для підтримання своєї фактичної автономії. Та попри те, Запорожжя поступово покривалися російською адміністративною мережею під приводом нагляду за його кордонами — як з Гетьманщиною, Слобожанщиною, Військом Донським, так і Річчю Посполитою та Османською імперією. Причому це робили без урахування реальних меж розселення запорожців та їхніх сезонних промислів, що не могло не спричинити численні конфлікти. Ламаючи складний комплекс взаємин і відшліфовані століттями способи взаємодії українського козацтва з тюркомовними сусідами, російська прикордонна адміністрація систематично втручалася у повсякденне життя запорожців.

Сполучення між Військом Запорозьким та Гетьманщиною було заблоковане ще в 1731—1732 роках будівництвом Української укріпленої лінії. Вона тягнулася від гирла Орелі до Сіверського Дінця вздовж османо-російського кордону, прокладеного 1714 року. Її центром була Ландміліцька канцелярія в Більовській фортеці (сучасне місто Красноград Харківської області), а сама ж лінія була у складі Белгородської губернії. Уздовж 18 фортець цієї лінії розмістили полки *ландміліції* («поселене військо»), сформовані з *однодворців* та *дітей боярських* — представників російського військово-службового стану, які мали право володіти помістями та кріпаками, хоча й обмежувалися в деяких привілеях, чинних для дворянства. Офіцери ландміліції хвацько облаштували власні помістя. Зазвичай це чинили в такий спосіб: розголошували про заснування слободи, до якої зазивали всіх охочих селитися, називаючи певну кількість пільгових років. Після їх закінчення поселяни ставали зобов'язаними сплачувати засновникові грошові чи натуральні податки та відробляти панщину. Так слобода перетворювалася на поміщицьке село, а її засновник — на поміщика, з часом набуваючи власницьких прав і щодо селянина (у давньому московському праві: «*крестьянская крепость*»). Покріпачення пришвидшувалося в разі, коли поселянин брав у поміщика позику для облаштування свого господарства або

користувався його реманентом. Але російські офіцери, зловживаючи службовим становищем, часто вдавалися до примусового покріпачення, порушуючи навіть закони імперії. Причому ті слободи засновували не так в межах Гетьманщини, чому протидіяли козацькі полково-сотенні уряди та суди, як на малозалюдненому запорозькому степу. Вдалий напад кримців на Присамар'я у вересні 1769 року виявив, наскільки в тій гонитві за помістями тамтешня ландміліція занедбала військову службу.

Так між Гетьманщиною та Запорожжям вклинився чужий обом цим українським козацьким спільнотам соціальний порядок. Той клин став значно ширшим після 1751 року, коли імперський уряд віддав під оселення балканських вихідців так звані «Задніпровські місця». Так тоді називали територію в межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що охоплював побережжя річок Тясмин та Синюха (сучасна Кіровоградська область). За умовами «вічного миру» Речі Посполитої з Московією 1686 року, вона мала лишатися незаселеною, а її межа із Запорожжям пролягала по Тясмину. В останній третині XVII століття населення Правобережної України за наказом російського уряду кілька разів насильно переганяли на лівий берег Дніпра, до Гетьманщини. Масові виселення відбулися в 1711—1712 роках і почасти тривали в 1720-ті роки. Однак на початку 30-х років XVIII століття ці землі наново заселяли козаки й посполиті Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. У середині того століття тут уже існувала густа мережа поселень. Запорозький Кіш та миргородський полковник Василь Капніст жваво сперечалися за володіння тими землями. У ту суперечку втрутився російський уряд і відрядив для будівництва своїх фортець інженера Данііла де Боскета. Результатом його співпраці з Капністом стало спорудження укріплень у Новоархангельську, Крилові, Орлові та інших містечках і слободах. 1745 року де Боскет розмежував Запорожжя і Задніпров'я та поклав визначену межу на карту. Утім, і вона незабаром посунулася на південь. Таким чином запорожці втратили більше 40 000 км<sup>2</sup>.

Отже, 1751 року Сенат відвів Задніпров'я для *Нової Сербії*, куди й закликав селитися сербських *граничарів* — військо-

вих поселенців, що охороняли кордон Австрійської імперії по Дунаю (на той час австрійський уряд частково розпустив граничарські підрозділи, тому багато їх лишилося без діла і відгукнулося на цей заклик). Протести гетьмана Розумовського не перешкодили ухваленню сенатського рішення про виселення звідти українців, знову ж-таки, на Лівобережжя. Їм дали півроку для продажу свого нерухомого майна балканським переселенцям. Останні ж, отримавши від уряду щедрі грошову допомогу, займали створені та обжиті українцями села та містечка. Відтепер вони, посилені земляними укріпленнями, звалися *шанцями* з балканськими найменнями. Згідно з планом, у кожному шанці мали оселити по одній сербській роті чисельністю 200 осіб; роти становили гусарський (кінний) та пандурський (стрілецький піхотний) полки; адміністративним центром Нової Сербії став Новомиргородський шанець.

Український люд Задніпров'я не хотів повертатися до Гетьманщини, де вже давалося взнаки аграрне перенаселення, і поволи розходився по закордонню — *Польській Україні* (тодішня назва володінь Речі Посполитої на Правобережжі) та ханських слободах на березі Кодими. Аби запобігти відтоку українських підданців за кордон, Сенат 1753 року вилучив з володінь Війська Запорозького 20-верстну зону, суміжну з Новою Сербією, та відвів її для оселення задніпрянців. За зразком козацьких полків Слобожанщини з них сформували *Новослобідський козацький полк*. На виділеній йому землі після 1755 року стали селити *російських старообрядців*, які виходили з Речі Посполитої та Османської імперії (туди вони потрапили через репресій царя Петра I). Загальним центром цих привласнених українських територій стала фортеця св. Єлизавети. Її почали споруджувати 1754 року на місці колишніх запорозьких зимівників на березі Інгулу, що на той час вже перетворилися на велелюдні слободи: Куцівка, Завадівка, Інгульська слобода, Лелеківка та ін. Тож, власне, їх і слід вважати за точку відліку історії сучасного міста Кіровоград.

Російський уряд не зважав на скарги запорожців щодо привласнення їхніх земель. Однак протест Порти, яка справедливо

розгледіла в появі тієї фортеці порушення Білградського договору, змусив його зупинити будівництво і дозволити турецькому представникові оглянути її. До його приїзду належним чином підготувалися й показали йому не варті особливої уваги укріплення, перед тим, вочевидь, зриті. Утім, по його від'їзді спорудження фортеці облудно поновили. Так само чинили і з іншими стратегічними об'єктами прикордоння, існування яких камуфлювали назвами: шанець (буквально: окоп), редут, ретраншемент (другорядні земляні укріплення), карантин тощо, з російськими гарнізонними командами та службами. З них і ткалася, на перший погляд, малопомітна військово-адміністративна павутина, якою імперія Романових облутувала українське степове порубіжжя.

Ще один клубок тієї павутини виник на колишніх теренах Ізюмського полку Слобідської України, що у XVIII столітті опинилися в складі Бахмутській провінції Азовської, а з 1727 року — Воронезької губернії. Її межу з Військом Запорозьким визначав кордон 1714 року, однак після війни 1735—1739 років він уже був умовністю. 1749 року в Бахмуті з'явилася митниця, яка згодом посунула свої застави в глиб запорозького степу. 1753 року підпорядковане Бахмутській провінції бережжя річок Бахмут, Лугань та Сіверський Донець (сучасні Донецька та Луганська області) відвели для нового прикордонного буфера — *Слов'яносербії*, який теж сподівалися заселити балканськими вихідцями. Однак австрійський уряд на той час зупинив переселенський рух підвладних йому сербів, тож імперія Романових намагалася заповнити цей демографічний «резервуар» християнами Османської імперії — болгарами, македонцями, чорногорцями, молдаванами та волохами, тим самим, знову ж-таки, порушуючи Білградський договір. Та, попри це, приплив мігрантів був незначним. Тому, на відміну від Нової Сербії, у Слов'яносербії не виселяли місцевих українців, а розподілили їх разом із балканськими прихоськами на роти й оселили в шанцях, з них і сформували два полки. Нечисленні та розмаїті іноземні переселенці (представники більше трьох

десятків різних народів) незабаром розчинилися в україномовній більшості. Утім, називання колишніх військових поселень ротами місцева людність зберегла аж до початку XX століття (це відображено в автобіографічному романі Володимира Сосюра «Третя рота»<sup>1</sup>).

1764 року монархія Романових підбила підсумок реалізації обох своїх «сербських» проектів і виявила, що результат навіть мінімально не виправдав фінансових затрат. 1761 року в Новій Сербії нарахували всього 6 305 осіб чоловічої статі, це при тому, що до її облаштування там мешкало 12 024 особи чоловічої статі, що підлягали виселенню. Якщо самочинне оселення українців у «Задніпров'ї» майже нічого не коштувало імперії, то на устаткування сербів за 12 років вона витратила близько 700 тисяч рублів. Викрито й зухвале окомилування щодо показу кількості балканських переселенців. Правила передбачали, що той, хто приведе із собою із закордону до 30 осіб, отримує російський армійський чин вахмістра, більше 70 — капітана і т. ін., а ще по 3 рублі нагороди за кожну особу. Тож чини були надані, гроші роздані, а цифра на папері вперто не сходилася з числом у натурі. Крім того, викрили й такі злочини новосербського начальства, як потурання гайдамакам (за отримання частки від здобичі), причетність до контрабанди і казнокрадство.

Підбивши підсумки, російський уряд 1764 року вирішив розформувати Нову Сербію і Новослобідський полк, згодом — Слов'яносербію, управління ландміліцією Української лінії та утворити з того всього Новоросійську губернію з центром у місті Кременчуг; при цьому вилучив 2 сотні Миргородського полку та 13 сотень Полтавського полку Гетьманщини. 22 березня

<sup>1</sup> Уродженець тих місць, Володимир Сосюра зазначив, що його мати була з походження сербійка і що в неї була також «угорська кров». Родовід свого батька він пов'язував з Францією, мабуть, не без іронії стверджуючи, що його прізвище правильно писати «Соссюр», «навіть з приставкою *де*». Тим самим він, вочевидь, натякав на відомого женецького француза Фердинана де Соссюра, засновника лінгвістичного структуралізму. Хай там як, але сам факт того, що це етнічне розмаїття зрештою дало класика української літератури, сам за себе промовляє.

того ж року був затверджений «План роздач казенних земель у Новоросійській губернії», що на тривалі роки став основним інструментом переверстання південноукраїнського козацького простору на підросійську дворянсько-поміщицьку територію. Усі землі, що потрапили до Новоросійської губернії, були оголошені власністю імперії Романових, що надавала їх у поміщицьке володіння за своїми, а не місцевими, умовами. Відтепер і уряд Гетьманщини, і Запорозька Січ не лише втратили підстави для оскарження правомірності вже вилученої в них землі, але й власне можливість протестувати проти подальших загарбань.

Останні мазепинці, Федір Миревич та Федір Нахимовський, доживаючи свого віку на вигнанні в Криму, 1755 року говорили: «Росіяни ... нині вже Військо Запорозьке дорешти вигубити хочать, для чого знову на сьому боці Дніпра фортеці, як ось Єлісавет і прочія, поробили, і уже Військо Запорозьке в мішок убрато, і тільки ж ще щоб як той мішок зав'язати, росіяни способу не обрали». Новоросійська губернія якраз і стала мотузкою для того лантуха. Її поява була рідчю безпрецедентною; навіть ці старі мазепинці вряд чи могли пригадати за Петра I щось подібне їй. Вдягаючи свою імперію в німецьке плаття, він був байдужий до етнічних почуттів як своїх прямих підданців-росіян (загальновідома його зневага до московської старовини — звичаїв, мови, культури), так і інших підвладних йому народів. Натомість він прагнув всезагального послуху і уявляв свою імперію як військову машину, у якій українській еліті з її європейською освітою відводилася роль важливої деталі. Тож анафема Мазепі й масове знищення його приборчників 1709 року були несамовитою реакцією цього деспотичного механіка на відмову тієї важливої деталі, але ж ніяк не «етнічною чисткою».

Утім, Катерина II, німкеня за походженням й шанувальниця ідей Просвітництва, вже мислила категоріями нової доби, що на зміну давнім феодальним станам (шляхетство, духовенство та поспільство) несла зародки поняття «нація» та розуміння держави як «батьківщини». А там, де з'являється уявлення про «націю» як обов'язкову норму, постає й практика руйнації та

асиміляції того, що не відповідає уявленій нормі<sup>1</sup>. Перший суто асиміляційний намір щодо України був заявлений саме Катериною під час ліквідації гетьманського ладу в Україні 1764 року: «Си провинции [...] надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть как волки в лесу». Новоросійська губернія з'явилася в той саме час, коли імперський уряд ліквідував гетьманський лад на Лівобережній Україні та творив натомість Малоросійську губернію. Якщо «обрусіння» Малоросії бачилося імператриці як результат доброї й обережної дії, то Новоросія від самого початку ввижалася їй «чистим аркушем», на якому вона може намалювати *нову Росію* в етнічному та бюрократичному (*Carte blanche*) сенсі цих двох слів. Люди різного походження тут дуже часто ставали ревними росіянами, дістаючи статус російського дворянина і завдяки цьому здобуваючи таку владу над простими людьми, якої не мав ані сербський племіч, ані кримський мурза, ані турецький бей та навіть польський шляхтич.

Згідно з «Планом роздач...», у Новоросійській губернії землі надавали «всякого звання людям», але як поміщицьку власність закріплювали лише після заселення її певною кількістю селян власним коштом. Оскільки ж у Російській губернії поміщиком міг бути лише дворянин, а дворянства набували тільки після отримання офіцерського чину, то й закріплення помість йшло разом з наданням офіцерських чинів: за оселення 120 селянських душ — прапорщика, 300 — капітана, 600 — майора. Площа, надана під заселення, але не заселена, підлягала поверненню державі. Такою була пружина, що розкручувала гонитву за селянськими

<sup>1</sup> Щоби переконатися в тому, наскільки на той час змінилися уявлення російських вищих кіл про свою «народність», достатньо зіставити оди Михайла Ломоносова з нагоди сходження на престол Єлизавети Петрівни 1747 року та Катерини II 1762 року. У першому випадку викладено лише сподівання на те, що «Великая Петрова дщерь» відновить військову могутність Росії як держави: «В полях кровавых Марс страшился, / Свой меч в Петровых зря руках, / И с трепетом Нептун чудился, / Взирая на российский флаг». А от у другому уявлення про *велич* зміщено з держави на *народ*: «Российский род, коль ты ужасен / В полях против своих врагов; / Толь дом твой в недрах безопасен»; або: «...Лавровые венцы / В несчетны веки не увянут, / Доколе россы не престанут / Преметь в подсолнечной концы».



душами, у якій описані Миколою Гоголем чичиковські махінації були чи не найменш ексцентричним випадком. Претенденти на поміщицтво та більш високі офіцерські чини не цуралися обману, а то й викрадення та насильного оселення людей у своїх селах; вдавалися і до погромів помість один одного, забираючи селян разом з пожитками. Поселян вільних слобід, оселених на запорозькій землі, теж часто переганяли до панського маєтку; траплялося, що і власне маєток раптом опинявся в тій слободі. Захопивши і заселивши якусь ділянку запорозького степу, новоспечений поміщик отримував від Новоросійської губернської канцелярії документи на володіння нею, а відтак і приєднував її до Новоросійської губернії. Саме в такий спосіб Запорожжя втратило ще кілька десятків тисяч квадратних кілометрів.

Офіцерство поводилося нахабно й безцеремонно. Бугогардівський полковник Панас Іваненко якось заперечив зазіхання підпоручика Невського полку Івана Чевкіна на землі його паланки. У відповідь Чевкін плюнув йому в обличчя і вилаяв «мерзкими словами». Коли ж Іваненко нагадав прапорщикові, що він має справу з полковником, той мовив: «Ты свинья, а не полковник!» Ще один гарний зразок офіцерської етики продемонстрував капітан Олексій Глебов: він схопив за голову запорожця Дениса Темного і, кривлячись, наказав погладити себе по голові. Коли ж той відмовивсь, то «ударил его в рожу нещадно». Бугогардівський полковник заступився за скривдженого козака, та Глебов не вгамовувався. «Какой ты полковник, в ж...пе много таких полковников!» — мовив він і став рачки, аби наочно показати те місце, з якого, на його думку, зазвичай з'являються полковники, а потім вихопив з піхов палаш. У Новосіченському ретраншементі, де відбували службу офіцери полків Новоросійської губернії, теж не приховували зневаги до запорожців. Однак публічна образа кошового отамана Петра Калнишевського не зосталася без покарання, до якого мусив вдатися імперський уряд, аби все це не мало вже надто гротескного вигляду.

Наданий імперією карт-бланш на загарбання українського етнічного простору культивував у новоросійському офіцерстві

погордливу зневагу до місцевих українців та їхнього укладу життя. Невипадково в цьому середовищі постала така окраса російського дворянства, як Петро Текелія та Семен Зорич, обидва серби. Перший прийшов у Нову Сербію тридцятилітнім, згодом уславив себе руйнацією Запорозької Січі та арештом кошового отамана, потім — кривавим «замиренням» Кавказу; він пишався своєю зовнішньою схожістю на Петра I і помер з його портретом у руці<sup>1</sup>. Другий потрапив до Слов'яносербії малолітнім, відзначився у війні з турками тим, що 1769 року спалив Дубоссари, головне місто Ханської України, і сплюндрував довкрузні села; був у турецькому полоні, служив ад'ютантом у Григорія Потьомкіна, став одним із багатьох коханців Катерини, володів відомим кріпосним театром, що правив йому та його друзям за бордель.

1765 року на Січі відбулася загальновійськова Рада, на якій козаки розмірковували над тим, як протистояти загарбання їхніх земель Новоросійською губернією. Петро Калнишевський, обраний тією Радою в кошові отамани, закликав козаків чимдуж швидше заселяти північні межі Запорозьких Вольностей хліборобським людом і зміцнювати місцеві адміністрації в паланках. Одружені запорожці отримали дозвіл на переселення туди своїх сімей та родичів з Гетьманщини.

Ухвалення цього рішення призвело до корінної перебудови давнього укладу життя запорозького козацтва. Січовики вбачали у своїх Запорозьких Вольностях простір, на якому вони, згідно з привілеями, даними їм королем Стефаном Баторієм та гетьманом Богданом Хмельницьким, мали право жити своїм козацьким життям. Тобто добувати свого «козацького хліба» шаблею та рушницею, воювати тюркомовних сусідів і отримувати з того здобич, а ще — полювати, рибалити, торгувати, але

<sup>1</sup> Цікаво, що Олександр Суворов у своїх спогадах подав ніби власне кредо україномовний вислів Текелії: «Политыка, polityка, а рубаться треба [...] А що твоя папіра?». Цілком можливо, що цей серб з часом у побуті став послуговуватися українською. Він одружився на українці, значно молодшій за нього. За переказами, його взаємина із молодію дружиною завдячує виникнення пісні «Ой, під вишнею, під черешнею» («Ой, ти, старий дідуган, / Ізгнувся, як дуга. / А я молоденька, гуляти раденька»).

же не плугом землю орати, як це робить селянин, зневажуваний козацтвом так само, як і шляхтою. Запорожці здавна не допускали виникнення на своїх Вольностей землеробських поселень, побоюючись, що «селянський плуг притягне за собою й пана». Саме тому на Запорожжя не допускали жіноцтво, адже жінка — це сім'я, діти, спадщина, власність, оранка землі та її межування, податки й повинності, державна влада і пов'язані з нею обмеження. Врешті-решт, це ще й потребувало відповіді на складне запитання: яке місце має посісти козацтво в тодішньому феодальному суспільстві — шляхти чи селянина? Козацькі повстання кінця XVI — першої третини XVII століть у більшості й походили від небажання шляхти впустити до свого кола козаків, як і небажання козаків мати однакові права із селянином.

Запорожці, на відміну від одружених козаків Городової України, уникали цього питання в самому його корені: немає жінки — немає й проблем. Абсолютну більшість низового козацтва становили неодружені чоловіки, у меншості були ті, що мали сім'ї в обжитих землеробських районах України, а на Запорожжя приходили лише на сезон — з весни до осені. Для управління неодруженими чоловіками-запорожцями було достатньо їх зарахування до одного з 38 січових куренів, а курінні отамани мали знати кожного козака свого куреня в обличчя та в разі потреби покладати на нього обов'язки. Канцелярська справа стосовно «запису козака в курінь», вочевидь, не велася, принаймні до появи Нової Січі не лишилося жодного її документального сліду. Символом єдності куреня був довгий стіл з лавами, за який сідали однокурінники для спільного харчування. Спільний побут, майже родинні зв'язки (курінний отаман — батько, курінні козаки — його діти, а між собою — брати) і нерозділене майно куреня<sup>1</sup> гур-

<sup>1</sup> У власності куреня могли бути шинки, човни, рибальське приладдя — все, що могло забезпечити сидіння однокурінників за одним столом і частування з одного казана. Утім, власність куреня і власність козака не були тотожними. Хоча по смерті козака його майно підлягало розподілу між однокурінниками, та за життя ніхто не міг на нього зазіхати.

тували їх докупи, але ж ніяк не бюрократичні процедури й адміністративні приписи. Засадничим первнем цієї чоловічої спільноти були перерозподіл промислових угідь між куренями, періодичне переобирання своїх керівників і привселюдна ухвала їхніх рішень. Все це робили як мінімум щороку, для того, щоб обірвати зав'язі приватного володіння — як землею, так і посадою.

Ця козацька демократія гарно спрацьовувала впродовж XVII — першої третини XVIII століть. Але в часи Нової Січі виявилася недостатньою для управління сільськими поселеннями, що стрімко насували на Запорозькі Вольності. Спершу запорожці пручалися «нашестю гречкосіїв»: поселян шмагали батогами, грабували, примушували платити «за воду в Дніпрі». Проте від того мало зиск лише російське офіцerstvo, що завертало поселян до своїх маєтків. Тож виходом для запорожців стала «легалізація» гречкосіїв на запорозьких теренах, відведення їм землі й об'єднання їхніх сіл в особні адміністративні округи. Центрами таких округів стали запорозькі *паланки*. За висновком українського історика Володимира Мільчева, вони, як осередки запорозької адміністрації на віддалі від Січі, з'явилися під час перебування козаків у кримському підданстві. Паланка (поняття, запозичене турками з угорської мови) була невеликою фортецею, огороженою палісадом; у ній перебувала призначена з Січі паланкова старшина: полковник, писар, осавул та зазвичай три помічники — «підпанки». Кожне велике село мало власного отамана, відповідального за сплату податків сільською громадою до січової скарбниці. Під владою паланкових урядовців початково були посполиті — особи, що не належали до козацького стану, займалися сільським господарством, ремеслом чи торгівлею та підлягали оподаткуванню. Однак згодом і тих козаків, що заводили сім'ї й селилися в слободах разом з посполитими, виводили з підпорядкування курінним отаманам й передавали віданню паланкової старшини. Так у Війську Запорозькому з'явилися власні «піддані».

Першими центрами сільських округів в 1740-ві роки стали Кодацька та Самарська паланки. Між ними розподілили обжиті сільським людом райони Запорозьких Вольностей по правому та лівому берегах Дніпра. 1758 року в Самарській паланці нарахували 10 населених пунктів, з яких лише в одному містечку Новоселиця (тепер місто Новомосковськ) було 107 дворів одружених козаків і 323 двори посполитих; решту ж становили лише поспільські оселища. У Кодацькій паланці на 1760 рік найбільшим було містечко Новий Кодак зі 127 козацькими і 326 поспільськими дворами (на його основі сформувався сучасний Дніпропетровськ); ціле гроно поспільських сіл розсипалося по правому берегу від Дніпровського Надпорожжя до річки Тясмин. На півдні відомство Кодацької паланки досягало річок Томаківка, Чортотлик та Базавлук, де тамтешні козацькі зимівники переростали у велелюдні слободи, як-от Томаківська слобода, Чортотлицькі хутори й Шолохове. Оскільки ж лівобережжя Дніпра заселялося більш стрімко, то після 1765 року виникла потреба створити там Протовчанську, Орільську, а згодом і Барвінкостінківську паланки.

«Нашестя гречкосіїв» тоді охопило не лише Запорозькі Вольності, але й через Слобожанщину вихлюпнулося до Війська Донського. Утім, соціальний визиск там був набагато більшим, ніж на Запорожжі. «Подданных малороссиян» зазвичай приписували до донських станиць та окремих старшин, на користь яких вони відбували натуральні повинності; з 1763 року їх обклали ще й подушною податтю. Тож для українського селянина, котрий уперше пускався орати степову цілину, образ волі пов'язувався виключно із Запорожжям. Та однієї волі для нього було замало, були ще потрібні умови для хліборобства. Адже південний чорнозем важко було орати традиційними для Полісся сохою чи ралом, потрібен був важкий плуг, до якого впрягали кілька пар волів. Тому хліборобство потребувало на значні капіталовкладення, які часто були під силу лише великим поміщицьким господарствам. І це також впливало на маршрут селянської міграції.

Приплив населення змінював увесь уклад життя на Запорожжі. Раніше за зимівник<sup>1</sup> козакові часто правила проста землянка, яку він, провівши зиму, кидав напризволяще і йшов на промисли. Тепер же зимівники часто набували вигляду хутора із житловими та господарськими будинками, огороженими тином. Започаткування таких господарств не потребувало від запорожця вкладення значних ресурсів, але його власних робочих рук було для того замало. Тому створювали хутори ті запорожці, котрі або мали достатньо коштів для найму *молодиків* (молоді хлопці, зазвичай ще не прийняті в козаки певного куреня), або достатньо родичів чи земляків, яких можна покликати з Городової України. Підвищення безпеки на прикордонні та низькі податки до січової скарбниці (зазвичай 1 рубль з «димув») вабили сюди вихідців з Гетьманщини та Правобережної України — регіонів із селянським малоземеллям і відновленими поміщицькими порядками. Землеробська людність, що раніше трималася якнайдалі від небезпечного степу, тепер охоче селилася серед вільної просторіні. Сучасник тієї доби, придворний російський історіограф Герард-Фрідріх Міллер, помітив, що плин життя на Запорожжі струменить «с великою протів прежних обычаев отменою, потому что жители хотя запорожскими козаками числятся, живут с женами и с детьми и отправляют земледельство». Історик Михайло Слабченко образно описав ці зміни: запорозькі «містечка переорганізувалися на новий кштатл [...], вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші».

Безпечні кордони та відсутність російських митниць на Запорожжі додавали гучності дзвону грошей, що осідали

<sup>1</sup> Зазвичай більшість козаків проводила за порогами Дніпра весняно-осінній сезон та з настанням холодів поверталася в обжиті землеробські райони України, де мала сім'ї. Решта ж лишалася на Січі або в зимівниках. Інколи їх, на ногайський лад, називали кишлом або кишлицем (від ногайського *кислав* — зима), через що окремі дослідники роблять висновок про запозичення українцями господарських навичок цих давніх степових мешканців, зокрема землеробства, яким кочовики інколи займалися в місцях своїх зимівок.

в кишенях запорожців. Як писав ще один сучасник, генерал Олександр Прозоровський, «нередко случается, что те же старшины, казавшись в Сечи Запорожской ничего не понимающими [...], выезжают в Малороссию с хорошими капиталами и происходят в чиновники», тобто отримують офіцерські чини й помістя. Разом із торгівлею розвивалися й кредитно-фінансові операції, до яких залучалися навіть ногайські кочовики, приймаючи від запорожців векселі замість «готових грошей». З цим було пов'язано і стрімке зростання міських центрів Запорожжя, зокрема містечок Новий Кодак, Новоселиця, Кальміуська слобода та ін.

Січ на річці Підпільна була найбільшим містом Запорожжя. Її торговельно-ремісниче передмістя Гасан-Баша (Гасан-Базар) надзвичайно розрослося. Сюди приїздили грецькі, вірменські, турецькі та кримські торговці, було чимало купців, крамарів і чумаків з Правобережжя та Гетьманщини, також із російських губерній. Уманські євреї, користуючись протекцією кошового отамана, тримали тут свою кредитно-фінансову контору. Біля Гасан-Баші, при затоці Підпільної, був порт, до якого під час весняної повені приходили турецькі та грецькі морські торговельні судна по 6—7 на рік. Однак до середини червня, коли рівень води в Дніпрі спадав, кораблі залишали Січ. Більш зручні гавані розташовувалися біля слободи Микитине, де був давній запорозький Микитин перевіз (тепер місто Нікополь Дніпропетровської області). Туди запорожці хотіли перенести Січ після пожежі 1756 року, однак облишили те через намагання російського уряду побудувати при ній фортецю, більшу за Новосіченський ретраншемент. Та мілини Підпільної, як і пожежі, епідемії чуми й холери, не завадили Січі й надалі лишатися значним торговельним центром. «[здесь] изобилие всякой рыбы, дынь, арбузов; и на судах греческих и турецьких тут у пристани бывших, во множестве всяких фруктов, почти даром хозяевами дававшими[ся]», — писав один самовидець. Згадав він і чимало іншої дивини, не знаної в селах Гетьманщини: лимони з помаранчами, ціною 3 деньги за десяток найкра-

щик; трохи пошкоджені екзотичні фрукти віддавали задарма, багато їх викидали за борти кораблів у Підпільну, від чого часто траплялися хвороби. У великій кількості продавали ізюм, виноград, фініки та вина: вісант, мускатель, и «всякие черноморские» ціною від 2 до 12 копійок «за осьмуху».

Слобода Микитине, розташована у найвужчій частині Великого Лугу, на перетині шляхів до Криму через Дніпро, була важливим пунктом транзитної торгівлі Запорожжя, як і пропуску через кордон. Вперше її згадано 1740 року. На 1761 рік у ній було «хат до 30-ти запорожцев», оселених «ради шинкарства» (з тих хат 10 було шинками), а ще — «изрядная деревянная церковь». Як шинки, так і церква призначалися не так мешканцям довкружних зимівників, як величезній масі проїжджого люду. Тут був і карантин з російською військовою обслугою та лікарем, де приїжджих з кримських володінь тримали по 10 днів. 1754 року тут з'явився російський чиновник для видання «печатных билетов» російським підданцям, які переправлялися на кримський бік кордону. У Микитиному майже щороку проводили комісії з розгляду прикордонних суперечок за участі запорозьких, російських, турецьких, кримських і ногайських представників; на час їх проведення довкружжя рясніло від наметів та юрт. Тож життя в цій, здавалося б невеликій, слободі, інколи вирувало не гірше, ніж у добрячому місті.

Попри наявність російських контрольно-пропускних служб, запорожці міцно тримали у своїх руках Микитин перевіз обабіч Дніпра. Навпроти Микитино, через плавні, розташовувався Кам'яний Затон — колишня російська фортеця, зруйнована 1711 року. Всупереч тому, що ця місцевість належала Кримському ханству, запорожці в 1750-х роках спорудили тут 16 куренів, 10 кузень і базар. Як свідчить джерело, в «урочище Каменном Затоне в построенных лавках запорожские козаки [...] продают сала, пшено и протчая, и шинкуют горелкой, а в хатах продают печеной хлеб, паленицы, в погребах же оные козаки, также и жиды, продают вино виноградное, а в ледниках пиво». За повідомленням 1755 року, запорожці з дозволу кошового

і курінних отаманів наповнили 7 льохів льодом, «даби в наступаюче лето в тех татарских местах базару и кузницам быть». Згодом побудували й міст через тамтешню річку Білозерку й стали брати мостове. Хоча після протестів кримського хана козацьке оселище в Кам'яному Затоні не раз руйнували і заporожців силою виводили в межі російського кордону, воно поставало знову й знову.

Збільшення кількості сільських поселень на Запорожжі зву-жувало простір давнього козакування; щорічно розподіляти угіддя на Січі між куренями ставало дедалі важче, а власники зимівників все більше нарікали на «тісноту». Вона й примушувала заporожців глибше занурюватися в степ і створювати великі осередки на чорноморсько-азовському узбережжі. Українська людність масово розсіювалася на теренах Кримського ханства. У кримських містах було чимало українських заробітчанин — так званих аргатів, яких час від часу висилали за домовленістю ханських урядовців з російським консулом. Але встежити за усіма ними ніхто не міг; до того ж жорсткі заборони легко долалися корупційними змовами, як-от у випадку з аргатами, яких переховували ханські чиновники, попри наказ хана. Що й говорити, коли навіть майбутній ватажок Коліївщини, заporожський козак Максим Залізняк, займався шинкарством у турецькому Очакові. Так само легко заporожці долали кордон, коли йшли гайдамачити на Правобережну Україну чи шарпати ногайські аули або кримських чабанів: і російське чиновництво, і січове начальство, беручи частку від їхньої здобичі, те все покривало. Утім, час від часу траплялися скандали, як-от із заporожьким кошовим отаманом Григорієм Лантухом, котрий через те ледь не втрапив тоді до в'язниці, чи начальством Нової Сербії, що 1764 року було віддане під суд.

Під час перебування в кримському підданстві заporожці користувалося правом вільного ловіння риби та добування солі на приморських косах і лиманах. Ще на початку XVII століття вони відновили біля гирла річки Кальміус укріплення Домаха (колишній генуезький порт Адомаха, сучасне місто Маріуполь),

звідки їхня флотилія виходила добувати «козацького хліба» в османських та кримських володіннях. У 1720-ті роки тут вже існувала Кальміуська паланка — укріплення на чолі із заporожьким полковником і слобода, пов'язана з мережею довкружних зимівників. Не задовольняючись місцевими рибними ресурсами, заporожці звідси вирушали до гирла ріки Єя, розташованого на іншому березі Азовського моря. З межиріччям Єї та Кубані козаки добре ознайомились, беручи участь у походах кримських ханів на Північний Кавказ упродовж 1714—1715, 1728—1729, 1731, 1732 років. У другій половині 1730-х років поруч зі старим паланковим центром у Кальміуській слободі виникає новий — Єланецька паланка, яка контролювала територію на схід від Кальміусу аж до східного узбережжя Азовського моря; утім, її ліквідували за наказом російського уряду 1746 року, під час розмежування угідь заporожьких і донських козаків по Кальміусу. Однак на берегах Єйського лиману рибні стани та сезонні поселення заporожців продовжили стабільно існувати, переживши війну 1768—1774 років та руйнування Січі в 1775 році<sup>1</sup>. Станом на 1769 рік у Кальміуській слободі нараховували до 500 дворів. Однак очікування нападу кримців примусило заporожьке керівництво відселити її мешканців до Присамар'я, де, попри війну, суперечка з новоросійськими поміщиками не вщухала.

У роки перебування у кримському підданстві заporожці облаштували свої риболовецькі та соледобувні промисли в Дніпро-Бузькому, Тилігульському й Куяльницькому лиманах і продовжували експлуатувати їх у часи існування Нової Січі. Важливим їхнім опорним пунктом була Інгульська (Перевізька) паланка, розташована біля гирла Інгульця. Течія Дніпра вела від неї до Прогноїнської паланки на Кінбурнській косі. На відміну від решти заporожьких паланок, вони забезпечували виключно промислові потреби козаків. Кримські та турецькі прикордонні урядовці не раз ставали їм на заваді. Однак заporожькі ватаги

<sup>1</sup> 1792 року, на момент оселення Чорноморського козацького війська на Кубані, там виявили більше 2000 «бурлаків», з яких 100 записалися в чорноморські козаки.

все одно проривалися, інколи навіть погрожуючи гарматами. Та все ж це питання врегулювали без участі російських представників: козацтву продовжили право користування угіддями в обмін на постачання в Очаків деревини і дров. Перебування тут запорожців тривало й після 1775 року і склало основу майбутньої Січі на Дунаї.

Можливість необмежено громадити сіль та ловити рибу дозволяла запорожцям налагодити перероблення риби в промислових масштабах на місці добування цих ресурсів. Продукти перероблення (кав'яр різних сортів, клей, різноманітні в'яління й соління — від тарані до елітних осетрових) своєю дешевизною інколи тіснили те, що виробляли на Дону та Волзі. Адже в російських губерніях сіль обкладали високим акцизним збором, тому й траплялося, що тамтешні рибалки відмовлялись від соління виловленої риби, більшість якої через те й псувалася. Ніхто навіть приблизно не міг обрахувати обсяги запорозької торгівлі, веденої без мита та обліку. Та чумацькі валки, що безперервною вервечкою везли крам із Запорожжя, натякали на те, що вони були немаленькими.

Хоч стороннім спостерігачам і здавалося, що на Запорожжі повно незайманої землі, самі запорожці нарікали на тісноту. Розподіл угідь та вибори керівників Січі під час Ради часто супроводжувалися гострими сутичками. Уже в 1740-х роках на Запорожжі простежувалося існування двох угруповань, які не слід зводити до «класів бідноти та багатіїв». Перше трималося козацького давнього устрою, обстоювало безсімейне життя, щорічні вибори січового начальства, жила з рибальства, полювання, здобичництва й драгувалася обмеженнями, обумовленими стабілізацією кордонів, посиленням російського контролю, «нашестям гречкосіїв» і збільшенням бюрократичного регулювання з боку січової влади. Одним із лідерів цієї групи був кальміуський полковник Василь Кишенський, власник багатих рибних заводів. Друга прагнула використати зростання російського контролю для закріплення за собою старшинських посад, домагалася викорінення здобич-

ництва, заведення сільських поселень і отримання прибутків з них, відтак — розвитку землеробства і торгівлі його продуктами. Її речниками були кошові отамани Яким Ігнатович, Григорій Лантух та Петро Калнишевський. Останній, будучи кошовим отаманом у 1762, 1763 і 1765 — 1775 роках, перетворив землеробську колонізацію Запорожжя на інструмент протидії поміщицькій експансії, а свою боротьбу з гайдамацтвом пояснював тим, що воно дає імперському урядові привід для втручання у внутрішні справи Січі. Найбільше зіткнення між цими угрупованнями сталося під час Ради на Січі 26 грудня 1768 року і ледь не коштувало Калнишевському життя. Це повстання він придушив за допомогою солдат Новосіченського ретраншементу.

Та, попри це, Калнишевський безкомпромійно відстоював територіальну цілісність Війська Запорозького. Поземельна боротьба з Новоросійською губернією дійшла граничного напруження під час османо-російської війни 1768—1774 років. Завдяки дієвій участі в ній кошовий отаман знаходив аргументи для своїх силових дій проти новоросійців. Однак після закінчення війни їхні скарги і були покладені в основу обвинувального вироку щодо Січі, ухваленого Катериною II 22 травня 1775 року. Його виконання доручили генерал-поручикам Петрові Текелії та Олександру Прозоровському; 4 (за новим стилем 15) червня вони окупували Запорожжя по правому і лівому берегах Дніпра. Петро Калнишевський та його найближче оточення були заарештовані, запорозькі клейноди, артилерія, архів та фінанси передані до Новосіченського ретраншементу. Запорозькі Вольності розподілили між Новоросійською та Азовською губерніями.

Новоросійський «проект» тоді, здавалося, переміг свого конкурента. Однак останнє слово було за українським селянином, котрий за часів Нової Січі вперше почав освоювати степ, а згодом заселив його до самого моря. Саме він, йдучи прокладеними запорожцями шляхами, і визначив його належність до єдиного етнокультурного простору України.

## Чорноморське козацьке військо

Маніфест Катерини II про ліквідацію Війська Запорозького 3 серпня 1775 року виголосив: «Нет теперь более Сечи Запорожской.., следовательно же и [нет] казаков сего имени». Розгублене низове козацтво склало зброю і розійшлося по своїх зимівниках та промислах; найбільш завзяті пішли на підвладне Османській імперії межиріччя Бугу та Дунаю з наміром заснувати там нову Січ. Решта подалася до Молдови та Румунії й осіла в тамтешніх православних монастирях. 1779 р. між Росією і Туреччиною укладено Айналі-Кавакську конвенцію, згідно з якою турки відвели підвладних їм запорожців якнайдалі від російського кордону. Частина їх Порта виселила до Румелії, на узбережжя Мармурового моря. Багато козаків оселилося у Подністрів'ї, кілька тисяч їх мігрувало до Банату та Бачки, турецького порубіжжя Сербії та Угорщини, і оселилося на березі річки Тиса. Австрійський уряд, що володів тими землями, відібрав півтори тисячі запорожців та й розселив їх поміж сербськими граничарами, що несли прикордонну службу. Згодом деякі з них подалися на Задунайську Січ, та значна кількість загубилася серед місцевих сербів та угорців.

Утім, зріла нова війна між Туреччиною та Росією, і обом імперіям знову знадобилися запорожці. Турецький султан їх усіяко улещував та заохочував до військової служби, гарантував недоторканність військових традицій і самоврядування. У гирлі Дунаю Порта дозволила побудувати Січ та відновити прадавній запорозький військовий устрій. Покладаючи надії на султанську «ласку», багатотисячний потік козаків і селян попрямував з покріпаченої України до турецьких кордонів, викликавши тим самим неабияке занепокоєння петербурзьких вельмож. Так починалася Січ Задунайська.

У Петербурзі добре пам'ятали про переваги турецько-кримської кінноти над російською під час попередньої війни і про важливий внесок запорозьких кінних та човнових команд у перемогу над турками. Утім, відновлювати Січ Катерині II не дуже

й хотілося; вона ладна була створювати штучні козацькі формування, не пов'язані з традиціями низового козацтва, аби тільки «не згадувати самого наймення запорожців». Такими стали Бузьке козацьке військо, до якого набирали вихідців з Правобережної України (згодом ще й молдаван, румун, болгар і сербів), а також Катеринославське козацьке військо, сформоване із дворян-однорядців Катеринославської губернії за зразком Війська Донського (тому й звалося воно ще військом «Новодонських козаків»). Однак їхній чисельний склад і боєздатність лишались низькими; поміщики, закріпачуючи селян та козаків, ревно стежили, аби жодна «ревівська душа» не перейнялася знову козацьким духом. Та невідворотне наближення війни змушувало царат зменшити здирницькі апетити поміщиків і, врешті-решт, зважитися створити військо із колишніх запорожців. Нагальність такої потреби постала під час збройного виступу кримських татар 1782 року, коли Османи примірялися оголосити нову війну Російській імперії. Отож тоді правитель Новоросійської губернії Григорій Потьомкін закликав колишніх запорожців збиратися в Херсоні для формування кінного та пішого козацьких полків. Пригадаймо, що царський маніфест забороняв згадувати навіть наймення запорожців, тож це нове козацьке утворення умовно назвали Кіш вірних козаків — як протиставлення козакам «невірним», себто задунайським.

Сумна перспектива ув'язнення на Соловках чи в Сибіру, конфіскації майна, покріпачення та здирств оминула більшість із запорозьких старшин. Ще 1777 року колишнім козацьким старшинам, котрі, як говорив Потьомкін, «у злочинах кошового та його спільників участі не брали», надали військові чини та дворянство. Цієї милості удостоїлись запорозький військовий осавул Сидір Білий, який став предводителем херсонського дворянства, та військовий писар Антін Головатий, призначений на посаду капітана-справника міста Новомосковська (начальник земської поліції). Згодом обидва вони отримали чини секунд-майорів, патенти на дворянство і завели поміщицькі господарства. З цими постатями пов'язане народження

наступника Війська Запорозького — Чорноморського козацького війська. Доля Петра Калнишевського їх оминула лише тому, що вони напередодні і під час руйнування Січі перебували в Петербурзі із клопотанням для запорожців царських «милостей». Не знаючи, що генерал Текелія вже докінчив свою справу із Січчю, Головатий був на прийомі у царициного фаворита Григорія Потьомкіна і пропонував йому проект реформування Запорожжя за зразком Війська Донського. Вислухавши козацького старшину, Потьомкін мовив: «Браво!» — і жбурнув геть подані ним папери. А коли цей вельможа, граючись, з удаваним сумом сказав, що «Січ пропала», то Головатий з ледь прихованою злістю відповів: «Пропали ж і ви, ваша світлосте!» Потьомкін вперіщив у нього гнівний погляд, у якому вже замаячили Соловки, та Головатий дотепно повернув це на жарт, нагадавши князеві, що той записаний козаком до Куцівського куреня, отже, якщо «Січ пропала», то пропало і його козакування. Оцінивши дотеп запорожця, Потьомкін пом'якшив свій погляд і бовкнув: «Ти бреш, та не забрешися!»

Перед початком нової війни з Туреччиною Катерина II вирішила оглянути колишні землі запорозького козацтва та завойовані у турків причорноморські степи, де Потьомкін зводив губернські міста і поміщицькі села. 3 липня 1787 р. у Кременчуку колишні запорозькі старшини постали перед ясними царициними очима й подали їй клопотання про відновлення Війська Запорозького. Його автор, Антін Головатий, писав: «Це вже не буде Січчю, але особливе військо із колишніх запорожців, вони будуть мати свою осілість і порядок служби, гідний часо-ві та обставинам». Тобто йшлося не про відновлення Війська Запорозького, а про створення нового козацького витвору, який хоч і мав спиратися на військові традиції запорожців, але зорганізовувався на кшталт Війська Донського. Всупереч січовим традиціям, козаки нового війська мали поодружуватися. Катерина II наголошувала Потьомкіну: «Щоб з вашого боку було вжито запобіжних заходів, аби зі згаданих колишніх запорожців не було заведено товариство неодружених людей

ще й на їхньому старому підґрунті». Потьомкін наказав козакам негайно шукати наречених, і кожному, хто одружився, надсилав подарунок. Вважалося, що одружені козаки більше слухатимуть начальство й не тікатимуть до задунайців. Годі й говорити, що то були формальні реверанси задля вимолення прощі. Запорозькі звичаї та традиції передавали новим поколінням козацтва попри офіційні декларації.

Краснодарський історик Борис Фролов днем народження Чорноморського козацького війська вважає 20 серпня 1787 року, коли Потьомкін видав отаке розпорядження: «Щоби мати у намісництві Катеринославському воєнній команді волонтерів, доручив я секунд-майорам Сидору Білому та Антону Головатому зібрати охочих, і кінних та піших для човнів з тих, хто поселився в цьому намісництві й служив в колишній Запорозькій Січі, козаків». Однак до створення справжнього козацького війська справа тоді ще не дійшла, адже у Потьомкіна все ще йшлося про «команду волонтерів». Тож і охочих йти у «волонтери» було мало. Тоді Потьомкін дозволив набирати у козаки не лише колишніх запорожців, але й будь-яких вільних людей, навіть бурлаків бездомних, аби вони тільки не були дезертирами чи не скоїли яких злочинів.

До створюваного війська приєднався Харько<sup>1</sup> Чепіга зі своєю півсотнею «волонтерів», набраних з «вільних людей». Йому Потьомкін пожалував полковницький пернач і дозволив вербувати у козаки. Колишній запорозький старшина — полковник Протовчанської паланки, а тепер — капітан російської армії, Чепіга також удостоївся царициних милостей. Вона ж, будучи в Кременчуку під час своєї помпезної подорожі до Криму, частувала його зі своїх рук виноградом і дарувала йому оздоблену діамантами шаблю. Цей козацький достойник увійшов до трійці батьків-засновників чорноморського козацтва, відзначившись ще й тим, що прибув до Васильківського Коша зі справжніми

<sup>1</sup> Старовинне українське ім'я Харько є скороченням імен Захар і Харитон. Чепігу згадують у різних випадках то з одним, то з іншим повним іменем. Однак у подальшому його ім'я і по батькові усталено позначати як Захарій Олексійович.



запорозькими клейнодами — знаменом Протовчанської паланки, перначами полковника і військового табунщика, які він урятував від конфіскації 1775 року.

27 лютого 1788 р. «вірні» козаки урочисто зустріли надіслані царицею військові клейноди — велике біле військово-знамено, 7 малих знамен для куренів, булаву для кошового отамана та полковницькі перначі. Здавалося, що царський уряд, вже пошкодував через своє покvapливе рішення знищити Січ і зважився відновити козацький лад Запорожжя. Підбадьорені цим козаки стали повертатися з-за Дунаю до російських володінь. Однак кількість «вірних» козаків наприкінці 1787 р. ледь перевищувала 600 осіб. Зваживши на умовляння Білого і Головатого, Потьомкін оголосив, що колишні запорожці, котрі приведуть до війська охочих та забезпечать їх військовим обладунком, отримають офіцерські чини та дворянство. І от тоді чисельний склад почав зростати; вже у серпні 1788 р. лише команда Чепіги нараховувала 894 козаки. Поволі виокремлювалися назва і статус нового козацького війська. У січні 1788 р. його називали то «Кіш вірного Війська Запорозького», то «Козаками вірного Запорозького Коша», а в листопаді Потьомкін використав наймення «чорноморські козаки». У грудні остаточно усталася офіційна назва — «Ея Императорского Величества войско верных Черноморских казаков», що увійшло в історію як Чорноморське козацьке військо.

У квітні 1788 року почалося створення Чорноморської військової флотилії<sup>1</sup>. Звісно, вона вже не мала старовинних козацьких «чайок» часів Самійла Кішки та Петра Сагайдачного. Ще у 30-ті роки XVIII ст. на Хортиці російські інженери будували для запорожців «новоманерні човні», що поєднували козацькі суднобудівні традиції з європейським досвідом навігаційної науки. Флотилію чорноморців становили легкі судна — шлюпки і дюбель-шлюпки, катери, баркаси, канонерські човни (з франц. *canon* — гармата). Вони мали гармати і мортири

<sup>1</sup> Офіційно вона називалася Дніпровською гребною флотилією до часу переселення чорноморців на Кубань.

в носовій частині і призначалися для бойових дій на великих ріках, лиманах, частково на морі. Під човни для чорноморців стали також спішно переробляти судна, що виготовляли для розваг і подорожі Катерини II по Дніпру. Як згадував сучасник, ці судна були «конюшня, каретна і спальня для придворної челяді». Отак чорноморці стали єдиними серед козацьких військ Російської імперії, котрі володіли власною флотилією.

У Чорноморському козацькому війську усталився поділ на кінні та піші полки. З піших козаків утворили човнову команду. Оттоді у чорноморців склалися два роди військ: кіннота та, говорячи по-сучасному, морська піхота. Справою кіннотників було бойове забезпечення основної армії, включаючи утримання постів на комунікаціях, доправлення кореспонденції, розвідка і диверсії на ворожій території. А чорноморці човнових команд становили військовий різновид, пристосований не лише до бою на морі, але й для блискавичного десанту на суходіл. Поєднання цих якостей дало чудові результати під час морських баталій і штурму турецьких фортець. Запорожці досконало знали північну частину акваторії Чорного моря, мілини, глибини, особливості берегової лінії Дніпра, Південного Бугу та дельти Дунаю. Ці знання і досвід мореплавання стали у великій пригоді російському командуванню у ті часи, коли Чорноморський флот Росії тільки створювався. Військово-морські сили Росії мали вкрай строкатий склад, включаючи кораблі різних суднобудівних традицій — турецького або грецького, венеційського, французького, шведського типів. Ще задовго до перемог російських адміралів Ушакова та Сенявіна запорозьким козакам на чолі з Самійлом Кішкою, Петром Сагайдачним та Михайлом Дорошенком вдалося громити турецькі кораблі на Чорному морі. Та й доти османський флот переважав російський.

Під час османо-російської війни 1787—1791 років колишнім запорожцям довелося воювати на боці двох ворогуючих держав: задунайським козакам — турецького війська, а чорноморським — у складі російського. Проте в разі зустрічі вони намагалися уникати бою.

7 червня 1788 р. козацько-російська флотилія здобула першу велику перемогу у Дніпрово-Бузькому лимані над флотом турецького капудан-паші Ескі-Гассана, на прізвисько «крокодил морських баталій».

Після цих подій Потьомкін пропонував обрати козацьким командиром Харька Чепігу. Коливання між Чепігою та Головатим склали поважну політичну інтригу, але врешті-решт козаки визнали своїм кошовим отаманом Захарія Олексійовича Чепігу, котрий до самої смерті 1797 р. порядкував Чорноморським Кошем. Військовий суддя Антін Андрійович Головатий став командувачем козацької флотилії і незмінним заступником кошового отамана.

Надалі тривали воєнні дії. Успіхи козаків на Березані та при взятті Хаджибею (сучасна Одеса) й Очакова стали яскравими подіями, які змінили хід війни. Утім, після нагороджень й святкувань перемог настали тяжчі часи: недостатнє укомплектування особового складу, нестача провіанту і затримка жалування поставили Чорноморське військо на межу виживання. Ситуація вимагала термінового втручання Потьомкіна. За його наказом, для збору козаків від кожного повіту Катеринославського намісництва були призначені особливі засідателі. Вони отримали повноваження визволяти чорноморців від поміщиків, котрі, скориставшись поверненням козаків до своїх домівок під час зимової відпустки, не забарились записати їх у свої кріпаки. Потьомкін підтвердив своє раніше видане розпорядження приймати у чорноморські козаки усіх вільних людей, крім біглих кріпаків та дезертирів; інколи переходили до чорноморців і козаки з-за Дунаю. Військо поступово кількісно зростало, кінна команда вже нараховувала 2 000, піша — 5000 козаків. Щорічна платня кошового становила 500 рублів, судді — 400, військові писаря, осавулів і полковників — 300, попа — 105, курінних отаманів, довибишів і пушкарів — 30, простих козаків — 12 рублів. Втім, надалі негаразди призводять до бунтів і конфліктів із командуванням.

Восени 1789 року чорноморці перенесли свій Кіш у Придністров'я. Своєю резиденцією Чепіга обрав молдавське селище

Слободзею, розташоване за 20 верст від Бендер на лівобережжі Дністра. На козаків чекала найбільш кровопролитна битва за увесь час цієї війни, центральною подією якої став штурм Ізмаїлу.

Втрата Ізмаїла значила для Туреччини кінець усіх сподівань на відновлення колишнього свого панування у Північному Причорномор'ї. Та війна ще тривала. Кошовий отаман Чепіга, отримавши ордени Св. Георгія IV за здобуття Хаджибея і III ступенів за участь в штурмі Ізмаїла, ще відзначився у Мачинській битві 1791 року. Тут йому довелося відбивати атаки турецької і татарської кавалерії, а також битися із задунайськими запорожцями. Як він звітував, «убитих тіл ворога пребагато, у тому числі й невірних запорожців». За цю баталію він отримав орден Св. Володимира III ступеня. Решті чорноморців призначалися золоті хрести за здобуття Ізмаїла. Однак ніхто з козаків ту нагороду не отримав. Російські історики твердять, що сталось це через недбалість Чепіги та Головатого. Хтозна, чи так... Та можна бути певним лише того, що царат зазвичай умів вселяти надію на свою вдячність, однак все барився з тим, щоби бути справді вдячним.

Чорноморському козацькому війську тимчасово надали давно очікувану землю у межиріччі Бугу та Дністра. Резиденцією Коша стало молдавське селище Слободзея, де відразу збудували козацьку церкву. Майже 10 тис. козаків та членів їхніх родин осіли на визначеній Війську землі, утворивши 38 поселень, вочевидь, за кількістю куренів. Ще на землі Війська оселилося 2 тис. молдавських родин, цигани, котрі займалися ковальським промислом. Почалося налагодження мирного господарства. Козацький уряд утворив Подністровське (з центром у Слободзеї), Березанське та Кінбурнське окружні правління, кожне з яких мало очільниками старшин і полковника. Цей устрій дуже нагадував запорозькі паланки. У низинах Дунаю, по Дністру і Бугу чорноморці завели гарди для рибної ловлі, займалися скотарством, соляним промислом, бджільництвом, призначувалися до землеробства, виноградарства, городництва. Однак залишалися чинними й військові обов'язки. Козаки,

почергово залишаючи свої оселі, утримували кордонну лінію по Дністру, перевозили на човнах військові вантажі, частина їх перебувала у складі російських гарнізонів у Придунав'ї.

Однак недовго козакам жилося спокійно. 5 жовтня 1791 р. скінчив свої дні старий «благодійник» козацтва Григорій Потьомкін, у строкатій біографії якого значився й запис козаком Кущівського куреня, і гетьманом військ Катеринославських та Чорноморських, і прізвисько, дане йому запорожцями, — Грицько Нечоса. Щойно Подунав'я було звільнено від турків, туди почали жваво најджати російські поміщики й осаджувати своїх кріпаків. Постійні сварки за землю, невизначене майбутнє, цілком можливе розформування після такого стрімкого злету в останні роки життя Потьомкіна, змушувало чорноморців пожалкувати за цим «гетьманом». Та не стільки з його смерті, скільки через свою беззахисність та непевність.

19 квітня 1790 р. Потьомкін додав до виділеної Чорноморському Війську землі ще й «округу Єнікольську з Таманом», себто околиці сучасної Керчі й Таманський півострів. Він ще й «подарував» і власні риболовні угіддя, що були в тих краях. Утім, після його смерті бракувало юридичного закріплення статусу наданої чорноморцям землі. Тож отаман Головатий маневрував ось яким чином. Він зобразив справу так, буцім Потьомкін обіцяв виклопотати землю чорноморцям у цариці, а до того, як вона видасть свій указ, тимчасово поселив чорноморців у межиріччі Дністра та Бугу. Не шкодуючи красномовства, він у своїй «дипломатичній місії» до Санкт-Петербургу скаржився на сваволю поміщиків, котрі без щему сумління забирають козацьку землю, просив монаршого заступництва і виділення козакам землі якнайдалі від поміщицьких володінь, себто на незаселені низини Кубані.

Антін Головатий знав, що просив. Кубанські землі були добре відомі запорозькому козацтву часів останньої Січі. Запорозькі рибалили тут «без виходу», мало зважаючи на те, що та земля належала Кримському ханству. На ріці Єя вони побудували курені й устаткували рибні заводи. Від кубанських ногайців до

них тікали невільники — грузини та вірмени. Роздратовані ханські урядовці вже й курені їм палили, і в Петербург жалілися, та все дарма. І хоч царат слав накази у Січ про відкликання запорожців із кубанської землі, а в місті Черкаську донські козаки перехоплювали запорожців, які прямували на Єйські коси, та запорожців не меншало на правобережжі Кубані. Дехто з них спокійно пережив і зруйнування Січі, і дві російсько-турецькі війни. Ось чому, перебуваючи у Петербурзі, Головатий вільно орієнтувався в географії Кубані і просив надати Війську Чорноморському терен, починаючи від Азовського моря по річці Кагальник на урочище Хомутицьке, потім від річки Манич до гирла Єгорлика й прямуючи ним на Ставрополь, а звідти — по Кубані до Чорного моря.

Звісно, царат не втратив потреби в козаках і волів їх бачити охоронцями своїх кордонів з Туреччиною. Однак тримати чорноморців поруч з іншими колишніми запорожцями — підвладними туркам задунайськими козаками — остерігався, адже втечі чорноморців за Дунай тривали й далі. Після укладення Яського миру 1791 року з Портою Росія остаточно закріпила за собою володіння правобережжям Кубані. Геополітичні зазіхання царату змістилися з північно-західного Причорномор'я до Кавказу. Однак кубанський край лишився малозаселеним. 1790 року Потьомкін переселив ногайців, що кочували правому березі Кубані, на азовське узбережжя між річками Молочна і Берда. До речі, з цих кочовиків, давніх сусідів запорожців, російський уряд сформував 1801 року два ногайських п'ятисотенні козацькі полки, так само «за зразком Війська Донського» і користуючись досвідом формування чорноморського козацтва. Утім, вони були розформовані 1804 року й емігрували до Туреччини після Кримської війни 1853—1856 років, залишивши по собі згадку у назві міста Ногайськ — тепер Приморськ, райцентр у Запорізькій області. Тож російському урядові нічого не заважало переселити чорноморців на безлюдні кубанські степи.

Однак Катерина II зволикала. Слід було визначити розмір наданої козакам землі, аби не образити поміщиків, котрі миттєво

з'являлися на щойно здобутих Росією землях. Звісно, «Острів Тамань»<sup>1</sup> був замалий для розміщення цілого козацького війська. Кошовий отаман З. Чепіга у березні 1792 р. завбачливо відрядив на Кубань козацького полковника Мокія Гулика для обстеження тамтешнього краю і визначення зручної для поселення землі. Гулик регулярно слав листи з Кубані Головатому до Петербургу. Це дозволило козацькому дипломату вдало орієнтуватися в заплутаних петербурзьких коридорах і не дати себе одурити з приводу «пожалуваної» землі: на Кубані Гулик був очима і вухами Головатого. У гирлі Кубані загону Гулика довелося пробиратися заболоченим очеретинням з міриадами комарів. «Тут доброго степу мало», — писав козацький старшина. Однак далі краєвид змінився: «У наявності там придатна для поселення, хліборобства, скотарства, сінокосу і рибної ловлі та до іншого [земля] кращою бути не може, та й лісів понад Кубанню багато й вода добра». Гулик йшов повз уламки зниклої татарської цивілізації, споглядаючи руїни фортеці з кам'яними стінами Темрюк, колишньої резиденції сераскера (губернатора) кримського хана Копил (тепер Слов'янськ-на-Кубані), залишки сіл некрасівських козаків — колишніх донців, котрі після поразки повстання Кондратія Булавина перейшли на службу до кримського хана, а згодом переселилися на Дунай, поруч із Задунайською Січчю. Руїни, згарища, зруйновані мечеті... Утім, не була земля ця суцільною пустою. Лише на Тамані Гулик зміг записати у чорноморські козаки більше сотні різних бурлаків, а всього нарахував їх на Кубані понад дві тисячі. Хто ці люди? Чи не ті це запорозькі рибалки чи залишки некрасівців? Тож цієї землі Гулик радив Головатому добиватися негайно, бо поміщики вже закидали місцеве начальство проханнями віддати їм цю землю. Вже дві тисячі донських козаків, заснувавши станиці, відхопили її шмат.

<sup>1</sup> Себто Таманський півострів. Рукави Кубані впадали в Азовське та Чорне море, а головне русло Кубані в низинах час від часу постійно змінювалося. Ось чому Тамань здавалася островом. За тодішньою модою на відновлення давньогрецьких назв, його часто йменували островом Фанагорія, за назвою античної колонії.

Нарешті 30 червня 1792 р. Катерина II надала Чорноморському козацькому війську грамоту про пожалування кубанської землі. 15 серпня козацька депутація на чолі з А. Головатим прибула з Петербургу до Слободзеї що розпочало тривалий процес переселення.

16 серпня, після закінчення остаточного ремонту в Миколаєві, 51 судно козацької гребної флотилії, а ще — транспортні та приватні човни з 3 тисячами переселенців вирушили до берегів Кубані. То була перша партія переселенців, якою керував командувач Чорноморської флотилії, у майбутньому адмірал російського флоту Павло Пустошкін. Човни флотилії не призначалися для плавання у відкритому морі, тож і йти вони повинні були під охороною крейсерських кораблів каботажем вздовж кримського узбережжя. Під час зупинок у Балаклаві, Ялті, Судаку і Керчі не припинявся набір у козаки усіх охочих. 25 серпня ескадра досягла Тамані.

Кошовий отаман очолив другу партію, котра виступила 2 вересня з Кошем, канцелярією, військовим обозом і двома тисячами кінних козаків. Вона пройшла суходолом, попрямувавши на столицю Війська Донського — Черкаськ, і 9 листопада зупинилася на зимівлю біля Єйської коси. Згодом рушила третя партія під командою чорноморського полковника Костя Кордовського, котра, пройшовши Кримський півострів, у жовтні переправилася через Керченську протоку. А. Головатий виступив з останньою великою партією, сформувавши 20 колон. Частина їх рушила через Крим, решта — шляхом Чепіги, себто довкола Азовського моря. Полковий осавул Федір Черненко залишився в Слободзеї опікуватися вдовами, сиротами й тими чорноморцями, хто не мав належного статку або бажання переселятися на Кубань. У липні 1794 р. фельдмаршал Петро Румянцев наказав, аби усіх чорноморців з їхніми родинами, котрі не встигли переселитися, записати веслувальниками до Гребного флоту, що базувався у Хаджибеї. З 1123 козаків утворили Чорноморську команду. Та більшість з них була задіяна не на військовій службі, а в будівництві нового міста — Одеси,

котра постала на руїнах турецького Хаджибея. Заможніші козаки осіли в одеських передмістях; дехто з них, як сам Черненко, отримав землю і дворянство, а хто сконав від тяжких робіт чи подався світ за очі... 1797 року цю команду розформували, з них 247 козаків приєдналися до своїх товаришів на Кубані.

Переселення чорноморців на Кубань тривало до кінця XVIII століття, та, власне, українське заселення краю не припинялося аж до початку XX століття. Кубанський край, або, як тепер його називали, — Чорноморія — набував виразного українського забарвлення. У строкатій палітрі місцевого мовлення переважали діалекти й говірки Лівобережжя Дніпра.

Лише тут, у прикавказьких степах, у небезпечному сусідстві з войовничими адигами й ногайцями, українці могли ще більше століття зберігати козацькі традиції. Справжніх січовиків на Кубань переселилося до 40 % від усього загалу козаків. З часом їх частка меншала. Чорноморське лицарство повнилося вихідцями з росіян, поляків, молдаван, греків, сербів, болгар, албанців, турків, ногайців і кримських татар, євреїв та інших націй, яких доля поєднала з Україною. Серед чорноморців-іноземців найбільш відомі військовий писар «польської породи» Підлесецький, генерал-майор і кубанський отаман Микола Букретов був євреєм, старшина і полковник Таманської округи Іван Юзбаша — турком. У чорноморські козаки йшли й адиги, північнокавказькі вірмени-черкесогаї, котрі тікали з турецьких володінь; на початку XIX ст. виникло велике ногайське поселення на землях чорноморців біля Ахтанизівського лиману. Та українці серед чорноморського козацтва переважали. Покріпачені селяни тікали з України до вільної від панського ярма Кубані. У 1848—1849 роках відбулося останнє масове переселення українців у Чорноморію: понад 100 тисяч вихідців з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній мігрували до кубанських степів.

Кубань перетворювалася на регіон, органічно пов'язаний з етнокультурним простором України та її козацьким минулим. Отож українці Кубані й плекали традиції запорожців, вва-

жаючи свою Чорноморію прямою спадкоємницею Запорозької Січі. Ось як влучно вловив українське ество Кубані один із перших кубанських істориків Іван Попко: «Весь військовий склад чорноморського народонаселення має одну фізіономію, втілений однією народністю — малоросійською... Чорноморці говорять малоросійською мовою, що добре збереглася. Так само збереглися, під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси малоросійської народності у манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському».

## Південна Україна в останній третині XVIII — першій половині XIX ст.

Перемога Російської імперії у війні 1768—1774 років розгорнула перед нею широку перспективу територіальних загарбань у Північному Причорномор'ї. Кючук-Кайнарджийський мир зафіксував передання їй Османами межиріччя Дніпра та Південного Бугу, фортець Керч і Єнікале в Криму, побережжя Азовського моря між ріками Берда і Єя. Посиливши під час війни свою військову присутність у степовому краї, монархія Романових тепер почувалася спроможною охопити його прямим контролем, створюючи нові губернії й максимально скорочуючи автономію прикордонних козацьких спільнот. 1775 року було розформовано Військо Запорозьке і реформоване Військо Донське; керівництво обох цих козацьких спільнот зазнало репресій. Запорозькі Вольності розподілили між Новоросійською та Азовською губерніями, до яких приєднали щойно здобуті від Туреччини терени і в яких почали розподіляти землі під поміщицькі господарства. Катерининський уряд хотів бачити тут типовий для центральних районів Росії уклад життя з мінімальними місцевими відмінностями.

Однак сталося не так, як гадалося. Виявилось, що землі, які роздавали під поміщицькі господарства як «порожні», за фактом такими не були, бо рясніли запорозькими зимівниками

в найкращих угіддях. Багато їх (загальне число — 7567) у цей час стрімко перетворювалися на хутори і слободи, до яких постійно прибувало населення з північних регіонів України. Крім того, запорожці зовсім не хотіли миритися з підступною ліквідацією їхньої Січі. У Барвінкостинківській паланці, де поземельна боротьба з російським офіцерством у 1775 року вже доходила до пострілів і лязкоту шабель, пішов розголос про отамана Метелку, який буцімто зібрав 3 тисячі калмиків і закликав до себе козаків для походу на Січ з метою її відновлення. Чутки зображали його і як «Метлу-Путачова», котрий іде з Дону на Запорожжя для відвоювання козацької волі; твердили і про 2 тисячі запорожців, що, мовляв, переховуються в Кримських горах і готові рушити йому на поміч. Російські урядовці карали розповсюджувачів таких чуток, однак чіпати запорожців остерігалися, щоб не збурити повстання. Тож і запорожські зимівники, хутори та слободи не одразу опинялися в руках поміщиків.

Запорожці хоч і не вдалися до збройного виступу, однак спромоглися створити чимало проблем для російського уряду. Найбільшою з них був їхній відхід до османських володінь і заснування Задунайської Січі. Її поява не лише посилила охорону кордону Османської імперії, але й дестабілізувала управління степовим прикордонням монархії Романових. Адже українському населенню було куди йти в разі посилення російського контролю. Хоч у результаті чергової війни з Османами 1787—1791 року Росія й закріпила за собою володіння Кримом і здобула нові терени між Південним Бугом та Дністром, однак контролювати загарбані землі її урядові стало ще важче. Адже серед місцевого населення, яке до того ж перебувало в постійному русі, було вкрай мало прихильників її влади. Остання ж трималася в регіоні майже виключно на солдатських багнетах і не отримувала від нього жодного економічного зиску.

Розуміння того, що «на штики можливо спиратися, однак сидіти на них неможливо» (популярна в ті часи французька приказка), спонукав уряд Катерини II до активного пошуку прибічників. Першими серед таких мали стати представники місцевих

еліт, яким надавався статус російського дворянства. 1785 року імператриця підписала «Жалувану грамоту дворянству», що звільняла його від обов'язкової державної служби й зміцнювала його власницькі права щодо землі та кріпаків. Колишні гетьманські та запорожські старшини, так само як і кримськотатарські та ногайські мурзи, охоче отримували дворянство, що давало право на поміщицьке володіння. Однак Росія була не лише дворянською імперією, але і корумпованою державою зі слабкими інститутами управління, а відтак і великим простором для чиновного свавілля. Корупція в ній (попри первісне латинське значення цього слова) не була порушенням системи, але ж власне системою: влада як умова власності та збагачення.

Виявилось, що власне факт отримання дворянства майже нічого не дає для захисту прав власності. Поміщик, котрий заселив надану йому землю, забезпечив поселян реманентом і створив господарську інфраструктуру, себто чесно виконав вимоги уряду, міг легко все втратити. Для того щоб це помістя стало його власністю, було потрібно, аби приїхав землемір, все обміряв і підписав відповідний акт. Але фахівців-землемірів бракувало; ті, що бралися до виконання їхніх обов'язків, часто не мали не лише найменшого людського сумління, але й елементарних професійних навичок. Вони не поспішали до безчиновних поміщиків, зате запопадливо обміряли володіння великих сановників та їхніх приближених. За висновком українського історика Анатолія Бойка, «бажання, симпатії, антипатії простого геодезиста ставали додатковим фактором земельного устрою Південної України». Середні та дрібні поміщики, як і поселяни державних слобід, могли десятиліттями очікувати розмежування і певності щодо своєї власності. На початку 1790-х років було розмежованого всього 8,7 % з усіх розданих земель і лише 3,5 % маєтків вповні закріплені як власність.

Непевність власності визначалася і тим, що право земельних роздач закріпив за собою «головний командир новоросійського краю» Григорій Потьомкін. Величезна кількість ордерів, підписаних ним чи не на коліні, містила багато суперечностей, що

збільшували простір для корупції та окупації. Після смерті Потьомкіна 1791 року місце імператора Півдня зайняв новий фаворит Катерини Платон Зубов, який змістив центр регіону до створеного ним Вознесенського намісництва і піддав сумніву ордери, підписані своїм попередником, вчинивши масштабний перерозподіл земель. Все це готувало благодатний ґрунт для діяльності всіляких нахаб і аферистів, а хто грав за правилами, ризикував програти. Тож і випадки, описані Александром Пушкіним у романі «Дубровський», були типовими і для Південної України.

Владу як головну умову власності та закон як інструмент обману для досягнення влади й добування через неї власності слід вважати головною причиною того, чому освоєння причорноморського степу не пішло по шляху американського фронтиру. Стартові умови, здавалося б, були однаковими. Запорозький козак нічим не різнився від піонера американських прерій. І той, і інший діяли в схожих природних та соціальних умовах, мали особисту свободу та зброю, яку на власний розсуд застосовували як проти «тубільців» — ногайців та індіанців, так і задля промислів; і той, і інший залишали райони з надмірним державним контролем і занурювалися в «дику», безконтрольну просторінь, де займали вільні землі, створювали власні господарства та вдавалися до ринкових операцій для збуту її продукції. Але в той саме час, коли Сполучені Штати Америки оголосили приватну власність основою-основ свого соціального порядку, підмурком Російській імперії, як і в часи Івана IV, був дворянин-кріпосник, власність якого гарантувалася не законом, а його участю в загальнодержавному беззаконні. Тож у середині XIX століття, коли в США процвітало капіталістичне фермерство та стрімко розвивалася міська індустрія, у «Новоросійському краї» більшість поміщицьких господарств була збитковою й закладалася через борги. Власне, і сам цей «край» довго лишався збитковим і не повертав навіть те, що вкладала в нього імперія, пов'язуючи з ним своє марення про власну велич.

Поміщик у Південній Україні не став тим, чим був поміщик у центральних районах Росії. Якщо в козацькій Україні посполитий мав право вільного вибору місця помешкання й не був міцно пов'язаний круговою порукою із сільською громадою, то у дворянській Росії селянин жорстко прикріплявся до землі. Основою сільської неволі була селянська община, об'єднана круговою порукою, що спонукала за провинку кожного карати всіх, а відтак — усі карали кожного, відповідали за повинності щодо поміщика та держави і пильнували, щоб ніхто того не уникнув. Земля общини підлягала періодичному перерозподілу між селянами, а це позбавляло сенсу дбати як про покращення її родючості, так і добробуту тих, хто її обробляв. Однак община була гарним заміном нерозвинутих державних інститутів найнижчої ланки; вона гарантувала селянину мінімальний прожитковий рівень, а поміщикам та державі — постійний прибуток від землі та людей, що на ній працюють. Власне цей устрій і запроваджували в степових слободах після закінчення 10-річної пільги, передбаченої законом для поселення від часу його оселення. Однак в умовах степу довго не могли налагодити механізми, які стримали б поселення від переходів на інші місця, де пільги ще не закінчилися або де держава створювала привілейовані умови, стимулюючи заселення нових земель. Відтак імперські чиновники мусили крізь пальці позирати на селянські переходи, хоч і підписуючи страхітливі документи про їх заборону. А пошуки вільної від тягла землі спонукали українських селян заселяти величезний степовий обшир — від Буджака до Криму, Північного Кавказу й Астрахані.

Отже, південноукраїнський поміщик, аби поселення від нього не розбіглися, мусив приваблювати їх, надаючи реманент, зерно для сівби, будівельний матеріал тощо. Для оброблення південного чорнозему не годилися легкі рала та сохи, типові для Полісся. Степ потребував важкого плуга, бо, як тут говорили, «хто паше сошкой, у того хліба трошки, а хто плугом оре, той і хліб бере». Традиційні українські плуги лісостепу мали дерев'яну основу з колісним передом (колішня) та залізними

лемешем і череслом. Степовий плуг мав бути більш масивним та міцним; у нього запрягали до 4 пар волів, вправлялися ним міг плугатар і 2 погоничів. Повністю залізний плуг, що потребував менше тяглової худоби та робочих рук, виготовили на півдні України лише 1872 року, а фабричні металеві плуги широкого застосування дістали лише наприкінці XIX століття. Не кожна селянська родина мала все необхідне для оранки степу. Селяни могли супрягою орати наділи кожного з них по черзі. Однак легше було скористатися тим, що міг одразу дати пан; звісно, в обмін на зобов'язання, а згодом — і свободу. Але й самому панові для того, щоб розбагатіти на землеробстві, треба було і до того володіти статком. Як відзначив Анатолій Бойко, майбутні поміщики часто отримували «стартовий капітал» на розведенні сірої степової великої рогатої худоби. Ця нині втрачена порода відзначалася унікальними якостями: швидко плодилася і набирала вагу, мала гарне м'ясо, була стійкою до хвороб, а догляд за нею був мінімальний<sup>1</sup>.

Утім, існував і коротший шлях до багатства — через здирства на державних посадах. І тут не було меж людській винахідливості, що не зупинялася перед застереженнями моралі, як-от під час епідемії чуми у Феодосії 1812 року, коли карантинні службовці зганяли і хворих, і здорових людей в одні будинки, арештовували їхнє майно, підписували акти про його знищення як зараженого та потай його продавали. Злочинні обладунки набирали обертів і щодо нерухомості кримських татар, які масово емігрували до Туреччини і за безцінь збували свою власність. Та вищим шиком для пройдисвітів стали підряди на постачання сукна та провіанту для армії, концентрація якої в Південній Україні була більшою за будь-який інший регіон імперії. Будівництво військового флоту теж становило невичерпне джерело для нечесної поживи. Кораблі, нашвидкуруч зроблені з неякісної деревини, за кілька років перетворювалися на роз'їдену червами трухлявину. 1787 року Франсіско де Міранда,

<sup>1</sup> У дніпровських плавнях догляд за худобою полягав лише в тому, що навесні молодняк вивозили на острови, де він лишався до осені, набираючи вагу самопасом.

герой воєн за незалежність США та Венесуели, іронічно описав недоладний верф біля Херсону, з якого морські судна тягнули по мілководдю, використовуючи взятих у ногайців верблюдів.

Монархія Романових змогла заковтнути причорноморський простір, але виявилася неспроможною перетравити його. Скрізь панували безлад і корупція, зумовлюючи негативний соціальний відбір, бо знатність та багатство отримували люди із сумнівними моральними та професійними якостями, а хто грав за правилами — той часто «впадал в уныние». Промовистий приклад «уныния» дрібночиновного південноукраїнського люду демонструє справа перекладача Катеринославської контори опікунства іноземних колоністів Карла Олея. Виходець із польської шляхти, він 12-літнім почав служити кур'єром шляхетського корпусу, за десять років дослужився до канцеляриста земського суду. Самотужки здобував освіту, вивчав мови, мав нагороди за зразкову службу, міг би й далі неквапом підніматися дрібними кар'єрними східцями, якби 1809 року не вийшов указ про заборону надання чинів з правом на спадкове дворянство за вислугою років. Єдиною підставою для такого висновку став університетський диплом. Та для нього, людини непересічних здібностей, це було не по кишені; багаторічна бездоганна служба виявилася марною. Олей спершу вдався до пияцтва й розпусти, але згодом задумав створити таємний «Орден лицарів Лева». Магістр цього псевдомасонства планував наwerbувати 4 тисячі «лицарів», добути засобом фальшування асигнацій та пожертв кошти на закупівлю для них зброї та рушити з ними в Крим, збудити серед його мешканців антиросійське повстання і повернути півострів турецькому султану, за умови, що той визнає Карла Олея королем кримським. На час викриття змови він встиг наwerbувати аж 200 «лицарів» і роздати їм «патенти» на титули герцогів тощо, вочевидь, в обмін на пожертви.

Важко сказати, що то було: легковажна афера чи дійсно зухвалий план. Однак 200 наwerbованих осіб, готових іти відвойовувати Крим для султана турецького, промовляє про те, наскільки хиткою була лояльність місцевого люду до Росії.



Особливо якщо зважити, що більшість тих «лицарів» становили дрібночиновні дворяни-українці. Хоч би як монархія Романових не намагалася перетворити причорноморські степи на російський етносоціальний простір, все одно українські пагони вперто проростали крізь штучні імперські насадження й покривали їх густою тінню. Адже українці становили більшість не лише серед селянства, але й дворянства південного регіону, котре, як виявилось, не стало надійною опорою для дворянської імперії. Переважна більшість населених пунктів колишніх Запорозьких Вольностей поставала на основі козацьких зимівників, хуторів, слобід і містечок. Навіть губернські центри засновували не на порожньому місці, а на основі інфраструктури, сформованої за часів Січі. Так, адміністративні установи Катеринослава розмістили в Новому Кодакі, аж поки на місці козацької слободи Половиця не побудували місто з регулярним плануванням. Кордони повітів та провінцій початково збігалися з межами запорозьких паланок. Приплив сільського люду з центральних районів Росії був незначним, проте міста, заповнені різночинним людом, з часом ставали російськомовними.

Ідеологія Російської імперії не була послідовною щодо виправдання анексії причорноморського простору, яку не можна було зобразити так, як «збирання руських земель» стосовно привласнення козацької України. Аргументи щодо завоювання Причорномор'я подав так званий «грецький проект». Російський історик Андрій Зорін відтворив погляди одного з його авторів, Григорія Потьомкіна, так: «Росія повертає собі свою древню святиню, і це повернення супроводжується інтенсивною елінізацією впокореної землі. Росіяни приходять у провінцію, що колись належала грекам, знову надають їй грецького вигляду і заново здобувають свою віру й історію, також почасті перетворюючись на греків». Тобто росіяни заступалися за греків, скривджених турками і татарами багато століть перед тим, і самі ставали греками через отримане від них православія. «Надання грецького вигляду» завойованій місцевості полягало у великомасштабному перейменуванні: Крим назвали

Таврією, Акмечеть — Сімферополем, Ахтіяр — Севастополем, Хаджибей — Одесою і т. ін. У Петербурзі планували і Стамбул перейменувати на Константинополь, розділити Османську імперію на «Візантію» й «Дакію», на чолі яких Катерина хотіла бачити своїх онуків — Костянтина і Олександра, давши їм навмисно грецькі імена. Ідею «Новоросії» як «продовження Росії» під впливом «грецького проекту» засунули в дальню шухляду, що і позначилося на перейменуваннях населених пунктів цієї губернії: Слов'янськ (колишня запорозька слобода Микитине) став Нікополем, Орлик — Ольвіополем (сучасний Первомайськ), у низинах Дніпра постав Херсон. 1783 року Новоросійську губернію ліквідували, а її територію увели до складу тоді ж створеного Катеринославського намісництва. Кульмінація «грецького проекту» припала на подорож Катерини II до Криму 1787 року. Напередодні чергової війни з Османами цей символічний акт був спрямований на збурення визвольної війни греків проти турків.

Воцаріння Павла I новим шлейфом перейменувань сигналізувало про згортання тепер вже «грецького проекту» і відновлення «новоросійського»: 1796 року Катеринославське намісництво перетворилося на Новоросійську губернію, Катеринослав — на Новоросійськ. Олександр I 1802 року знов спрямував гойдалку в «грецький» бік, поновивши Катеринослав і ліквідувавши Новоросійську губернію і розділивши її територію на Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. Цей адміністративно-територіальний устрій без істотних змін проіснував до початку ХХ століття. 1814 року військове управління цих трьох губерній об'єднали в Новоросійське генерал-губернаторство, що проіснувало до 1873 року. Остаточо від «грецького проекту» в Петербурзі відмовилися 1821 року, коли в Греції почалася національно-визвольна війна, на хід якої Росія вже не могла впливати.

Відтоді Романови переключили свою увагу на болгар, збурюючи їхні повстання напередодні кожної наступної війни з Османами і тим наражаючи їх на жорстокі репресії з боку турків. Перший великий приплив болгарських біженців до підросійських територій стався під час війни 1806—1812 років, за результатами

якої Росія заволоділа межиріччям Дністра і Прута. Бухарестський мир 1812 року передбачив виселення з його південної частини, Буджака, усіх ногайців. Частина їх переселилася в підтурецьку Добруджу, решта ж прийняла російське підданство і приєдналася до ногайських орд, оселених 1791 року на узбережжі Азовського моря між ріками Молочна та Берда. Їхнє ж місце в Буджаку зайняли болгари, гагаузи, а також переселенці з Німеччини та Швейцарії, яким надали статус іноземних колоністів.

Перші німецькі колонії на півдні України з'явилися 1788 року на острові Хортиця та поблизу нього; згодом місця компактного проживання німців-колоністів утворилися вздовж річки Молочна та в інших районах. Уряд гарантував всім колоністам свободу віросповідання, невтручання у внутрішнє управління, звільнив від військової повинності та надав податковий імунітет на значний термін. Їхнє головне завдання полягало в освоєнні степового краю з використанням європейських аграрних технологій. Їм українці завдячують засвоєнням нових агрономічних та зоотехнічних знань, як і запозиченням розведення великої рогатої худоби м'ясо-молочних та молочних порід, які витіснили місцеву робочу і м'ясну сіру степову, а також сальних порід свиней. Використання свинячого сала та смальцю раніше не було притаманне українській кулінарії, однак було добре знане як німецький шпик. Свині великої білої породи, виведені в Англії спеціально для потреб флоту (змащення жиром такелажу та ін.), в Україні дістали інше використання.

Південна Україна формувалася як багатоетнічний регіон з чисельним переважанням українців. Українська мова лунала всюди. Ось як описав мовну ситуацію в Криму вчитель російської словесності в Феодосії Михайло Дмитревський у 1820-х роках: «Русские, коих бо́льшая часть живет в Симферополе и в Феодосии, также в пяти или шести деревнях, со взятія Крима ими заселенных, в других же городах Тавриды русских очень мало. Российский язык, которым наши соотечественники говорят в Крыму, весьма много испорчен малороссийским и польским наречиями; причиною сему то, что там находится очень мно-

го малороссиян и поляков. Великороссиянин, приехавший в Крым, найдет там много невразумительных для него слов, которые заставляют его задуматься при самом разговоре русского с русским человеком. Для любопытства я привожу здесь некоторые слова, которые в употреблении у самых природных россиян, в Крыму живущих: бачить (видеть), сховать (спрятать)[...], зробіть, кухлик, глечык».

Якщо переважна більшість прийшлого населення (слід також згадати євреїв, греків, поляків, шведів) змогла адаптуватися до непростих умов життя в південному краї, то корінні його мешканці — кримські татари та ногайці й інші народу Криму — вкрай тяжко прилаштувалися до російського владарювання. Дискримінація і спонукання до еміграції кримських татар російським чиновництвом стала повсякденним явищем; вони ставали особливо брутальними під час османо-російських воєн, а за Кримської війни набули геноцидних ознак. Особливо багато кримських татар виїхало до Туреччини після 1856 року. У 1860 році емігрували і всі приазовські ногайці, залишені ними села зайняли болгари, котрі виїхали з поверненої під османську владу частини Буджака.

Степове Причорномор'я і Крим перетворювалися на невід'ємну частину України попри гойдання імперського уряду між «грецьким» та «новоросійським» проектами. Прикметно те, що у чумацьких піснях (а українські чумаки знали ж на географічних назвах!) жодного разу не трапляється назва «Новоросія», зате Таврія, поруч із Кримом, згадувалася дуже часто. Мабуть тому, що чумаки теж мали свій «проект». Утім, аж ніяк не «новоросійський».

## Заснування й розвиток міст Південної України (кінець XVIII — середина XIX ст)

Геополітичні процеси, які розпочалися в Північному Причорномор'ї з кінця XVIII ст., призвели до радикальних змін в історії цього регіону. Після уведення території до складу Російської

імперії настав новий етап політичного та економічного розвитку цих земель. Особливістю економічного освоєння краю стало заснування та достатньо стрімкий розвиток міст. Нові перспективи внутрішньої та зовнішньої торгівлі обумовили будівництво причорноморських портів, промислових центрів, у тому числі й суднобудівних, та міст для адміністративного управління краєм. Політика уряду значною мірою сприяла процесу урбанізації в Південній Україні, про що свідчить низка указів, націлених на розбудову та заселення міст. Цей процес супроводжувався інтенсивним заселенням земель південного регіону, на які переселялись охочі із різних населених пунктів Росії та іноземні колоністи, що прибули на запрошення уряду. Тож головним сюжетом історичного розвитку південного регіону стали події, пов'язані із заснуванням і стрімким розвитком південноукраїнських міст. Їх заселення мало низку своїх особливостей, які проявились у виникненні різних етнічних общин, соціальних груп та релігійних конфесій.

Слід зазначити, що до кінця 60-х рр. XVIII ст. міста на півдні України були слабо розвинені. Проте населення було забезпечене промисловими товарами завдяки розвитку власного товарного виробництва та активній торгівлі, яку вели запорозькі козаки. Водним шляхом вони здійснювали торговельні операції із Туреччиною, звідки привозили рушниці, пістолі, порох, кулі, сукно, взуття, одяг, ножі, скло, вино, каву та інші необхідні речі. У свою чергу, туди постачали хліб, рибу, ікру, масло, шкіру, хутро тощо.

Торгували козаки також із Кримом, Польщею, Литвою, українськими та російськими губерніями, певною мірою з Ново-Сербією. Головними центрами торгівлі з Польщею були Умань, Лисянка, Корсунь і Торговиця. На це вказують документи із архіву Коша Нової Запорозької Січі. Серед них — листи до кошового отамана від уманського губернатора Заремби-Горжевського і торговицького коменданта Якова Квяткевича, де мова йде про відкриття ярмарків в Умані і запрошення козаків на церемонію їх відкриття.

Відвідуючи ярмарки, запорозьці привозили на продаж худобу, рибу, сіль, сало, хутра та інші товари, які користувались попитом, а купували продукти харчування, риболовні сітки, канати, полотно, готовий одяг, смолу, ліс та інші потрібні їм речі.

Провідну роль у торговельних операціях відігравали чумаки. Деякі дослідники справедливо вважають їх попередниками українського купецтва. Чумакували здебільшого реєстрові та січові козаки і міщани, які об'єднувалися в спеціальні артілі, щоб легше було долати труднощі торгових шляхів. З кінця XVIII ст. відбулися певні зміни у діяльності чумаків, які почали поєднувати торгівлю із перевезенням товарів. Це спричинило обмеження функцій чумацтва і незабаром торгівля повністю зосередилася в руках купецтва.

Варто звернути увагу на той факт, що на землях запорозьких козаків було добре розвинуте дрібне товарне виробництво. У середині XVIII ст. на Січі проживали пушкарі, ковалі, слюсарі, теслі, кравці, шевці та інші ремісники, які за певну плату виконували для козаків відповідну роботу. Таким чином, жителі Запорозьких Вольностей займалися і тими видами господарської діяльності, які були більш характерними для міських жителів. Це стало економічним підґрунтям для швидкого розвитку міст, заснованих наприкінці XVIII ст. на цій території.

Після завершення першої російсько-турецької війни (1768—1774) розпочалося втілення державної програми, націленої на урбанізацію щойно приєднаних південних земель. Були відбудовані напівзруйновані міста — Азов і Таганрог, куди переселялися купці та ремісники зі Слобідської, Воронізької та Новоросійської губерній. Проте основна увага уряду була зосереджена на заснуванні нових міст у регіоні. «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії», видана 21 квітня 1785 р., обумовлювала загальні права, пільги та обов'язки міських жителів. За містами закріплювалися герби, грамоти, землі, угіддя та право на організацію міського життя, що мало сприяти активній урбанізації краю.

Переважна більшість міст завдячувала своєю появою військовим фортецям, що пояснюється необхідністю укріплення

південних кордонів. 1770 р. вийшов указ Катерини II про будівництво Дніпровської лінії, яка налічувала сім фортець, однією із найбільших серед яких була Олександрівська. Ця лінія проходила через землі Війська Запорозького, проте з Кошем питання про її будівництво не узгоджувалось. Будівельники завдали значних збитків як господарству козаків, так і навколишнім лісам. Для будівництва Олександрівської фортеці взимку 1770—1771 рр. із російських губерній було направлено до 800 робітників. Проте населення її зростало повільно, і навіть через 25 років тут налічувалось усього 78 дворів і 395 жителів. Причинами цього були війни з Туреччиною та часті спалахи епідемій.

1798 р., після втрати Дніпровською лінією свого оборонного значення, фортеця здобула статус міста під назвою Олександрівськ. Уряд покладав надії на його швидке економічне зростання як торговельного центру, але темпи соціально-економічного розвитку були досить повільними, і до 60-х рр. XIX ст. Олександрівськ мав вигляд степового села.

1764 р. на місці колишньої Микитинської Січі була заснована інша фортеця Слов'янськ, біля якої, за наказом Г. Потьомкіна, розпочалося будівництво губернського міста, яке 1782 р. отримало назву Нікополь. На той час у ньому налічувалось 200 будинків. Проте замість губернського міста з'явилося лише містечко, жителі якого займалися переважно землеробством та рибальством. Завдяки своєму зручному положенню Нікополь уже на початку XIX ст. почав посідати помітне місце у торгівлі.

1752 р., на місці зимівників запорозьких козаків, за царським указом була заснована фортеця Святої Єлисавети. Її головна функція полягала у захисті жителів Ново-Сербії — болгар, сербів, чорногорців та волохів від запорозьких козаків, які намагалися відстояти свої землі, віддані урядом іноземним переселенцям. Будували фортецю ново-сербські поселенці, російські солдати та козаки з українських полків. 1757 р. в укріпленні розмістився гарнізон та Новослобідський козацький полк. Біля самої фортеці виник населений пункт, де, крім іноземних колоністів, мешкали вихідці з українських та російських губерній.

Після встановлення російських кордонів по Південному Бугу фортеця Св. Єлисавети, як і інші, що були на Українській та Дніпровській лініях, втратила своє військове значення і перейняла функції міста, яке дістало назву Єлисаветград. Воно розташовувалось на перехресті шляхів із Чорноморського узбережжя в глибину Росії і до появи Катеринослава, Одеси, Херсону та Миколаєва, було основним торговельним центром на півдні України. Це спричинило пріоритетний розвиток торгівлі в економіці міста. Протягом року в Єлисаветграді відбувалось п'ять ярмарків, найбільший з яких — Георгіївський — приваблював навіть московських купців. Значного розмаху набула торгівля великою рогатою худобою, пшеницею та іншою сільськогосподарською продукцією. Пшеницю, яку скуповували у навколишніх селах, чумаки доправляли в одеський порт, отримуючи при цьому непогані прибутки.

1852 р., за клопотанням єлисаветградського міського голови купця Паліутіна, уряд поновив попередні пільги і надав місту нові права й привілеї, у тому числі й звільнення від воїнських повинностей за рахунок грошової компенсації. Департамент різних податків і зборів виніс рішення, згідно з яким Єлисаветград мав сплатити у державну скарбницю 300 крб замість відбуття рекрутської повинності. Лояльне ставлення уряду значною мірою сприяло подальшому розвитку міста.

Майже одночасно з містами-фортецями розпочалося будівництво міст, які були заплановані як адміністративні центри краю. Головним із них мав стати Катеринослав, що був закладений у 1777 р. у гирлі р. Кільчені. Дослідники історії Дніпропетровської області зазначають, що уже через 4 роки у цьому місті налічувалось близько 200 будинків і 2 194 жителі, половину з яких становили ремісники і купці. Були побудовані два училища для дітей дворян, різночинців і сиріт, які готували місцевих чиновників та перекладачів.

Проте незабаром з'ясувалося, що Катеринослав постав на місцевості з несприятливими географічно-кліматичними умовами. Тому царським указом від 22 січня 1784 р. будівництво

майбутнього губернського міста мало бути перенесеним на правий берег Дніпра, на місце колишнього козацького містечка Новий Кодак. А там, де раніше був «Катеринослав-перший», залишився населений пункт під назвою Новомосковськ.

Історики висловлюють дещо різні точки зору стосовно питання про місце і час заснування Катеринослава. Зокрема, Д. Яворницький вважав, що він, як і інші міста Південної України, був заснований на козацьких землях. Спочатку місто було закладене на місці селища Лошаківка, що на три версти вище Богородицької фортеці. Після з'ясування несприятливих умов будівництво було перенесено до козацької слободи Половиці, між Старим та Новим Кодаками. Автор віддавав перевагу історичній традиції сприймання Половиці як єдиного місця заснування Катеринослава.

Сучасний український історик А. Бойко наводить документальні дані, які вказують на те, що «Катеринослав, знову засноване місто із містечка, яке має назву Новий Кодак і на правому березі Дніпра напроти гирла Самари розташованого». Аналогічної версії дотримується й інший дослідник — Ю. Мицик, стверджуючи, що Катеринослав бере свій початок від Старого Кодака, заснованого 1635 р., який у другій половині XVII ст. був важливим адміністративно-військовим центром однієї із паланок Запорозької Січі. Тож саме від цієї дати і має починати свій відлік історія міста. Початок Нікополя (Микитинового Рогу) автор пов'язує із перенесенням на місце давньої (Микитинської) переправи Запорозької Січі у 1638 р.

Офіційне ж заснування Катеринослава, ознаменоване закладенням фундаменту майбутньої церкви, відбулося 9 травня 1787 р. за присутності імператриці Катерини II. Фельдмаршал Г. Потьомкін, з ініціативи якого й було засноване місто, мріяв зробити його перлиною південного краю. Планувалося будівництво помпезного палацу, величного храму, ряду навчальних закладів і прекрасного парку, засадженого деревами, привезеними з різних європейських держав. Уряд протягом 10 років мав щорічно виділяти із прибутків Катеринославської губернії

60 тис. крб на утримання університету з Академією мистецтв, медичного та народного училищ. Додатково 540 тис. крб призначали на розвиток промисловості та будівництво фабрик.

1789 р. Катеринослав дістав статус губернського міста, що дало додаткові можливості для швидкого піднесення. Тоді ж його відвідали російська імператриця та французький посол граф Сегюр. Спогади, які залишив Сегюр, свідчать, що він, на відміну від Катерини II, був не в захопленні від побаченого в місті й прогнози щодо його майбутнього мав досить песимістичні. Та їм не судилося справдитися. Хоча після смерті Г. Потьомкіна (1791) розвиток Катеринослава значно затримався, на початку XIX ст. економічний потенціал міста почав поступово зростати, що дало можливість йому стати важливим промисловим центром. З кінця XVIII ст. у Катеринославі діяла суконна мануфактура, яка певний час була найбільшим підприємством у Катеринославській губернії. 1797 р. на ній працювали 819 постійних робітників і 1 186 приписаних до неї селян. Незабаром, 1825 р., у місті діяло вже 19 промислових підприємств, 14 з яких представлено салотопними заводами. На кінець дореформеного періоду кількість підприємств збільшилася до 55. Характерною особливістю цього процесу була поява перших підприємств тяжкої промисловості, зокрема чавуноливарного заводу Заславського.

Економічні потреби регіону обумовили розвиток міста не лише як осередку функціонування більш-менш помітних у ті часи промислових підприємств, але й важливого річкового порту в середній течії Дніпра та центру ярмаркової торгівлі вовною та лісом. Проте загалом торгівля в Катеринославі була розвинена недостатньо. Це пояснювалось близькістю інших торговельних міст — Одеси та Кременчука й труднощами під час проходження торговельних суден через Дніпро.

Стратегічні та економічні інтереси Росії в південному регіоні вимагали розбудови промислово-торговельних міст. Нагальною потребою була необхідність будівництва кораблів і торгових суден для Чорноморського флоту. 18 червня 1778 р. вийшов указ Катерини II про заснування Херсона, який мав

стати центром суднобудування на Дніпрі. У місті передбачалась суднобудівна верф, торгова пристань та фортеця. На будівництво Херсона уряд виділив значні кошти в розмірі 1 825 125 крб 37 коп. У розпорядження генерала І. Ганнібала, який керував будівельними роботами, надіслано 12 рот майстрів та близько 1 000 корабельних теслярів із Петербурзької та Олонецької губерній. У зв'язку із недостатньою кількістю робочої сили за розпорядженням уряду до міста почали направляти арештантів, яких використовували для будівельних робіт. 1786 р. їх кількість сягала близько чотирьох тисяч осіб. Загальна чисельність людей, задіяних у цей час на будівництві Херсона, становила понад 20 тисяч осіб. Вони жили й працювали в надзвичайно тяжких умовах, отримуючи мізерну плату за свою нелегку працю — по 5 коп. на день.

Використання усіх можливих засобів для швидкого будівництва флоту призвело до того, що в 1784 р. у Херсоні було спущено на воду 12 лінійних суден та 17 фрегатів. Взагалі ж, протягом 1779—1826 рр. було побудовано 152 судна, що вказує на поступове формування міста як центру суднобудування.

Одночасно в Херсоні розпочався активний розвиток торгівлі, у тому числі й зерном. Цьому сприяв маніфест 1784 р., який надавав місту право вільної торгівлі. До порту звозили різні товари з українських, російських та білоруських губерній, які тяжіли до басейну Дніпра. 1792 р. за кордон було відправлено 5 338 пудів пшениці та борошна, а через рік ця цифра зросла до 21 831 пуда.

Відвідавши Херсон у 1787 р., Катерина II була дуже задоволена побаченим. У своєму листі, адресованому Я. Брюсу, вона висловлювала захоплення містом, яке нещодавно з'явилося на місці голого степу й мало не тільки військові споруди, але й якісно зведені кам'яні будинки. Величезна кількість людей, які прибули з різних країв, вразила своїм здоровим виглядом. Тож імператриця дійшла висновку, що нове місто можна вважати одним із найкращих у Російській імперії.

Зовсім інші враження склалися в іноземців, які разом із Катериною II побували в Херсоні. Австрійський імператор Йо-

сип II з подивом відзначав, що «тут не шкодують ні грошей, ні людей. Не цінується життя і людська праця: дороги, пристані, фортеці та палаци будуються в болотах; ліси — вирощують у пустелях. Все це робиться без платні робітникам, які не мають нормальних умов для проживання й часто страждають від голоду». Це, у свою чергу, обумовлювало й досить низький рівень виконаних робіт. Він писав своєму фельдмаршалу Лассі, що «херсонські укріплення виконані дуже неякісно. Артилерія — чудова, але відсутні засоби для перевезення гармат великого розміру, до того ж немає й десятої частини необхідних снарядів. Спущені на воду кораблі збудовані із дуже сирого лісу, а тому годяться лише для показу». Імператор був глибоко переконаний у тому, що ні в Австрійській імперії, ні у Франції будівництво з таким розмахом і такими методами, як у Росії, просто неможливе.

Подібні враження залишив у своїх мемуарах і граф Сегюр. Він писав, що Херсон, який несподівано постав перед очима після тривалої подорожі степом, спочатку приємно вразив своїм виглядом. Він побачив майже готову фортецю, казарми, адміралтейство, арсенал, два військових кораблі та фрегат, які готувались до спуску на воду, чудової архітектури новозбудовані церкви, понад 2 000 будинків, лавки, наповнені грецькими, константинопольськими і французькими товарами. У гавані стояло в цей час близько 200 купецьких суден. Ближче ознайомившись із містом, Сегюр дійшов висновку, що воно, подібно до Катеринослава, було засноване на невдало вибраній місцевості, без належного дослідження її кліматичних умов. У безпосередній близькості від Херсона були розташовані численні болота та острови, де буйно ріс очерет. Випаровування від них були надзвичайно шкідливі для здоров'я людей. До того ж завантажені кораблі не могли підійматися угору Дніпром, а військові кораблі, які були збудовані в місті, не могли вільно спускатися річкою.

Запізно зрозумів це й Г. Потьомкін. За його наказом у гирлі Інгулу була закладена нова суднобудівна верф, яка 1789 р. дістала назву Миколаїв. Оскільки уряд був зацікавлений у швидкій розбудові нового міста, то переселив до нього ремісників із

різних регіонів імперії, у тому числі й 5 тисяч майстрів та 13 тисяч їх сімей із Херсона. Розвиток міста тривав досить високими темпами, і з 1793 р. Миколаїв набув значення основного центру суднобудування Чорноморського флоту.

З 1794 р. зросла й адміністративна значущість міста: сюди із Херсона була переведена Канцелярія та головне командування Чорноморського флоту, яке очолював М. Мордвінов. За його ініціативою були засновані артилерійське училище, кадетський корпус та училище корабельної архітектури. Ці навчальні заклади мали готувати кадри для армії та новоствореного флоту, з інтересами якого була тісно пов'язана господарська діяльність міста. Про це свідчать і реконструкція старої та будівництво нової верфі.

На короткий проміжок часу (1802—1803) Миколаїв став навіть губернським містом. Упродовж першої половини ХІХ ст. провідне місце в його економіці посідала промисловість. Торгівля була переважно внутрішньою і здійснювалась для потреб каботажного судноплавства.

Австрійський вчений і мандрівник Бальтазар Гакет, який відвідав Миколаїв 1797 р., визнав його найкращим містом Південної України. Він описав широкі вулиці, гарні площі та будівлі, адміральські будови, які разом із верф'ю займали значну територію.

Посилена увага уряду до розвитку Миколаєва спочатку негативно позначилась на долі Херсона. Позитивні зміни там розпочалися лише з 1803 р., коли губернське управління було переведено до Херсона і він став адміністративним центром губернії. При цьому зберігалася тенденція до промислового розвитку міста. 1806 р. тут почала діяти купецька верф торговельного суднобудування. Вона стала найбільшим підприємством цивільного суднобудування на півдні імперії, де щорічно спускалось на воду від 20 до 30 суден. За рахунок прибутків від продажу вина (Херсон у 1805 р., як і всі міста Південної України, дістав право на торгівлю вином) місту відпускалось 50 тис. крб, за які планувалось збудувати набережну пристань, школи та лікарні.

Наявність торговельного флоту давала можливість для активізації зовнішньої торгівлі й викликала нагальну потребу у подальшому будівництві нових торговельних міст. До того ж низка причорноморських і середземноморських країн виявили зацікавленість у торгівлі з Росією. Встановити торговельні відносини з нею прагнули Франція, Португалія, Італія, Іспанія, Туреччина та інші країни. Тож потреби економічного життя обумовили розбудову причорноморських портів, насамперед Одеси, Таганрогу, Євпаторії та Феодосії.

В історичній літературі вже традиційною стала версія, що головний порт на Чорному морі, за указом Катерини ІІ від 27 травня 1794 р., мав бути побудований на місці фортеці Хаджибей, враховуючи її вигідне положення та глибоководність бухти, що майже не замерзала взимку. Насправді ж для Хаджибея в планах імператриці відводилось більш ніж скромне місце — фортеця з невеликим грецьким поселенням Тираспольського повіту Вознесенської губернії. Катерина ІІ надавала Одесі значення головного морського порту регіону, який простягався між Південним Бугом і Дністром, де конкурентом Одеси міг бути лише Очаків. Про жодну перевагу або навіть порівняння з Херсоном, Миколаєвом, Севастополем та іншими містами в планах цариці та її оточення не могло бути й мови. Відповідно, й кошти на будівництво, порівняно з іншими портами, були зовсім незначними. Неабияку роль у подальшому розвитку Одеси відіграв той факт, що місто мало свої давні торговельні традиції, які давали перспективи для зовнішньої торгівлі. Навіть сам генерал-губернатор та фаворит Катерини ІІ П. Зубов підтримав ідею будівництва порту в Хаджибей. Ним був підписаний рапорт на ім'я імператриці з проханням виділити 2 061 200 крб на здійснення першочергових робіт, але надано було лише 1 993 025 крб. Проте й цю суму не було сплачено — в останні три роки правління Катерини ІІ (1794—1796) виплатили лише 400 000 карбованців.

У сучасній історіографії відбувається активна дискусія стосовно дати виникнення міст Південної України, зокрема Одеси.

Так, Ю. Мицик піддав різкій критиці так звані «ювілейні» твори дослідників XIX ст. як спробу фальсифікації «віку південноукраїнських міст». Посилаючись на джерела, він висловлює думку, що Одеса (Хаджибей) нараховує близько 600 років.

Одеський дослідник О. Болдирев розцінював ювілей Одеси як певну умовність. Указ Катерини II від 27 травня 1794 р. він вважав юридичною підставою для будівництва в реальному населеному пункті Гаджибей, заснованому в 90-х роках XIV ст., військової гавані та купецької пристані. Рескрипт має діловий характер, і в ньому не йдеться про урочисте заснування міста, що неодмінно сталося б, якби з ним пов'язували сподівання на велике майбутнє. На основі документальних матеріалів автор доводить, що місто Одеса нараховує понад 600 років.

Т. Гончарук, досліджуючи історію Хаджибея (Одеси) в період з 1415 по 1795 рр., дотримується думки, що, незалежно від дискусій науковців, 400-річна історія Хаджибея, чим би вона не була — «передісторією» чи першим найдовшим періодом минулого міста, є досить незвичайною і насиченою масою цікавих подій. Спираючись на потужну джерельну базу, він переконливо доводить, що місто бере свій початок 1415 р., а 1795 р. воно дістало назву Одеса. Вірогідним автором цієї назви Т. Гончарук вважає статс-секретаря Катерини II Андріана Грибовського. Інші версії, які пропонували в історичній літературі (легенди про те, що назву Одесі дала сама Катерина II, припущення, що до цього була причетна Російська Академія наук тощо), не були підтвержені опублікованими документами.

На сучасному етапі, в умовах розгортання дискусії стосовно віку Одеси, значна кількість науковців підтримує точку зору про початок історії міста з 1415 р. Ця версія здобула свою підтримку у Верховній Раді України, про що свідчить Постанова від 11 лютого 2015 р. (№ 184-VIII) про святкування ювілейної дати «600 років від часу першої писемної згадки про місто Одеса (1415)».

Після проголошення Хаджибея містом (1794) розпочався період його активної розбудови. Тут планувалося будівництво

воєнної гавані та купецької пристані, щоб відкрити вільний вхід торговельним судам, у тому числі й іноземним. План міста й пристані був вдало розроблений інженер-полковником де Воланом та інженер-полковником Андрієм Шостаком. Для покращення адміністративного управління та активізації торгівлі в Одесі, як і в інших портових містах, 1803 р. була введена посада градоначальника, на яку був призначений генерал-лейтенант де Рішельє. Згідно з рескриптом Олександра I від 30 січня 1803 р., йому підпорядковувалося усе господарське життя Одеси, фортифікаційні та портові споруди, митниця й карантин. Він мав не лише удосконалити управління містом та забезпечити справедливе судочинство, але й сприяти збільшенню чисельності населення, у тому числі й за рахунок іноземних купців, які володіли капіталом для подальшого розвитку торгівлі. Розвиток міста супроводжувався швидким зростанням населення. Якщо 1793 р. у Хаджибей налічувалося лише 10 дворів, де проживало 22 особи, то 1795 р. кількість жителів Одеси становила вже 2 349 осіб, 1797 р. — 3 153 особи, а 1803 р. вона зростає до 9 000 осіб. При цьому облік населення не можна назвати досконалим. Наприкінці XVIII ст. близько 1/3 всього населення становили іноземці та жителі без паспортів, які не були прописані в місті. Протягом літа й осені тут проживала значна кількість тимчасових робітників, яких вабила високооплачувана робота в порту. У 1815—1820 рр. за перевезення товарів із порту на склад візник отримував 5—6 крб на день, що більше ніж у 4 рази перевищувало звичайний щоденний зарібок в інших містах. Тож не дивно, що з квітня до жовтня населення Одеси збільшувалося на сім, а іноді й на десять тисяч осіб.

У період адміністративної діяльності де Рішельє Одеса здобула міжнародну значущість. Дослідник А. Скальковський вважав це безпосередньою заслугою градоначальника. Його курс на введення вільної торгівлі в місті та впорядкування фінансових зборів у порту давали кошти на будівництво портових споруд. Завдяки клопотанням де Рішельє імператор дозволив безмитне зберігання імпортованих товарів в Одесі протягом 1,5 року. У місті



були відкриті банк, біржа, страхова компанія, комерційний суд та митниця. Все це сприяло розвитку міжнародної торгівлі та зміцненню зв'язків із Іспанією, Італією та Близьким Сходом. За досить короткий проміжок часу Одесі вдалось випередити такі порти, як Херсон, Єнікале та Севастополь, а згодом — Євпаторію і Таганрог. Протягом 1813—1815 рр. торговельний обіг лише із Францією та Іспанією становив 10 млн крб.

Додатковим поштовхом для розвитку міста стали нові пільги, які Одеса здобула на початку XIX ст. Рескриптом Олександра I від 24 січня 1802 р. на 25 років поновлювалася десятирічна пільга, дарована місту Катериною II. Одеса назавжди звільнялось від військових постоїв, а 1/10 частину митних зборів спрямовували на утримання гавані. Через рік новий указ давав право 1/5 частину (замість попередньої 1/10) митних зборів використовувати для будівництва молу.

Активізації зовнішньої торгівлі сприяло проголошення 1817 р. режиму порто-франко в Одесі, який фактично почав діяти із серпня 1819 р. Він передбачав право безмитного ввезення товарів з-за кордону, їх зберігання і продаж без оплати мита в цій зоні. Це відповідало інтересам одеських купців й усіх, хто був пов'язаний з експортом сільськогосподарської продукції. Упродовж 1824—1847 рр. з Одеси було вивезено 44 млн четвертей пшениці, що становило 54 % її експорту з Росії. До європейських країн вивозили також ячмінь, жито, овес і значну кількість вовни. Одеса стала головним портовим складом товарів, які доправляли із Близького Сходу і Кавказу в Польщу та Австрію, забезпечивши собі таким чином важливе місце в імпорті предметів розкоші. Важливою подією в місті стало відкриття 1818 р. відділу Комерційного банку з початковим капіталом три мільйони карбованців, який обслуговував купців не лише усього південного регіону, але й Москви.

1848 року одеський порт прийняв 913 закордонних суден і відправив 908. Серед предметів імпорту загальною вартістю 10 373 360 крб переважали: ліки, папір, галантерейні товари, вина, кава, ладан, метал, тютюн, оливкова олія. Експортували

здебільшого зерно, вовну, канати, віск, шкіру, олію, пеньку, ікру, сало, свічки, льон, коноплю та іншу продукцію на суму 19 210 605 крб. Тож у середині XIX ст. Одеса впевнено закріпила за собою статус головного причорноморського порту, який за рахунок збільшення пропускної здатності і товарообігу став значним центром європейської торгівлі. 1853 р. вона змогла прийняти уже 1480 суден, які привезли вантажів на суму 7 843 428 крб., а вивезли — на 27 640 259 крб. За розглянуті п'ять років відбулося значне зростання експорту товарів, причому 4/5 всієї суми становила хлібна продукція.

Значну роль в економічному житті міста і краю відіграла Одеська біржа, яку було відкрито 30 жовтня 1796 р. Правове регулювання її діяльності відбулося 1848 р. після затвердження «Правил для Одеської біржі» і створення Біржового комітету. Вона поширила сферу свого впливу на всі чорноморсько-азовські порти, була пов'язана з багатьма економічними центрами Росії, забезпечувала надання зарубіжних кредитів місцевому купецтву. Хоча протягом першої половини XIX ст. біржа зберігала характер товарної, банківські операції її були значними, досягаючи в середині 40-х рр. суми 20 млн крб сріблом.

Одеса стала важливим фінансовим центром у регіоні, де виникла і розвивалась банківська справа. Банківські контори були представлені здебільшого торговими домами, які поєднували торгівлю з банківським підприємництвом.

Місцевий ринок поступово долучався до системи всеросійського та світового ринків, а вигідне розташування порту — неподалік від гирл Дністра, Південного Бугу та Дніпра — дозволяло отримувати товари з багатьох губерній України та Росії. До того ж підвозити їх можна було і сухоходом, за допомогою гужового транспорту, який відігравав важливу роль у перевезенні вантажів у дореформений період.

Іноземні мандрівники, які відвідали Одесу на початку XIX ст., були вражені швидким розвитком молодого чорноморського міста. Це відзначали у своїх спогадах німецький вчений А. Гакстгаузен та американський мандрівник Дж. Л. Стефенс.

Вони змушені були визнати, що Одеса за темпами свого розвитку випередила навіть міста США, які за цими показниками тримали пальму першості у світі.

## Колонізація Придунайського краю

Одними з перших значних контингентів українського і російського населення, яке оселилось у пониззі Дністра та Придунайських землях на початку XVIII ст., були запорозькі та некрівські козаки, протягом наступних десятиліть тут осідають селяни-утікачі, солдати, полонені. Їх поява у Придунайських землях пов'язана перш за все з внутрішньополітичними подіями на території сусідніх з ними українських, російських та інших територій.

Як відомо, після поразки під Полтавою 27 червня (8 липня) 1709 р. І. Мазепа разом з кошовим отаманом К. Гордієнком і запорожцями перейшли до Молдавії в м. Бендери. Після смерті І. Мазепа, значна частина його прибічників у 1710—1711 рр. опинилася не лише в Бендерах, але й в нижньодунайських містах Кілія і Рені. Кількість козаків, які пішли з Мазепою, можна вважати незначною, попри всі спроби наступника Мазепа, П. Орлика, збільшити її. Після краху політичних і військових планів останнього понад 550 осіб його прибічників повернулось із Бессарабії в українські землі. Незважаючи на це, з Орликом залишалось чимало козаків. Підтвердженням цього є слова російського посла І. Неплюєва, який у жовтні 1734 р. проїжджав через Буджак: «У селі Каушанах, у 4-х годинах за Бендерами, знаходиться Орлик, де він з усією своєю розбійницькою станицею квартиру має, вона має 100 або 150 чоловік, а кажуть, що цього літа при ньому тих «неробів» до 700 зібрано, але розбіглися».

Розміщення на початку XVIII ст. Олешківської Січі на території, підвладній Криму, призвело до того, що виходи козаків на заробітки — «аргатування» — у пониззя Дністра і Дунаю стали звичайним явищем, що, безумовно, сприяло детальному

знайомству і переходу українців і росіян на територію нижнього Подністров'я і Придунайських степів. Запорозька сірома продовжувала великими ватагами виходити на промисли у турецькі володіння і під час існування вже Нової Січі. Київський генерал-губернатор, вимагаючи від кошового припинити виходу козаків на аргатування, підкреслював у квітні 1755 р., що «по розкритті води значна кількість запорозьких козаків пішла і водним шляхом попливли в турецькі землі для рибного лову».

Дослідники не раз звертали увагу на той факт, що на початку XVIII ст. помітним стає проникнення слов'янського населення в Придунайські землі із сусідніх з ними територій. Мова йде про українське і російське населення, яке не було пов'язане із козаками. Серед них були вихідці з різних прошарків суспільства, кожний з яких мав свої підстави для втеч: солдати, міщани, селяни та інші. У документальних матеріалах вони названі: «піддані російські, які зайшли в володіння Туреччини і Молдавії», «піддані колишнього Польського королівства», вихідці «цесарські», «австрійські», «Римської імперії», «Німеччини», «уродженці Турецьких областей». Такі назви мають суто формальний характер, що пов'язано із назвою місць походження. Всі ці українські і російські вихідці нічим, по суті, не відрізнялись один від одного і навіть від українських козаків, являючи собою зазвичай таких самих селян-утікачів. Специфічну групу становлять лише «уродженці Турецьких областей», більшість з яких були дітьми українських селян-утікачів, які декілька десятків років тому зайшли в турецькі володіння.

Появі такої категорії, як «піддані російські, які зайшли у володіння Туреччини і Молдавії», сприяла, зокрема, Російсько-турецька війна 1735—1739 рр. Мобілізація і такі тяжкі умови призводили до втеч із різних частин армії до Литви, Польщі і Бессарабії. Граф Х. А. Мініх змушений був видавати численні накази про боротьбу з дезертирством солдатів, які особливо посилювалися у 1738—1739 рр., коли російська армія стояла на Дністрі. Тут російська армія змушена була повернути назад, тому що на протилежному боці стояла сильна турецька армія

і поширювалась епідемія чуми. Під час відступу російську армію переслідували татари, внаслідок чого вона втратила полоненими до 10 тис. осіб. Буджаки протягом усієї війни проводили військові дії з регулярними частинами російської армії і запорожцями безпосередньо на території Бессарабії, здійснювали набіги на прикордонні українські землі, грабуючи і забираючи в полон місцеве населення. Інколи людський «ясир» вдавалося відбивати. Так, 1736 р. донські козаки відбили 7 тис. полонених, взятих з українських земель, але все ж таки частина полонених залишилась у буджацьких ногайців. Захоплених запорожців ногайські феодали часто продавали в рабство або примушували працювати у своїх господарствах. У 1722—1723 рр., під час придушення повстання буджацького султана Адиль-Герая, кримський хан Менглі-Герай захопив понад 1500 запорожців, яких «у Білгородщину на каторги запродали».

Через два роки після завершення війни російський уряд оголосив про вільне поселення у задніпровських районах «для кращого тих великоросійських і малоросійських людей із-за кордону виклику». Внаслідок цього протягом 1741 р. із Польщі і Задністров'я вийшло 195 родин колишніх утікачів.

Протягом 40—60-х рр. XVIII ст. проникнення українського населення в пониззя Дністра і Придунайські землі тривало, хоча і не настільки інтенсивно, здебільшого за рахунок утікачів з Росії та Польщі, а також тих, хто виходив «в турецькі кордони» на промисли. Цьому сприяла відносна стабілізація міжнародної ситуації в регіоні. У 1760—70-ті рр. зростання чисельності українського і російського населення в Придунайських землях відбувається також за рахунок вихідців з українських територій Росії та Польщі. Значною мірою до цього спричинилася російсько-турецька війна 1768—1774 рр., Коліївщина і боротьба проти польських конфедератів.

Майже одночасно спостерігається найбільший вихід козаків у Придунайські землі внаслідок зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, ще не мали власної організації, були розкидані по

рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Російська імперія вживала до козаків здебільшого тактику «приватних запрошень», не ставлячи офіційно перед султаном питання про повернення козаків. Російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків щодо цих пропозицій не було. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією і агітували селян, колишніх козаків, солдатів переходити до них. Агітація подібних «вожаїв» давала значні результати. Вже 1778 р. російські розвідники, які побували в турецьких землях, повідомляючи про місця зосередження задунайських запорожців, зазначали, що число останніх «час від часу збільшується, більшою частиною з російської території, з колишнього Запорозжя, що зараз Слов'янська і Херсонська провінції, також і з того боку Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла». Агітація задунайських емісарів дістала сприятливе підґрунтя в селянському середовищі, враховуючи цілком природне прагнення селянства до позбавлення від кріпацької неволі.

У вересні 1778 р. полковник Репнінський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», але до реального заснування Січі як автономної організації справа не дійшла. Тяжкі умови, у яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися до Росії. Справді, протягом 1783—1784 рр. до Росії повернулись понад 200 осіб. Вплинуло на виїзд козаків до Росії і оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (на противагу «невірним турецьким» запорожцям), яке з квітня 1788 р. дістало назву Чорноморського козацького війська. Події 1783—1785 рр. зумовили серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу

козаків із турецьких володінь. Останнє в умовах підготовки нової війни з Росією, для Туреччини було вкрай небажане. Запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Задунайський Кіш мав розміститися у Катирлезі на річці Дунавець.

Проте тут вони натрапили значний опір козаків — некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. на боці Туреччини. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом *Некрасовим* пішли на Кубань. У 40—70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня *кількість* збільшується, і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське-старообрядницьке населення, назване липованським або пилипонським. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з ним перерозподіл земель як засіб для існування мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Значення мала не лише вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, не останню роль відігравали і різні релігійні конфесії запорозьких та некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на стосунки між задунайцями і некрасівцями, взаємини між ними дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (за 50 верств вище від Гірсова по Сухому Дунаю). Січі з відповідним устроєм в Сейменах не було, тому що задунайці дивились на цю місцевість як на тимчасову.

Політичні події 90-х років XVIII ст., а саме — російсько-турецька війна 1787—1791 рр., принесли нову хвилю утікачів у Придунайські землі. Дослідники відзначають протягом 1788—1789 рр. численні втечі солдатів зі складу Катеринославської армії, що розташувалася на березі Дністра, із частин, розташованих у Запрудській Молдавії, Каушанах, Бендерах, а 1790 р. —

із Приморського і Троїцького полків, дислокованих в Аккермані. Не припинялось дезертирство солдатів у Придунайській степі і після закінчення війни. Так, у 1794 р. втекла за Дністер після повстання частина солдатів із Костянтинівського і Житомирського полків, Волинської бригади (усього близько понад 850 осіб). Під час допиту одного зі спійманих утікачів з'ясувалось, що ті, хто ховався від виявлення, отримували поради від місцевих жителів, щоб «по різних місцях не вештались та російського одягу не носили, а ходили під виглядом молдаван, як одягом, так і волосся підрізали».

Поділи Речі Посполитої і, як наслідок, розподіл українських земель між Росією і Австрією сприяли появі таких груп населення, як «піддані колишнього Польського королівства», вихідці «цесарські», «австрійські», «Римської імперії», «Німеччини».

Частина утікачів, які переходили у Придунайські землі, поповнювали ряди задунайських козаків. Уже 1797 р. російський агент у Галаці П. Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах І. І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тис. і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу, був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю.

У 1803—1804 рр., поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і заклали Кіш у Катирлезі. Рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів свідчать про появу в цей період у Придунайських землях численних груп задунайських запорожців. Предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонському військовому губернатору О. Г. Розенбергу про те, що задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ із заколотниками Пазванд-оглу, одержали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю. Ці самі дані повторювались декілька разів у донесеннях інших представників

російської адміністрації прикордонних районів Дністра. Кіш у Катирлезі проіснував до 1805 р. і був зруйнований турецьким феодалом Пехлеван-оглу і некрасівцями.

Нова російська-турецька війна, що розпочалась у листопаді 1806 р. за землі поза Дністром, поставила перед військовим керівництвом Росії нове завдання — залучити задунайців на свій бік. Створенням Усть-Дунайського війська царська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару Задунайській Січі. До війська дозволяли набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії і Волощині до 1806 р. Заборонялося приймати лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак не допустити проникнення у військо українських і російських утікачів з 1806 р. було неможливим. Одеський комендант генерал-майор Кобле з обуренням писав, що «в цьому війську різного звання людям чиниться набір на службу не вимагаючи про їхній стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і невиплачених боргів, дуже сприяє». За національним складом у війську 73 % становили українці, 10,5 % — росіяни, 6 % — поляки, 4,3 % — молдовани і волохи, 2,3 % — болгари, 1,9 % — серби, 2 % — угорці, греки та інші. На середину липня 1807 р. у війську нараховувалося понад дві тисячі козаків.

Цікавим є те, що список походження усть-дунайських козаків дає можливість підтвердити наявність у Придунайських землях усіх зазначених вище груп українського і російського населення. Так, із турецьких запорожців 25,5 % усть-дунайців; з колишніх чорноморців — 20,1 %; з російських підданих, що зайшли за Дністер, — 28,8 %; з козаків, які народилися в Туреччині, — 8,2 %; з австрійських підданих — 6,5 %; з підданих Польського королівства — 3,8 %; сербів — 26 1,9 %; болгар — 2,3 %, інших — 2,9 %.

Масовий рух селян у Придунайські землі за «козацькою волею» викликав тривогу уряду, внаслідок чого 20 липня 1807 р. Олександр I в рескрипті на ім'я І. І. Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів до Росії.

Для його ліквідації на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. О. Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Частина з них перейшла за Дунай до запорожців, частина лишилася в Бессарабії і вже у 1828 р. сформувала у Придунайських землях Дунайське козацьке військо, у якому 34 % становили українці та 15,5 % — росіяни.

Після закінчення війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення. Вони оволоділи Катирлезом, але Січ там не поновили, а пішли далі і зайняли головний центр некрасівців — селище Великий Дунавець на Георгіївському гирлі, де і заклали Січ. З 1814 до 1828 рр. саме тут існувала так звана Дунавецька Січ. За період свого існування Січ поповнювалась здебільшого утікачами з України та Росії: колишніми козаками, кріпаками, дезертирами російської армії та іншими і відіграла значну роль у процесі залучення українського і російського елемента в Придунайські землі.

Розселенню українського і російського населення у Придунайських землях сприяла політика власне Туреччини. У ній, на нашу думку, можна визначити два основних напрями. Кожен з них переслідував мету закріплення турецької влади в Придунайських землях. Перший напрям провадили офіційні установи й уряд Туреччини. Він характеризується подальшим прагненням залишити ногайців у регіоні. Другий реалізувався опосередковано, але втілювала його місцева турецька адміністрація і феодали. Він характеризується намаганням залучити й затримати усіма можливими засобами (пільги, найм, полон, переховування,

продаж тощо) дешеvu робочу силу в краї і, відповідно, у своїх власних господарствах. Через це досить часто місцева турецька адміністрація крізь пальці дивилась на оселення утікачів на підвладній їй території. Таким чином, вона несвідомо, але проводила політику заселення й освоєння досліджуваного регіону. Постачальником людських ресурсів, які безпосередньо освоювали землі, було українське, російське та інше населення сусідніх з Придунайськими землями територій. Так, у 1734 р. згаданий вже російський посол у Константинополі І. Неплюєв повідомляв Генеральній військовій канцелярії про те, що турецькі купці «козаків з собою в Турецьку державу вивозять і залишають». Подібні ж дані мала російська адміністрація, і 1748 р. київський генерал-губернатор на підставі повідомлень, отриманих від російських дипломатів у Константинополі, попереджував кошового М. Кондратьєва про те, що «і в теперішні недалекі часи працівників в Аккермані і в Кілії багато, яких безперестану продають».

Російська влада намагалась повернути своїх підданих, але ханський уряд, і особливо буджацький серакієр, всіляко саботували виконання угод про взаємне передання утікачів і полонених. У квітні 1742 р. російський посол у Константинополі Вешняков у меморії султанському уряду зазначав, що хоча кримський хан і запевняв, що всі полонені повернені, проте агент посольства В. Пушкарьов «сам багато сотень в усіх містечках... бачив». Про ці обставини повідомляв Вешняков і київському генерал-губернаторові у травні 1743 р. У донесенні про відправлення із турецьких кордонів полонених він писав про «великі складнощі в тому краї від Аккермана до кордонів полонених виручати, бо там татари надто мало султанських наказів слухають».

Слід зауважити, що турецький уряд, прагнучи закріпити за собою південні степи і послабити російські кордони, інколи теж видавав офіційні розпорядження щодо проведення політики освоєння Буджака і для залучення на ці території населення із прилеглих країн. Осавул В. Решетов, який побував в Очаківському степу і Придністров'ї, повідомляв у березні 1761 р. до

Київської губернської канцелярії про те, що місцевій турецькій адміністрації «доручено про поселення тої землі головне піклування мати». Вихідцям оголошувались «вигоди і полегшення в податях з установленням корисних розпорядків». З цієї причини, повідомляв В. Решетов, «більшою частиною селяться там утікачі малоросійських слобідських полків, з Новоросійської губернії та із Польської України» і «народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища ними дуже збільшились й вони безперестану прибавляються».

Незважаючи на численні конвенції та угоди, укладені вже в другій половині XVIII ст. між Росією і Туреччиною щодо повернення утікачів, вони не виконувались повною мірою. Попри подібні протести російських дипломатів, турецька прикордонна влада продовжувала приймати російських утікачів.

Специфічну політику проводила Туреччина і Кримське ханство щодо запорозьких козаків. Запорожці отримали згоду урядів цих держав влаштувати Олешківську Січ у пониззі Дніпра, а згодом і Задунайську Січ у пониззі Дунаю. Приймаючи козаків на свої землі, Османська імперія послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитету як православної країни. Крім того, перша отримувала серйозну військову силу, бойові якості якої були загальновідомі. З іншого боку, Туреччина не могла не враховувати постійного тиску з боку Росії в питанні переселення запорожців подалі від її кордонів. Проте в умовах віддалених і погано контрольованих територій, натрапляючи на протидію як самих запорожців, так і місцевої турецької адміністрації, зацікавленої в експлуатації по суті безправних утікачів, вона так і не зуміла домогтися повної реалізації власних розпоряджень. Як про загальновідомий факт І. Катаржі 1801 р. писав про те, що «поза межами Росії, турецького володіння в округах Хотина, Бендер, Білгорода, Кілії, Ізмаїла, Браули, Сілістрії, Журжі і в князівствах Молдавії, Волощини... перебуває чимала кількість солдатів-утікачів та інших підданих, як казенних, так і поміщицьких ... і по цей час дезертирують ще з Росії і навіть деякі із родинами».

Зв'язки з Придунайськими землями значною мірою сприяли активізації процесу проникнення українського і російського населення в Буджацький степ, але ще більше сприяла цьому процесу і можливість використання багатих природних ресурсів краю.

Численний склад українського і російського населення Придунайських земель дослідники визначають по-різному. Це питання дуже складне, тому що в другій половині XVIII — на початку XIX ст. спеціальних переписів україно-російського населення на територіях, що нас цікавлять, не проводилось. Перепис 1772 р., проведений у Молдавії російською адміністрацією, як і перепис 1803 р., не враховував населення Придунайських земель, які на той час належали Туреччині. Переписи зазвичай взагалі не визначали національного складу, і лише інколи можна побачити поряд з прізвищем примітку «рус». У той самий час дані 1810 р. і 1812 р. не можуть служити орієнтиром для визначення чисельності населення в цих районах до початку російсько-турецької війни 1806—1812 рр. За роки війни населення різко зросло через перехід сюди задунайських переселенців. З іншого боку, значна кількість людей, які тут проживали, після приходу російських військ мігрувала за Дунай.

Слід зазначити, що далеко не всі, хто перейшов дністровський кордон і вийшли в Придунав'я і Добруджу, осіли тут назавжди. Багато хто виходив лише на заробітки і чумакування. Значним був відсоток і утікачів, які, перейшовши російсько-турецький кордон, незабаром повертались до Росії для того, щоб скористатися пільгами закордонних вихідців і таким чином позбавитися від поміщицького гноблення і одержати земельну ділянку. Наявність полонених у ногайських кишлах Буджака також не може бути достатньою підставою для врахування їх як осілого населення, оскільки кочовий спосіб життя буджаків не створював сприятливих умов для виникнення постійних поселень.

Наведені дані не можуть служити й джерелом для визначення чисельності українського населення у районах, що нас цікавлять, у будь-яких абсолютних цифрах. За підрахунками А. Скальковського, у середині XVIII ст. у Бессарабії перебува-

ло близько 10 тис. українців. А. Бачинський у Придунайських землях на межі XVIII—XIX ст. визначив українсько-російське населення в кількості 20 тис. осіб. В. М. Кабузан вважає ці дані перебільшеними, тому що, за матеріалами 1818 р., на цій території враховано лише 24 тис. українців і росіян.

Після приєднання 1812 р. до Російської імперії Придунайських земель, більшість території яких займали Аккерманський та Ізмаїльський повіти, процес колонізації тривав. У першій половині XIX ст. сільське населення Аккерманського й Ізмаїльського повітів становили українці і росіяни, які проживали тут уже в XVIII — на початку XIX ст. Протягом 1812—1820 рр. до казенних палат різних губерній від селян у великій кількості надходили прохання про виїзд на територію Придунав'я. У червні 1812 р. Державна Рада розглядала подання про переселення селян слободи Липець Харківської губернії до Аккерманського повіту, із них 236 селян перейшли до с. Гура-Роша. Селяни с. Михайлівський Колодязь Курської губернії отримали дозвіл оселитися на березі озера Китай, в урочищі, де до цього часу вже жили українці. Однак у більшості випадків міністерство фінансів відмовляло селянам, мотивуючи це нерозмежованістю земель та відсутністю дозволу влади, тож до середини 20-х років XIX ст. приток селян, санкціонований владою, мав випадковий характер.

Селянські заворушення в Росії 20—30-х рр. XIX ст. прискорили вирішення питання про переселення частини селян з українських і російських губерній до Придунав'я. 1823 р. в урядових колах обговорювали проект намісника Бессарабської області графа М. С. Воронцова про заселення території селянами із внутрішніх губерній. У лютому 1824 р. він був затверджений як положення Комітету міністрів «Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній». За цим Положенням передбачалось оселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній. Згодом через велике прагнення селян було дозволено переселення з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній.

Оселяли їх переважно в Аккерманському, Ізмаїльському і Бендерському повітах. Поміщики не бажали відпускати своїх селян у нові райони, тому переселення проводилось переважно з казенних земель. З 1826 р. до другої половини 30-х років прибув основний контингент переселенців і освоївся на нових місцях. Проте подальше влаштування селян було призупинено через оселення «задунайських переселенців» та Дунайського козацького війська і продовжено за декілька років. На 50-ті роки XIX ст., згідно з положенням, перейшло усього 10 тис. селян. Тяжкі умови переселення, погане фінансування (23 крб. 50 коп. асигнаціями на родину), недбала організація переселення, а також незвичні кліматичні умови та господарська система сповільнювали освоєння території переселенцями.

Українські переселенці з різних губерній разом з іншими улаштовувались на місцях старих татарських, ногайських поселень чи на нових ділянках або підселялись до вже наявних населених пунктів. Нарівні з легальним офіційним переселенням поповнення державних селян йшло через тих, хто з'являвся без виклику, тобто селян-утікачів або інших не задоволених своїм становищем елементів. Більшість з них прибувала із сусідніх Херсонської та Подільської губерній. Згодом утікачі прибували також з Полтавської, Таврійської, Катеринославської, Чернігівської губерній, переходили Дністер, Дунай або Прут. Вони приєднувалися до інших переселенців під чужими прізвищами, засновували разом з ними нові села та хутори, будували землянки, заводили господарство. Політика російського уряду щодо утікачів була суперечливою. З одного боку, місцева влада зобов'язана була їх видавати і висилати на колишні місця проживання, карати тих, хто їх прикривав; з іншого, якщо вони мали господарства і родини, тобто «міцно осіли», їх чіпати заборонялось. За 20 років (1835—1854) з Бессарабії вислали 48 тис. осіб, серед них лише з Придунайських земель 6 тис. українців. Переслідування утікачів призводило до переходу їх за Дунай або інший кордон і негативно впливало на міжнародну політику Росії на Балканах. Вочевидь, тому протягом першої

половини — середини XIX ст. уряд видав значну кількість наказів різних рівнів, у яких частина утікачів легалізувалась на місцях проживання. Утікачів з Молдавії та Галичини не видавали зовсім, а розселяли у містах і казенних селах.

Внаслідок різних шляхів й заходів заселення національний склад Придунайських земель став полінаціональним. Провідними групами населення тут були молдовани, українці, болгары. Так, на території Аккерманського та Ізмаїльського повітів у 1819 р. сільські жителі становили: 17,5 % — українці, 34,2 % — молдовани, 21,1 % — болгары та гагаузи, 9,1 % — росіяни, некрасівці, старообрядці, а вже у 1827 р.: 19,4 % — українці, 33,5 % — молдовани, 22,7 % — болгары та гагаузи, 9,4 % — росіяни. 1897 р. національний склад залишався майже таким самим: 20,8 % — українці, 30,5 % — молдовани, 18,2 % — болгары та гагаузи, 8,6 % — росіяни. Аналізуючи наведені дані, можна говорити про те, що протягом XIX ст. кількість українського, російського, болгарського населення повільно, але зростала, а вага молдавського, відповідно, зменшувалась, проте всі ці національні групи залишалися основними. У той самий час дані показують, що територія цих повітів заселялась декількома національностями одночасно, і серед них провідну роль відігравали українці. Таким чином, протягом XIX ст. у Придунайських землях проживала четверта частина українського населення усієї Бессарабії — 25—26 %, за компактним розселенням тут вони становили одну з провідних груп — 17—20,8 %.

Станом на 1897 р., в Аккерманському і Ізмаїльському повітах уродженці українських територій становили 75,1 % від усіх уродженців Європейської Росії і усього 5,5 % від усіх жителів повіту. 89,7 % жителів вважали себе вже місцевими уродженцями, 6 % — уродженцями інших повітів Бессарабії, 2,8 % — інших губерній та 1,5 % — інших держав. Серед останніх переважали уродженці Туреччини та Болгарії. Таким чином, вже наприкінці XIX ст. у Придунайських територіях місцеве українське і російське населення становило переважну більшість уродженців.



Цікавим і в той же час показовим є формування чисельності українського й російського населення в містах Придунайських земель: Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Рені. Це дає можливість простежити важливий процес переходу сільського населення до міста. Так, на 1808 р. був складений російською адміністрацією перепис жителів Аккермана. Автори перепису поділяли все населення на «корінних» жителів і «сторонніх». Категорія «сторонніх», у свою чергу, поділяється на «тих, хто давно зайшов», тобто до вступу у грудні 1806 р. російських військ в Аккерман, і тих, хто оселився у місті після цієї дати. Слід зазначити, що подібний розподіл досить умовний, оскільки значна кількість осілих у місті після 1806 р. була «тими, хто зайшов давно» в Бессарабію і проживав в околицях Аккермана по 8—10 років. Співвідношення між корінним населенням, «тими, хто зайшов давно», і тими, хто зайшов протягом 1806—1808 рр., відповідно 66 % і 34 %. Останні переходили здебільшого із селищ Аккерманського — 39 % і Кілійського повітів — 11 %, Херсонської губернії — 4,5 %, північних районів Молдавії — 17 % й із-за Дунаю — 2 %. Родини, які оселились в місті до 1806 р., прибували з північних районів Молдавії, «колишнього Польського королівства» — 1 %, Австрійської імперії та Тираспольського повіту — 9 %. У національному плані родини розподілялись так: вірмени — 38 %, греки — 21 %, українці — 13,3 %, молдовани — 7,5 %, болгары — 5,8 %, євреї — 5,2 %. До останніх 9,2 % належали росіяни-старообрядці (пилипони), цигани, поляки. Дані, наведені В. М. Кабузаном за 1818 р., взагалі не відзначають наявності у місті українського населення: 43 % — росіян, 18 % — молдован, 9 % — болгар, 30 % — інших національностей. Ймовірно, кількість українців була підрахована разом з російським населенням міста, що часто трапляється в статистиці XIX ст. На нашу думку, наведені дані не можуть свідчити про відсутність українців у місті взагалі. Наявні матеріали дозволяють встановити чисельність і склад українців станом на 1819 р. Так, за переписом міста 1819 р., усе населення Аккермана становило 1085 родин, 2836 чоловіків і 2259 жінок. З них більшість — 52 %

(560 родин і 130 бурлак) — українці, 9 % (95 родин) — росіяни. Інше населення становили 16 % — молдовани, 9 % — вірмени, 6 % — греки, 4 % — євреї і 4 % — болгары. У багатьох українських родин жили неодружені брати господарів шлюбного віку, від 20 до 45 років. Це може свідчити про штучне формування подібних родин. Такі випадки помітив один із місцевих чиновників, зазначаючи, що серед українських родин «в Аккермані часто траплялись родини, у яких батько був за зовнішнім виглядом молодшим від своїх дітей або молодші брати старіші, ніж старші: ясний доказ тому, що ці родини склались з осіб, пов'язаних між собою не родинними стосунками, а однакоvim бажанням приховати своє походження, прийнявши ім'я померлого члена родини». На жаль, за переписом 1819 р. неможливо встановити походження тієї чи іншої родини або особи.

Подібні процеси спостерігаємо і в місті Ізмаїлі. Протягом квітня—серпня 1811 р. на поселення в Ізмаїлі претендувало 562 родини, 1386 чоловіків і 979 жінок. Більшість з них вважалася «сторонніми» — 95,3 %, і лише 4,7 % під час опитування показали, що раніше проживали в Ізмаїлі, але після того як розпочалися воєнні дії, втекли. При цьому 19 % «сторонніх» родин потрапили до Молдавії та Бессарабії з інших територій до початку російсько-турецької війни 1806—1812 рр., тобто у 1770—1805 рр., а більшість перейшли вже під час війни — 81 %. Вихідці власне з території Молдавії та Подунав'я становили всього 10 %, інші були з різних територій України, Росії, Білорусії, Туреччини, Австрії. За національною ознакою 42 % родин були українські, 17 % — турецькі, 12 % — некрасівські, 10 % — російські, 7 % — пилипонські, 6,5 % — молдавські, 4 % — болгарські, 1,5 % — вірменські, грецькі та циганські.

Українські жителі становили більшість тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі, — 556 чоловіків і 318 жінок. В основному 85,6 % з них до квітня—серпня 1811 р. «наймитували» в молдавських і бессарабських населених пунктах, у яких опинились з різних територій України, і лише 11,5 % цих людей були «корінними» жителями Молдавії та Бессарабії. Значний відсоток українського

населення становили вихідці з Правобережної — 49,6 % і Південної — 28,5 % територій України. Слід зазначити, що третина українців, які перебували на території Молдавії та Бессарабії, були в минулому поміщицькими селянами.

Цікавим фактом є відсутність у документі українського населення з-за Дунаю, при цьому родини некрасівців були, навпаки, виключно з правого берега річки. Поясненням такому факту може бути стабілізація ситуації в Задунайській Січі, що призводила до міграції українського населення з російської території, а не навпаки, і, відповідно, втрата некрасівцями своїх місць проживання за Дунаєм. Некрасівська громада, що оселилась в Ізмаїлі, повністю була утворена з жителів селищ Дунавець, Катирлез, Серікіюй, Караорман та інших, що були втрачені ними протягом 1804 — 1812 рр. на користь задунайських запорожців.

Російське населення Ізмаїла витримало роки тривалих блукань територією Молдавії та Бессарабії. З них більшість (74 %) перейшли протягом російсько-турецької війни, 26 % — упродовж 1770—1805 рр. Здебільшого це були родини з російських губерній: Ярославської, Орловської, Калузької, Тульської, Курської, Рязанської та інших — 62,5 % і з українських територій — Київської, Подільської, Чернігівської, Херсонської та Катеринославської губерній — 37,5 %. Родини пилипонів становили вихідці з традиційних старообрядницьких слобід: Фузівка, Плоське, Злинка, Куничне, Червоний Яр, Караорман та інші, 66 % до Ізмаїла перейшли протягом 1806—1811 рр.

Протягом 20-х рр. XIX ст. українська і російська громади Ізмаїла продовжувала збільшуватися як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселень. Зокрема, новоросійський та бессарабський генерал-губернатор писав військовому губернаторові Бессарабії, що після оголошення амністії всім російським підданам утікачам, які перебувають у «володіннях Туреччини», перейшли особи «більшою частиною — росіяни та малоросіяни, вони є утікачами, які залишили свою Батьківщину і ховалися за кордоном».

Після входження до складу Молдавського князівства українське населення розділило долю інших національностей регіону. Разом з іншими вони підлягали новим законам і правилам, разом з іншими почали переходити кордон з Росією після оголошення на початку 1860-х рр. у князівстві рекрутського набору. Відомо, що протягом листопада 1861 р. — весни 1862 р. з Ізмаїла та навколишніх сіл 3001 особа українців і росіян оселилась у Дніпровському і Мелітопольському повітах Таврійської губернії.

Відомості про населення регіону маємо станом на липень 1808 р. у м. Кілія. Жителі поділялись на «тих, хто давно зайшов», і тих, хто прибув з грудня 1806 р., коли місто було взято російською армією. Співвідношення між ними становило 56 % і 44 % відповідно. Найбільша частина населення, яка перейшла протягом 1806 — 1808 рр., була з міста Ізмаїла та селища Жебріяни Кілійського повіту — 18,6 % і 14,4 % відповідно, причому 79 % з останніх — росіяни-старообрядці. Загалом населення мігрувало з Молдавії, із Кілійського та з-за Дунаю. 18,6 % становили утікачі із Ізмаїла, облога якого тривала з грудня 1806 р. до вересня 1809 р. За національною ознакою в місті Кілія проживало 74,4 % від загальної кількості — молдован, 18,5 % — пилипонів, 2 % — греків, 3,2 % — сербів, 1,2 % — болгар, 0,3 % — українців, 0,3 % — циган. За даними румунського дослідника О. Арборе, у Кілії на 1808 р. проживало усього 478 родин. З них молдавських — 393, російських — 58 і єврейських — 27. Проте є всі підстави вважати, що кількість молдавського населення значно перебільшена за рахунок приписування до нього росіян і українців. Аналіз прізвищ молдавських родин показує, що близько 24 % із них були українського і російського походження. Слід враховувати те, що на 1806—1807 рр. припадає створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, центрами формування якого були Кілія та Галац. Вже у травні 1807 р. у місті було 700 усть-дунайців. Після ліквідації війська козаки почали тікати за Дунай або розбіглися по навколишніх селищах Бессарабії. Цілком ймовірно, ці процеси стали однією з причин відсутності в Кілії українського населення.

Вже на 1817 р. Кілія являла собою місто з населенням 3500 осіб. Серед них молдован — 42 %, українців — 36 %, пилипонів — 13 %, болгар — 2,4 %, циган — 1,9 %, євреїв — 1,7 %, греків — 1,6 %, некрасівців — 1,4 %. Порівнюючи ці дані з відомостями 1808 р., можна констатувати, що протягом 1808—1816 рр. молдавське населення збільшувалось лише внаслідок природного приросту. Російська громада поповнилася за рахунок наступних міграцій з-за Дунаю й округи та зросла приблизно на 20 %. Кількість «задунайських колоністів», тобто болгар і сербів, майже не змінилася. Більше ніж удвічі зросла грецька діаспора в Кілії. У цей час зафіксовано українське населення та декілька родин євреїв. Стосовно українців є всі підстави вважати, що значна їх громада існувала раніше 1817 р. Так, відомо, що купецьке і міщанське «малоросійські товариства» Кілії протягом 1808—1813 рр. просили перетворити мечеть у форштадті Кілія на Покровську церкву, що і було зроблено. Мечеть була відбудована і стала соборною церквою Кілії.

Всеросійський перепис 1897 р. враховував населення в містах Придунайських земель за мовною ознакою. Україномовних жителів у містах нараховувалось від 37 % (в Ізмаїлі) до 53,7 % (в Аккермані) від усіх жителів, росіян — від 20,2 % (в Аккермані) до 35 % (в Ізмаїлі). Більшість (83,3 %) становили уродженці Аккерманського й Ізмаїльського повітів. Віковий склад господарів свідчить, що більшість (77 %) належала до працездатної, активної у соціально-господарському плані групи від 21 до 50 років.

Українське населення проживало в усіх придунайських містах — Аккерман, Ізмаїл, Кілія, Рені. Порівняно з іншими національними групами, тут вони становили найбільшу етнічну групу — 42,5 %. Це становило 63,5 % від чисельності українського населення в усіх інших містах Бессарабії. Росіян у придунайських містах було 22,8 %, що становило 23,6 % від чисельності російського населення в усіх інших містах Бессарабії.



## Революційні події 1917—1920 рр. на півдні України

Північне Причорномор'я та Приазов'я вирізнялися соціально-економічними, військово-політичними та мовно-культурними особливостями, котрі значною мірою впливали на революційні трансформації, та тими комбінаціями вертикальних й горизонтальних зв'язків, що формували модель суспільних відносин на наступні роки. Південь України характеризувався доволі високим рівнем економічного розвитку, значною питомою вагою здебільшого обрусілого міського населення та особливо заможного селянства. Наявність Чорноморського флоту та близькість до театру військових дій на Румунському фронті

сприяли накопиченню в тилу російського війська значної частини військовослужбовців, а найбільший гарнізон чисельністю 50 тис. осіб розташовувався в Одесі.

Руйнування імперських форм державного управління відбувалося не лише на рівні центральної влади, але й на місцях. Вже у перші дні березня 1917 р. при міській думі Одеси виник громадський комітет на чолі з М. Брайкевичем, що був утворений із представників Всеросійської земської спілки, Всеросійської спілки міст, Військово-промислового комітету, ряду партій та організацій. Делегував своїх представників до комітету й виконавчий комітет ради робітничих депутатів. Громадський комітет трактував себе як колективний орган контролю за роботою органів самоврядування, висловив недовіру міській управі й думі та забажав взяти управління містом у свої руки через систему комісарів.

Нові керівники самоврядних інституцій не забарилися й з першими кадровими змінами, оскільки старий контингент чиновників не викликав довіри. На підставі чуток про підготовку контрреволюційних заходів були заарештовані міський голова Одеси Б. Пелікан, його заступник Мечников, член управи Альбранд і начальник в'язниці Перелешин. Втім, громадський комітет сприймався частиною місцевого політикуму як явище випадкове.

У Миколаєві схожа структура називалася комітетом громадської безпеки. У його складі, крім гласних міської думи, були представники військових частин, партій, громадських організацій. Незабаром були створені громадський комітет з охорони спокою і порядку в Херсоні, комітети громадської безпеки у Вознесенську, Балті, Скадовську, Очакові, Бериславі, Голті, Березівці. Повністю втратила свій вплив міська дума Бердянська. Натомість влада перейшла до громадського комітету, який опікувався усіма цивільними і адміністративними справами у місті. Мелітопольський комітет був утворений шляхом рішучих дій членів Військово-промислового комітету і ради робітничих депутатів. Вони усунули колишню цензову виборну владу від виконання своїх обов'язків й оголосили, що аж до Установчих зборів будуть утримувати владні повноваження у своїх руках.

Необхідність оновлення місцевого самоврядування виявилася очевидною, щойно розпочалася революція, тому терміново відбулися кардинальні зміни виборчого законодавства. 22 квітня під час відкриття з'їзду губернських комісарів, скликаного у Петрограді, прем'єр-міністр Росії Г. Львов повідомив присутнім, що Тимчасовий уряд розробив закони про реформу міського виборчого права, який суттєво демократизував самоврядні органи влади, а вже 16 липня світ побачило Положення про діяльність міських дум на основі нового закону. Вибори до міських дум Південної України відбулися протягом липня—серпня 1917 р. і продемонстрували домінування російських, єврейських та українських соціалістичних партій. У Херсоні гласних обирали 30 липня, а участь у змаганнях за мандати взяли 11 партій і блоків. У Миколаєві очевидну перевагу здобули російські есери на чолі з В. Костенком, який став міським головою. Схожою виявилася ситуація і в Одесі, де жоден із гласних колишньої цензової думи не потрапив до щойно обраного муніципалітету, натомість явну перевагу дістали російські есери, здобувши понад 60 мандатів. За підсумками виборів вперше до думи увійшли депутати від українського соціалістичного блоку, який посів 5-е місце у виборчих перегонах.

Падіння царизму і створення Центральної Ради, оголошення про подальшу демократизацію суспільно-політичного життя на теренах колишньої імперії, пропагування уявлення про перспективи революційних змін стали поштовхом у справі поживлення українського національного руху усією Південною Україною. В Одесі одним із осередків, навколо яких гуртувалася українська громада на початку 1917 р., залишалось товариство «Українська хата», але головна ініціатива щодо формування вимог політичного характеру та участі у підготовці революційного оновлення системи державної влади належала Українському керівничому комітету Одеси (УКК), створеному 4 березня 1917 р. лідерами національного руху причорноморського міста ще з дореволюційного періоду С. Шелухиним, В. Чехівським, І. Луценком та іншими (вони й становили управлінське ядро в організації).

З огляду на часовий збіг формування комітету та утворення Центральної Ради у Києві, можна зробити висновок, що появу УКК слід розглядати як миттєву реакцію політично активної частини української спільноти Одеси на падіння царату. У своєму зверненні до населення УКК закликав усіх громадян підтримати Тимчасовий уряд і запевнив, що «новий лад несе всім народам і нашій Україні волю й свободу, касуючи всяке поневолення».

Протягом першого місяця свого існування УКК організував в Одесі низку віче, перше з яких відбулося 7 березня. Затверджені на них резолюції фіксували вимоги, суголосні з політичною доктриною, сформованою теоретиками Української національної революції. Головними тезами були заклики до проголошення автономії України на федеративних засадах, республіканська форма правління, необхідність скликання губернського національного з'їзду тощо. Нарівні з УКК важливу роль у розгортанні державотворчих процесів відіграла Одеська українська військова рада, створена у квітні 1917 року. Її організатором та безальтернативним лідером став відомий у місті громадський діяч, лікар-гомеопат І. Луценко, який поряд зі своїми однодумцями доклав чимало зусиль для українізації російського війська, формування гайдамацьких підрозділів, створення молодіжної організації «Одеська Січ», одним з активістів якої став відомий у майбутньому ідеолог українського націоналізму Ю. Липа.

З різною кореляцією у часі схожі тенденції ми бачимо в інших куточках Північного Причорномор'я. У Херсоні українська громада теж гуртувалася навколо «Української хати», створеної 25 березня 1917 р., яка вже у квітні налічувала 291 особу. Головою ради товариства став М. Чернявський, а з-поміж заходів організації значилися організація мітингів, демонстрацій, літературно-музичних вечорів, лекцій, курсів української мови, видання брошур та листівок.

У Миколаєві прикметною ознакою було відчутне бракування керівних кадрів. Зусиллями лише декількох осіб на початку березня 1917 р. вдалося влаштувати мітинг для української громади міста, після чого до місцевої «Просвіти» зголосилася

долучитися більшість людей, і вже 27 березня вони створили Український організаційний комітет на чолі з Б. Брояківським. Його сформували переважно активісти «Просвіти», де й засідав комітет, українських гуртків на заводах, ротах, військових кораблях тощо. Вони зазвичай читали доповіді про автономію України для військових, що перебували у лазаретах і казармах, але їхня агітація натрапляла на більш жваву контрагітацію російських політичних сил, тому не мала потрібного ефекту. 16 червня 1917 р. вказану організацію було перейменовано за одеським взірцем на Керівничий комітет, а головою обрали К. Баранівського.

Виголошені на одеському віче тези про необхідність провести український національний з'їзд у межах Херсонської губернії було реалізовано за декілька місяців, коли в Одесі протягом 28 червня — 1 липня працював згаданий форум. Він затвердив повноваження створеної ще у квітні 1917 р. Херсонської української губернської ради на чолі з В. Чехівським як репрезентанта української громади краю і визначив головні напрями подальшої роботи.

Організаційні заходи у формі мітингів були характерними і для мешканців Північного Приазов'я. Мелітопольська українська громада гуртувалася навколо директора та вчителя комерційного училища І. Бакуменка й К. Залізняка та театральної групи Глазуненка, які виступали з полум'яними промовами, закликаючи підтримати гасло автономії України. Натомість у Бердянську панували «просвітянські» тенденції, оскільки місцева «Просвіта» чисельністю близько 50 осіб на чолі з Ю. Тищенком стала головним репрезентантом українського населення міста. Рубіжною подією в консолідації національних товариств Таврії став II-й губернський з'їзд українських організацій краю, котрий відбувся 27—29 серпня 1917 р. у Мелітополі. Його делегати сформували загальногубернську структуру на чолі з О. Андрієвським, а з-поміж прийнятих постанов окремо виділявся протест проти поділу України, що містив також вимогу про те, щоб Таврійська губернія увійшла до складу автономної України.

Нарівні з подіями національної революції на теренах Північного Причорномор'я спостерігалися елементи революції соціальної, яка в ментальних установках українського селянина тісно пов'язувалася з вирішенням державотворчих завдань. Одним із яскравих доказів вказаної тези стали постанови віче Ольвіополя, Богополя, Голти, скликаних у травні 1917 р. за участі близько 15 тис. осіб. У прикінцевій резолюції говорилося, що «Україна мусить мати широку національно-територіальну автономію у федеративній демократичній Республіці Російській; земля належить хліборобам і земельна справа остаточно вирішується українським сеймом».

Варто відзначити, що в південноукраїнському селі протягом тривалого часу значним впливом користувалися загальноросійські партії, насамперед есери, котрі здійснювали активну агітаційну роботу, спираючись на підтримку таких центрів, як Одеса й Миколаїв. Вони проповідували тезу, що для отримання «землі і волі» ніякої України не потрібно. Утім, така масована ідеологічна атака на зденаціоналізованого селянина не завжди давала очікуваний результат, оскільки, як стверджував один із невідомих дописувачів часопису «Народна воля», народна «<...> стихія ж говорить про щось своє, рідне, що треба, мабуть, оту Україну».

Безпосередній зв'язок національного і соціального простежувався й на прикладі мешканців Північної Таврії. Так, Павлівська волосна громада Мелітопольського повіту, віддаючи наказ своїм делегатам на повітовий з'їзд, що мав відбутися 30 червня 1917 р., висловлювала такі думки: «<...> Земля має бути у власності Українського земельного фонду, як кажуть українські соціалісти-революціонери. Крім того, наказуємо требовать, щоб Таврійська губернія була приєднана до України як маюча із населення українців, визнаючи Український Генеральний Секретаріат і Українську Центральну Раду».

Падіння Тимчасового уряду та загострення боротьби за владу в Києві наприкінці жовтня 1917 р. оприявнили потребу рефлексувати на нові загрози, що цього разу йшли від більшовицьких організацій, які нерідко асоціювалися з маргінальни-

ми прошарками суспільства. Реакцією на державний переворот у Петрограді стало створення у південноукраїнському регіоні низки революційних комітетів різного рівня підпорядкованості та структурованості, кожен з яких формувався на коаліційній основі з представників лівих й лівоцентристських партій, громадських організацій та представників місцевого самоврядування. Найбільш дієздатні з них існували під егідою Центральної Ради, а київська влада дедалі частіше стала виступати єдиною альтернативою на шляху поширення «червоної загрози». Після встановлення контролю Генерального секретаріату над штабом Одеської військової округи і подальшого проголошення УНР в межах 9 губерній, яке супроводжувалося військовими парадом у найбільших містах регіону, найближче майбутнє Херсонщини і Таврії тісно пов'язувалося з автономною Україною.

Карколомні політичні зміни, що відбувалися протягом жовтня—листопада 1917 р. посилили увагу місцевого істеблшменту не лише до проблеми кордонів Української республіки, а й до можливих мовно-культурних наслідків, які в рефлексії російської демократії дістали назву «насильницької українізації». Зокрема, 27 жовтня виступаючи на об'єднаному засіданні революційних організацій Одеси, В. Чехівський, щоб заспокоїти незадоволених, твердив, що українська влада не робитиме радикальних кроків. Але такий хід подій у свідомості значної частини місцевих політичних й культурних мезоеліт не вмонтовувався у звичну схему національно-культурних й ментальних маркерів, закріплених за імперської епохи. Тому більшість лідерів російських партійних осередків, гласних дум, публічно визнаючи право народів на самовизначення, *de facto* залишались у більш комфортному інтелектуальному дискурсі, а *de jure* не бажали опинитися під юрисдикцією Києва, оскільки побоювались найнеприємнішої, на їхню думку, справи — насильницької українізації, під якою розуміли усі можливі аспекти — політичні, культурно-освітні, мовні тощо.

Разом з тим під час вибору між двома альтернативними проєктами — УНР або радянська Росія — значна частина населення схиляла шальки терезів у бік Києва. Не дивно, що протягом

листопада—грудня 1917 р. юрисдикцію УНР публічно визнали міські думи Миколаєва, Тирасполя, Бердянська, а латентно інші органи місцевого самоврядування. Останні воліли уникати офіційного визнання державної правомочності України, декларуючи збереження вірності ідеї скликання Всеросійських Установчих зборів як найголовнішого інструменту вирішення політичної долі російського соціуму. У практичній площині підпорядкування дум Генеральному секретаріату відбувалося шляхом підготовки проведення виборів до Українських Установчих зборів, що стало своєрідним каталізатором лояльності щодо УНР та подекуди намаганням здобути особливий статус, що насамперед було притаманне для муніципалітету Одеси. Найбільший мегаполіс українського Причорномор'я отримав наприкінці грудня 1917 р. принципову згоду уряду УНР надати йому права «вільного міста», але більшовицьке збройне повстання 14—17 січня 1918 р. не дало змогу реалізувати його в практичній площині.

У північній частині Таврійської губернії після проголошення УНР постало питання про приєднання до неї трьох повітів — Мелітопольського, Бердянського та Дніпровського. Частина місцевих політичних, громадських та владних інституцій заперечувала можливість поділу губернії на дві частини з відмінною юрисдикцією, вважаючи претензії Києва на вказані адміністративно-територіальні утворення сумнівними, а дії Центральної Ради — узурпацією влади. Але вже 17 грудня 1917 р. у Мелітополі мав відбутися з'їзд представників трьох північних повітів з питання участі місцевого населення у виборах до Українських Установчих зборів. Під час роботи форуму 158 з 200 делегатів на пропозицію К. Залізняка проголосували за рішення підтримати Центральну Раду та взяти участь у виборах, а остаточною крапку у приєднанні вказаних територій до УНР мав поставити плебісцит.

Проте юридичні процедури по виборам і плебісциту унеможливили більшовицькі осередки, котрі від початку грудня 1917 р. активізували роботу задля встановлення своєї влади в регіоні. На відміну від Одеси, Миколаєва й Херсона, де

РСДРП(б) через військово-революційні комітети організувала збройні виступи проти чинної влади, у Приазов'ї прихильники встановлення однопартійної диктатури добилися поставленої мети без використання силових методів.

Унаслідок зазначених подій у Північному Приазов'ї та Причорномор'ї парадигма революційного поступу дістала більшовицький вектор розвитку, який супроводжувався запровадженням елементів «червоного терору», намаганням ліквідувати наявну управлінську модель, розпустивши як органи влади УНР, так і структури місцевого самоврядування, характерні для імперської традиції (думи і земства), а також вчиняючи небачений доти тиск на заможні категорії суспільства з вимогою негайно виконувати експропріаційні резолюції й проводити націоналізацію промислових підприємств й банково-фінансових установ. Найяскравішим прикладом формування нової системи квазідержавного утворення стала Одеська радянська республіка на чолі з В. Юдовським, яка проіснувала з січня до березня 1918 р.

Укладення 27 січня (8 лютого) 1918 р. Брестського мирного договору стало прологом до усунення більшовицького режиму з політичної карти України, а її південні землі опинилися в полі зору провідних країн Почв'їрного союзу. 18 лютого німецькі війська перейшли в наступ по усій лінії фронту, а незабаром до воєнної акції приєдналися підрозділи австро-угорської армії. Ключовою метою просування на Схід армії Дунайської імперії стало оволодіння багатими південноукраїнськими землями, які могли б забезпечити населення сусідньої країни достатньою кількістю продуктів харчування, а захоплення найбільшого міста Південної України стало переломним моментом наступу союзницьких військ у регіоні. 29 березня 1918 р. за домовленістю між німецькою та австро-угорською сторонами до сфери впливу останніх потрапила Херсонська губернія, у Миколаєві та Маріуполі стояли змішані гарнізони.

Зважаючи на просування військ союзників, уряд УНР намагався оперативно реагувати на військово-політичну ситуацію в Південній Україні, видавши у середині лютого спеціальному

представникові Ради народних міністрів при Головнокомандувачеві німецьких військ в Україні С. Комірному інструкцію, згідно з якою його наділяли широкими повноваженнями для управління усіма державними і громадськими інституціями у південному регіоні. Незабаром С. Комірний очолив новостворений Головний крайовий комісаріат Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній з осідком в Одесі, до якої він прибув 18 березня для виконання обов'язків.

Попри декларовані наміри щодо співпраці між Берліном, Віднем та Києвом практична реалізація домовленостей на півдні УНР виявилася далекою від публічних гасел та укладених документів. Цілу низку визначених пунктів німецький та австрійський генералітети порушували і загалом не поспішали зважати на українське законодавство. Наприклад, у Херсоні австрійські військово-польові суди винесли 12 смертних вироків, схожою була ситуація в Миколаєві, де командування німецьким гарнізоном застосовувало репресивні методи і як реакцію на вуличні бої, що проходили у місті з 22 по 25 березня 1918 р., у результаті чого загинуло декілька тисяч осіб з обох боків. У північних повітах Таврійської губернії влада УНР була відновлена до середини весни 1918 р., коли, зокрема, у Бердянську 18 квітня розпочався антибільшовицький виступ, але загалом ситуація характеризувалася слабкістю будь-якої влади й дезорієнтацією населення.

Відчуття суспільного лихоліття ще більше посилилося внаслідок зміни влади у Києві 29 квітня 1918 р. Гетьманський державний переворот та потенційні загрози реставрування монархії, повернення «поміщицьких порядків» стали предметом гострої дискусії на зібранні громадської організації — Одеської української міської ради під головуванням приват-доцента Новоросійського університету М. Гордієвського. З великою доповіддю виступив І. Луценко, який гостро критикував П. Скоропадського за обмеження демократичних свобод. В аналогічному річизі було виголошено промови інших ораторів. Натомість підтримку новій владі у південноукраїнському ре-

гіоні задекларували поміщики та заможні селяни, підприємці, частина інтелігенції, себто ті страсти суспільства, які або зазнали переслідувань від попередньої влади, або були відсепаровані від формування порядку денного у політичному житті країни.

Тим часом протягом першої половини травня суттєвих змін у функціонуванні управлінської вертикалі не спостерігалось, а Головний комісар С. Комірний 9 травня виїхав до Києва зі звітом з питань, котрі стосувалися південного краю, де також взяв участь у нараді з представниками нової влади. 12 травня він віддав розпорядження щодо передання влади в регіоні новим чиновникам. Старостою Херсонщини став С. Пищевич, якому уряд Ф. Лизогуба доручив затверджувати повітових старост, а Таврійської губернії — О. Десницький. Міським отаманом Одеси був призначений В. Мустафін.

Вказані зміни мали принципове значення й у контексті кризового стану муніципалітетів, котрі через конфлікти як з урядовими структурами, так і з іноземним військовим командуванням призупинили свою діяльність. Міську думу Миколаєва було розпущено 8 травня, а Одеси — 19 травня, що дістало схвалення з боку державного секретаря І. Кістяківського та уряду Ф. Лизогуба. Щоправда незабаром діяльність муніципалітетів була відновлена, але вони й надалі працювали, корегуючи свої дії залежно від політичної кон'юнктури й під опікою гетьманських чиновників.

У червні 1918 р. в умовах посилення конфронтації між командуванням окупаційних військ та місцевою адміністрацією гетьман фактично запозичив практику своїх попередників, заснувавши посаду головноуповноваженого Українського уряду на землях, де перебувало австро-угорське військо. Штаб-квартирою інституції залишилась Одеса, а на вказану посаду був призначений великий землевласник з Херсонщини С. Гербель.

Основу бюрократичного апарату Української гетьманської Держави становили службовці старої генерації, з-поміж яких чимало було симпатиків реставрації Російської імперії, оскільки чиновницький апарат формувався на засадах інклюзивності.



Управлінців, лояльних до ідеї існування Української держави, катастрофічно не вистачало, а зважаючи на поширення масового невдоволення діями окупаційних військ, падав і авторитет гетьмана, постать якого тісно асоціювалася з експропріаціями та репресіями з боку німецьких та австро-угорських армій. Прикладом стала інформація Херсонського губернського старости для міністра внутрішніх справ від 21 серпня 1918 р., у якій зазначалося: «У м. Херсоні відчувається невдоволення й озлоблення проти австро-угорських військ та гетьманської влади<...>».

Українські соціалістичні партії, побоюючись реставрації царських порядків, гуртувалися навколо Українського Національного Союзу, який в Одесі очолював інженер А. Стрижевський. Російський політичний табір використовував будь-яку нагоду задля демонстрації своєї присутності у політичному полі країни, відверто демонструючи при цьому симпатії до «білого» руху. В усьому регіоні активно діяли більшовицькі агітатори та диверсанти, які провокували внутрішньополітичну нестабільність шляхом підбурювання до страйків і саботажу. За повідомленнями британського підполковника Дж. Бойла, великий вибух на складі зброї в Одесі 31 серпня 1918 р. вчинили саме ці групи.

Південь України посідав особливе місце й у планах Директорії УНР, бо, окрім економічно-торговельного, він мав і важливе військово-стратегічне значення щодо налагодження союзницьких відносин з країнами Антанти. Тому падіння гетьманського режиму тут відбулося навіть раніше, ніж у Центральній Україні. Це сталося ще й тому, що у великих містах півдня зміна влади проходила мирним шляхом. Так, ще 19 листопада 1918 р. у Єлисаветграді місцевий український підрозділ разом з галицьким куренем роззброїли добровольчий офіцерський загін.

У результаті перемовин, які відбулися на підступах до Одеси між представниками командування республіканських військ, делегацією міської думи та представником 3-го Херсонського корпусу, було підписано угоду, щоби здати місто без бою. Протягом 11 грудня на вокзал «Одеса-Головна» почали прибувати ешелони республіканської армії, які рухалися з двох напрямків — зі ст.

Роздільна та з Бахмача. Третя окрема група передислоковувалась на Тирасполь до кордону з Бессарабією. Урочистий вступ військ Директорії до Одеси відбувся 12 грудня, коли на центральному вокзалі представники української влади зустрічали війська, які проходили церемоніальним маршем під супроводом військового оркестру, що виконував український гімн та «Марсельезу».

Разом з військами до Одеси поверталася й цивільна влада. 12 грудня було опубліковано наказ за підписом губернського коменданта Херсонщини та Одеси І. Луценка, якого на цю посаду було призначено Директорією УНР ще 26 листопада. Він містив перелік нових органів влади із зазначенням їх очільників. Крім цього, у наказі йшлося про відновлення законів, які були видані Центральною Радою.

За схожим сценарієм події розгорталися в Миколаєві та Херсоні. Так, 11 грудня в Миколаєві була укладена угода між отаманом М. Григор'євим та німецьким командуванням, яка також передбачала перехід влади у місті «без кровопролиття». Наступного дня до міста увійшли війська Директорії та було відновлено посади комісарів, що існували за УЦР. У Херсоні влада Директорії без опору утвердилася 13 грудня.

В Одесі зміна влади дуже часто супроводжувалася зростанням злочинності. Цього разу кримінальні елементи ознаменували ніч на 12 грудня убивствами, грабунками, набігами й стріляниною. А вже 12 грудня вони скористались рішенням учасників робітничого мітингу звільнити політичних в'язнів й влаштували розгром тюрми, звільнивши таким чином сотні злочинців. Тому перші особи нової влади змушені були сконцентруватися на боротьбі з анархією й злочинністю, запровадивши воєнний та облоговий стан. Для проведення зборів та мітингів необхідно було отримати дозвіл комісара міста, на порушників цієї норми чекав арешт й воєнний суд.

Серед політичних питань громадськість міста непокоїли перспективи федеративного союзу УНР з Росією. На це питання дав відповідь Д. Антонович, який заявив, що такий союз зі східним сусідом є практично нездійсненним. Натомість колишнього

міністра морських справ УНР Д. Антоновича Директорія відповідним наказом уповноважила вести переговори з представниками Держав Згоди в Одесі.

Ще під час проведення наради щодо умов здачі міста члени думської делегації повідомили представників Директорії про те, що частина міської території зайнята військовими силами Держав Згоди, а 11 грудня над готелем «Лондонська» було вивішено французький прапор.

Вже незабаром акцент у діяльності Директорії в Одесі змістився у бік відносин з французьким командуванням, яке після наближення основних військових підрозділів все більше розширювало територію своєї присутності у місті та врешті-решт висуло вимогу республіканським військам й усій українській владі взагалі залишити місто. 13 грудня до Одеси прибуло 10 ешелонів з республіканськими військами, і піхотна дивізія та кінна батарея також. Це дало підстави відхилити вимоги французького командування, яке, у свою чергу, почало організовувати загони Добровольчої армії, що вже готувалися до відплиття з Одеси (їх затримування була помилкою української влади), для збройної боротьби з військами Директорії. Після двох днів запеклих боїв на вулицях міста республіканські війська отримали наказ залишити Одесу та відійти на її околиці. У Миколаєві частини Добровольчої армії вийшли з міста, перш ніж туди увійшли українські підрозділи, а в Херсоні добровольців було роззброєно.

Таким чином, у середині грудня 1918 р. на півдні України було встановлено владу Директорії, яку прихильно сприйняла переважна більшість населення краю, сподіваючись на задоволення своїх соціальних та національних потреб. Інші мешканці були змушені зважати на політичну кон'юнктуру. Встановити повний контроль над цією територією завадив лише десант Антанти до портових міст України.

З 18 грудня 1918 р. й до 5 квітня 1919 р. Одеса перебувала під владою французького військового командування й під управлінням Добровольчої армії. Обидві політичні та військові сили мало або й зовсім не опікувалися міським господарством, з ве-

ликими труднощами намагалася налагодити цю роботу міська дума, термін повноважень якої спливав наприкінці 1919 р. Такою ситуацією не могли не скористатися кримінальні елементи, які в багатьох районах міста почувалися справжніми господарями.

Українська громада міста, яка, починаючи з березня 1917 р., дістала додаткові можливості для задоволення своїх національно-культурних потреб, знову відчула обмеження у своїх правах. В усіх навчальних закладах було заборонено викладання української мови, яку влада ідентифікувала як галицьку. «Малоросійську мову» дозволяли як необов'язковий предмет. Замість історії й географії України було запроваджено історію й географію півдня Росії.

У той же час французьке командування дозволило друкувати українські газети, що дозволяли собі випадати у бік командування Добровольчою армією. Це, можливо, було пов'язане з тим, що, починаючи з 15 січня 1919 р., в Одесі розпочались переговори між представником Директорії генералом О. Грековим та французьким генералом Ф. д'Ансельмом. З боку українців демонструванням їхньої доброї волі стало відведення військ Директорії до Бірзули й Березівки з переданням контролю над залізницею до Миколаєва й Херсона, що значно полегшило продовольче й паливне становище Одеси, яке до цього часу було катастрофічним.

Під час переговорів О. Греков звернувся за технічною підтримкою для збройної боротьби з більшовиками. Французи ставили за мету створення антибільшовицького фронту, залучивши до нього й українців. Однак місії О. Грекова не вдалося досягти конкретних результатів, тому вже 23 січня до Одеси прибула нова делегація у складі міністрів О. Назарука й С. Остапенка. Надані їм повноваження дозволяли йти на будь-які компроміси, окрім питання незалежності Української держави. Французи в особі полковника А. Фрейденберга в ультимативній формі зажадали виключення зі складу Директорії В. Винниченка, В. Чехівського та С. Петлюри, а питання державної незалежності України віддати на розсуд Паризькій мирній конференції.

Особливість цих переговорів полягала в тому, що спочатку українська сторона, котра не сприймала більшість вимог французів, змушена була йти на поступки під загрозою більшовицької навали, але вже у березні французи, коли самі змушені були відступати під тиском більшовицьких військ, виявили бажання йти назустріч українцям.

Наприкінці січня війська Антанти увійшли до Миколаєва та Херсона, хоча при цьому там продовжували діяти органи влади Директорії, яка зберегла над цим районом формальний контроль. Така взаємодія Директорії й Антанти не влаштувала «третю силу» в особі отамана М. Григор'єва, який вийшов з-під підпорядкування армії УНР і на початку лютого 1919 р. разом зі своїми військами перейшов на бік Червоної армії, а у березні розпочав бойові дії з військами Антанти.

Такий перебіг подій радикально змінив воєнно-стратегічну ситуацію на півдні України. У результаті кровопролитних боїв, у яких, на відміну від грецьких підрозділів, французькі війська участі не брали, 10 березня 1919 р. більшовики захопили Херсон. Майже без бою 14 березня ними було взято під контроль Миколаїв. Тут, крім французів, воювати відмовилися німецькі війська, які ще перебували в місті і на яких французьке командування покладало сподівання щодо оборони важливого населеного пункту. У перші дні квітня почалася евакуація французьких військ з Одеси, а 6 квітня до міста увійшли більшовики, основу військ яких становила бригада під командуванням М. Григор'єва. Через місяць отаман організував одне з перших потужних антибільшовицьких повстань армійського типу, перетворившись з героя на зрадника радянської влади та посівши неоднозначне місце в повстанському русі через прояви кримінального бандитизму у його загонах.

Між трьома основними учасниками подій цього періоду — Директорією, Антантою й Добровольчою армією — постала нездоланна стіна взаємного нерозуміння, що не дало їм змоги виробити єдину платформу для боротьби з більшовизмом.

Захопивши вдруге владу на півдні України, більшовики постали перед проблемою економічної розрухи, для подолання

якої вони започаткували націоналізацію всіх без винятку промислових підприємств, що ще більше загострило економічну кризу. Щоб зупинити розвал промисловості, їхньою владою було видано розпорядження про мілітаризацію праці. Для вирішення фінансових проблем ними було накладено контрибуцію у сумі 500 млн крб на буржуазію Одеси та оголошено про наміри націоналізації банків та фінансових установ. Проте ці заходи не давали жодного позитивного ефекту.

Другий прихід більшовиків та їхніх союзників до влади в Україні ознаменувався масовими арештами та фізичним знищенням «ворожих класів». На той час союзниками більшовиків в Одесі були комітети Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) та Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) Херсонщини і Таврії (боротьбистів), які також підтримували політику терору.

Четвертого травня одеська газета «Известия» під рубрикою «Деятельность Чрезвычайной комиссии» опублікували список розстріляних осіб у другій половині квітня 1919 р. згідно з постановою Одеської Надзвичайної комісії (ОНК) для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами за посадою. Список містив прізвища, імена, по батькові 26 осіб, серед яких було три жінки, із зазначенням підстав їхнього розстрілу. Більшість звинувачень були стандартного характеру: за членство в «Союзе русского народа», за належність до Добровольчої армії та за шпигунство на її користь, за належність до багатьох контрреволюційних й монархічних організацій.

Протягом травня—червня газета «Известия» чотири рази друкувала списки розстріляних осіб, які разом нараховували 49 осіб. Переважно всі вони були обвинувачені у контрреволюційній діяльності. Скажімо, С. Комірного було оголошено «запеклим контрреволюціонером, який прославився нещадним переслідуванням робітників та професійних організацій, був прислужником австро-німецьких жандармів й імперіалістів Антанти».

Наприкінці червня в Одесі відбувся пленум ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, проведення

якого збіглося із захопленням Харкова, Полтави, лівобережної частини Катеринослава військами Добровольчої армії. Реакцією на ці події став пункт резолюції пленуму, у якому містився заклик «посилити червоний терор проти контрреволюції, яка піднімає голову». Перший губернський з'їзд рад робітничих і селянських депутатів, який проходив в Одесі в середині липня, прийняв без обговорення резолюцію, яка закликала ОНК відповісти «на виклик білих червоним терором й за кожен голову робітника й селянина знищити сто голів ворогів робітничо-селянської влади». Таким чином, проведення червоного терору стало офіційною політикою радянської влади. Протягом липня ОНК провела п'ять масових розстрілів, під час яких 38 осіб було страчено «на підставі червоного терору». Серед загиблих були О. Рогоза (колишній військовий міністр гетьманського уряду), С. Левашов (колишній ректор Новоросійського (Одеського) університету), Б. Штейнгель (син відомого громадського діяча) та багато інших відомих у місті осіб. Останньому інкримінували участь у переговорах між Директорією та французьким командуванням в Одесі, що несли «значну загрозу більшовицькому рухові».

Проте далеко не всіх влаштувала політика радянської влади, особливо стосовно масових розстрілів. Для влади особливо болісними стали заворушення на заводі РТПіТ та в залізничних майстернях, робітники яких відкрито виступили проти економічної політики влади та червоного терору. Виступи робітників не зупинили страти, розстріли тривали як мінімум двічі на тиждень майже до останнього дня радянської влади у місті. Але після цих подій газета «Известия» списки розстріляних вже не публікувала, а, навпаки, було надруковано список осіб, яких звільнили, причому і на «прохання робітників та селян» також.

Та найбільший спротив політиці радянської влади чинило селянство. До примусового вилучення у селян збіжжя та інших продуктів харчування, що викликало у них природне незадоволення, додалася ще й примусова мобілізація. Саме мобілізація стала приводом до потужного антибільшовицького повстання на Одещині у німецьких та болгарських колоніях, причиною

якого стала аграрна, національна та військова політика більшовиків. Згодом це повстання підтримали українські селяни, і воно поширилося вздовж залізничної лінії Колосівка—Вознесенськ і далі до станції Помічної.

Після того як радянська влада наприкінці літа 1919 р. залишила Одесу, у місті відновився випуск багатьох газет, які почали регулярно друкувати інформацію про жертви червоного терору, і в німецьких колоніях також. Було створено спеціальну судово-слідчу комісію, на яку поклалися функції пошуку поховань жертв терору та проведення слідчих дій щодо вбивств та розстрілів ОНК.

Наприкінці серпня 1919 р. південь України був окупований військами генерала Денікіна, білогвардійський режим якого поставив собі за мету відновлення «єдиної і неподільної Російської держави», спираючись на численні російські організації, наприклад «Союз відродження Росії», осередки яких містились переважно в Одесі. На зміну «червоному терору» прийшов «білий терор», який став інструментом для переслідувань денікінською контррозвідкою противників режиму. Ідейних ворогів та не задоволених аграрною та робітничою політикою денікінців, які почали відновлювати поміщицьке землеволодіння та повертати підприємства колишнім власникам, скасували 8-годинний робочий день та інші соціальні завоювання, щодня більшало.

На зміну антибільшовицькому повстанському селянському рухові прийшов антиденікінський. Найбільшого розмаху цей рух набув на Миколаївщині та Херсонщині, де були проголошені Баштанська та Висунська республіки. Баштанська селянська республіка була створена 16 вересня 1919 р. Під її знамена стало понад 4 тис. озброєних повстанців, які вирушили на Миколаїв та намагались його захопити. За схожим сценарієм діяли селяни села Висунське, які об'єктом свого нападу обрали Херсон. На придушення цих повстань у листопаді 1919 р. з фронту були направлені окремі полки й дивізії денікінської армії.

Денікінський режим не зміг зупинити наступ Червоної армії, тому 2 та 3 лютого 1920 р. нею було захоплено Миколаїв та

Херсон відповідно. 7 лютого вже Одеса була окупована Червоною армією. Владу в Одесі одразу взяв до своїх рук Революційний комітет, який оголосив себе губернським органом влади. У цей час у складі Губревкому було три більшовики та по одному представникові від Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) та Української комуністичної партії (боротьбистів). Протягом майже всього 1920 р. в Одесі продовжували існувати осередки як загальноросійських партій, так і українських. Але ділитися владою більшовики не збиралися ні з ким, тому поступово почали вичавлювати ці партії з політичного простору, дедалі активніше застосовуючи методи терору.

Першою такою акцією стали вибори до Одеської ради робітничих і червоноармійських депутатів, у яких взяло участь трохи більше чверті населення міста (110 тис. осіб). Ці вибори не були загальними, у них не брали участі «позбавленці», голосування було відкритим, кандидатури обговорювали на зборах і тут же обирали шляхом підняття рук. До всього, комуністи, які отримали майже 70 % місць у раді, домоглися виключення (вигнання) з неї меншовиків, правих есерів та лівих есерів-інтернаціоналістів. Єдиними їхніми союзниками на той час залишилися борбисти.

Як і 1919 р., газета «Известия», починаючи з 20 квітня, почала друкувати списки розстріляних осіб. Саме цього дня розпочав роботу 2-й губернський з'їзд рад, який заклав нормативну базу для розгортання політичного терору, адже віднині всіх відкритих ворогів радянської влади або просто не задоволених її політикою оголошували «бандитами», які підлягали фізичному знищенню. Віднині винесення розстрільних вироків «душителям пролетарської революції» освячувалося «волею робітників і селян в особі своїх представників — колеги Одеської губернської надзвичайної комісії».

У місті протягом перших трьох місяців існування радянської влади запанувала похмура атмосфера. За цей період було заведено 132 справи на 155 осіб, з яких 82 особи протягом декількох місяців, починаючи з кінця березня, було розстріляно. Причому ці дані неповні, тому що відсутня інформація про

осіб, які не були реабілітовані або справи яких навіть не подавали на реабілітацію. Загалом, за далеко неповними даними, протягом 1920 року ОГНК було заарештовано 10 225 осіб, відправлено до концтаборів — 1558, розстріляно — 1477.

Найбільшого розмаху червоний терор набув у серпні—вересні 1920 р., коли у селян почали масово вилучати вирощений врожай та худобу під гаслом «походу на куркуля», що, у свою чергу, призвело до зростання повстанського руху. Особливо масовими та організованими селянські виступи були в Балтському та Первомайському повітах Одеської губернії, де був значний прошарок національно свідомого селянства та сприятливі географічні умови.

Таким чином, 1920 р. на півдні України, як і по всій країні, відбувалися процеси, які стали визначальними на багато десятиліть і серед яких найбільш згубними стали політичний терор, знищення селянства як класу приватних власників та встановлення однопартійної системи.

## Крим у 1917—1921 рр.

Напередодні повалення царизму в 1917 році Крим адміністративно належав до Таврійської губернії Російської імперії. Усі попередні бойові дії Першої світової війни практично не зачепили кримської території; певну загрозу російським позиціям тут створювали хіба що турецькі та німецькі військові кораблі. Тиловий спокій несподівано завершився, коли Лютнева революція подарувала шанс народам та політичним партіям імперії реалізувати свої прагнення. Певна частина кримського суспільства очікувала на демократичні перетворення синхронно із рештою Росії під керівництвом петроградського Тимчасового уряду. Однак революційна стихія висувала на перший план організації та рухи, які прагнули кардинальних перетворень: соціалізму та національного самовизначення.

Згідно із загальноросійським переписом 1897 року, відносно більшість населення Таврійської губернії становили

українці — 42,2 %. Цю перевагу забезпечували три материкових повіти Таврії: Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський (близько 900 тис. осіб). У Криму ж проживало близько 546 тис. — представники більш ніж тридцяти народів, серед яких відносно більшість становили кримські татари — 35,6 %. Однак кримців на півострові все ж було менше, ніж тих, кого імперська влада і статистика зараховували разом до «триєдиного російського народу». Окремо ж росіяни становили 33,1 %, а українці — 11,8 % кримського населення.

Створення в Києві Центральної Ради активізувало український національний рух по всій колишній імперії: українські громади організовували національні представництва, у частинах Російської імператорської армії розпочався процес українізації. Не минули ці тенденції і Крим. Невдовзі у губернському центрі постали Сімферопольська українська громада та Український військовий клуб імені гетьмана Петра Дорошенка. Одним із провідних активістів цих організацій був прапорщик 32-го запасного полку Юрій Тютюнник, який згодом став генерал-хорунжим Армії УНР. У травні 1917 року з українізованих підрозділів кримської столиці Тютюнник створив Перший Сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка.

Тим часом у Севастополі Українська чорноморська громада на чолі з учителем жіночої казенної гімназії В'ячеславом Лашченком приступила до українізації Чорноморського флоту, де на той час близько 65 % особового складу походили з українських губерній. До кінця 1917 року над багатьма кораблями замайоріли синьо-жовті стяги. Серед інших український прапор підняв флотський велетень — лінкор «Воля» (дореволюційна назва «Імператор Олександр III»). За рахунок солдатів та матросів чисельність українських громад у Криму досягла кількох тисяч осіб. Вони проводили велелюдні маніфестації, помпезно відзначали національні свята, відсилали делегатів до Києва.

Лідери Центральної Ради пустили на самоплив процес національного самовизначення українських вояків. Загальна ейфорія не дозволила вчасно зрозуміти, що українізація піхотних та

флотських частин відбувалася лише поверхово. Спершу серед вояків спрацьовував інстинкт земляцької солідарності, їх захоплювала можливість культурної самореалізації, якої українці не мали за царату. Але загалом національна свідомість вояків, більшість з яких походили зі звичайних селянських родин, була невисокою. Їх із легкістю переагітували більшовицькі емісари. Соціальні і класові гасла часто переважали над почуттям патріотизму до новонародженої України.

Паралельно з українським на півострові розгортався кримськотатарський національний рух. Напередодні революції у мусульманському середовищі Криму домінувала османська культура, яка встигла пустити міцне коріння і нікуди не зникла з часу російської анексії у XVIII столітті. Як і більшість тогочасних мусульманських суспільств, кримські татари модернізувалися досить повільно. Релігійна ідентичність і традиційні устої гальмували національний розвиток. Крім того, ще від часів Ісмаула Гаспринського<sup>1</sup>, кримськотатарський рух перебував під сильним впливом панісламістських і пантюркістських ідей, які закликали кримців інтегруватися у ширші культурно споріднені спільноти Російської імперії.

Та попри всі несприятливі обставини, лідери кримських татар зуміли організувати свій народ і задекларувати метою національне самовизначення на півострові. 7 квітня 1917-го на 3'їзді мусульман Криму в Сімферополі було створено Мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) на чолі з молодим муфтієм Номаном Челебіджиханом. Дуже швидко Мусвиконком перетворився на національне представництво кримських татар, з яким рахувалися і Тимчасовий уряд, і Центральна Рада.

Значну роль у визначенні вектора розвитку кримськотатарського національного руху відіграв Перший Всеросійський мусульманський з'їзд, що проходив 1—11 травня 1917 року

<sup>1</sup> Ісмаул Гаспринський (1851—1914) — кримськотатарський просвітник. Один з основоположників джадидизму (руху за модернізацію мусульманської освіти) і пантюркізму (ідеології національної єдності тюркських народів). Його ідеї справили значний вплив на мусульманські народи Російської імперії.

в Москві. На ньому кримськотатарські представники стали свідками дебатів між прихильниками двох підходів до вирішення мусульманського питання в Росії. Член меншовицької фракції РСДРП Ахмед Цаліков (осетин) переконував у необхідності збереження унітарної російської держави для забезпечення культурних прав широкої мусульманської спільноти. Натомість більшість з'їзду підтримала азербайджанця Мамед Еміна Расулзаде, який виступив за федералізацію і створення окремих автономій для різних мусульманських народів.

У липні Номан Челебіджихан і Джафер Сейдамет створили партію Міллі Фірка, що виступила із програмою національної автономії кримських татар. Лідери національного руху розробили амбітний проект репатріації до Криму сотень тисяч татар з Росії та Румунії для виправлення несприятливої демографічної ситуації на півострові. Мусвиконком, як офіційний представницький орган, займав більш виважену позицію. У «Політичній програмі татарської демократії» наголошувалося, що долю півострова мають вирішити Всеросійські Установчі збори. Аналогічну позицію посідала більшість національних рухів колишньої імперії.

Мусвиконком активно опікувався організацією кримськотатарських військових частин, основу яких мав скласти Кримський кінний полк, що перебував на фронті. До його повернення на півострів вдалося створити національний батальйон. Під час «націоналізації» підрозділів колишньої імператорської армії кримці активно взаємодіяли з кримськими українцями і мали підтримку Центральної Ради.

Долю Криму обговорювали під час 3'їзду поневолених народів Росії у Києві 21—28 вересня 1917 року, у якому взяла участь кримськотатарська делегація. Центральна Рада орієнтувалася переважно на етнографічний критерій визначення кордонів. Крим не був місцем, де український народ переважав чисельно. Під час 3'їзду українці пересвідчилися у прагненні кримців до самовизначення на території півострова. Тож у Києві погодились, що Україна охоплюватиме лише материкові повіти Таврійської губернії. Разом із Кримом та іншими національними ав-

тономіями Україна планувала увійти до складу демократичної федеративної Росії, а отже, питання кордонів не стояло гостро.

Процес суверенізації окраїн колишньої імперії активізувався після Жовтневого перевороту більшовиків. Легітимний загальноросійський уряд зник, і, поки він не відновився, національні рухи самочинно взялися за створення суб'єктів майбутньої федерації. 20 листопада Центральна Рада проголосила Українську народну республіку (УНР). У тексті III Універсалу зазначалося, що у складі УНР перебуває Таврійська губернія без Криму.

Кримці відповіли на більшовицький переворот одразу двома установчими асамблеями. На з'їзді земств і міських дум в Сімферополі 3—6 грудня створено губернську Раду народних представників (РНП), яка орієнтувалася на майбутній (небільшовицький) центральний уряд Росії. 9 грудня у Бахчисараї розпочав засідання Курултай, підготовку якого Мусвиконком розпочав ще у жовтні. 26 грудня на Курултаї було проголошено Кримську народну республіку (КНР), ухвалено її конституцію та створено національний уряд (Директорію) на чолі з Челебіджиханом.

Кримську Директорію одразу визнав Київ. Представники Центральної ради були присутніми на засіданні Курултаю. За сподами Асана Сабрі Айвазова, війська Центральної ради допомогли підрозділам Кримського кінного полку, які поверталися на півострів, відбитися від червоногвардійців в районі Олександрівська (Запоріжжя). Залишаючи півострів кримцям, Центральна Рада прагнула зберегти контроль над місцевими українізованими частинами і флотом. 22 грудня вона призначила Дмитра Антоновича генеральним секретарем морських справ УНР.

Як РНП, так і Директорія вважали себе вищою владою на території Криму, однак до відкритого протистояння між ними не дійшло. Їх згуртував більш грізний ворог — більшовики<sup>1</sup>. Рада народних комісарів не визнала кримські уряди і розпочала підготовку

<sup>1</sup> Тут і далі сили, які виступали на боці Ради народних комісарів Володимира Леніна, спрощено названо «більшовиками». Реальна ситуація була складнішою. Крім Російської комуністичної партії (більшовиків), на боці лєнінського уряду в різний час виступали також інші ліворадикальні сили: ліві есери, анархісти, боротьбисти тощо.

до захоплення влади на півострові. Директорія і РНП спиралися на Кримський революційний штаб (пізніше перейменований на Штаб кримських військ). Йому підпорядковувалися, зокрема, кримськотатарські кіннотники, яких називали «ескадронцями».

На середину грудня терором і пропагандою більшовики змогли захопити владу в Севастополі та на всіх кораблях Чорноморського флоту. Замість українських прапорів на щоглах замайоріли червоні. Тимчасовий Військово-революційний комітет спрямував збільшовичених матросів на захоплення решти Криму. Червону морську піхоту оперативно перекидали кораблями із Севастополя у різні порти Криму. Під час боїв у січні 1918 року ескадронці та антибільшовицькі російські офіцери не раз переходили у контрнаступ: 11—13 січня вони невдало намагалися захопити Севастополь. Та все ж противник значно переважав кількісно і за рівнем озброєння, тому війська Кримського штабу були розбиті в усіх основних зіткненнях. Пригнічений поразками і марними спробами досягти перемир'я Челебіджихан склав із себе повноваження голови Директорії. 26 січня червоні захопили весь Крим і розігнали Курултай. Більшості лідерів КНР вдалося врятуватися втечею закордон або сховатися у горах, але муфтія більшовики схопили та ув'язнили в Севастополі.

Боротьба за українську столицю взимку 1918 р. також не обійшлася без участі моряків-чорноморців. Вони брали участь у боях по обидва боки барикад. Ще 9 листопада із Севастополя до Києва на підтримку Центральної Ради відбув Окремий морський курінь імені гетьмана Петра Сагайдачного під командуванням мічмана Якіма Христича (612 вояків). Матроси куреня брали участь у придушенні більшовицьких заворушень у столиці, зокрема повстання на «Арсеналі». Майже всі вони загинули у боях з червоними військами Муравйова. У той самий час загін збільшовичених моряків на чолі з матросом Андрієм Полупановим наступав на Київ у складі «1-ї революційної армії Південного революційного фронту для боротьби із контрреволюцією». Після захоплення Києва 8 лютого Полупанов став військовим комендантом української столиці.

В окупованому більшовиками Криму розгорнувся маховик червоного терору проти офіцерів, чиновників, заможних громадян та представників кримськотатарського національного руху. За два місяці жертвами масових вбивств стали кілька тисяч кримчан. Свідки цих кривавих подій назвали їх «варфоломіївськими ночами», однак більшого поширення набув русифікований варіант назви: «ереміївські ночі». Серед багатьох інших 23 лютого більшовики розстріляли Номана Челебіджихана, якого до цього близько місяця утримували в ув'язненні. У національних окраїнах колишньої імперії червоний терор початку 1918 року часто набував не класового, а етнічного характеру: у Криму страждали кримські татари, у Києві — українці, у Баку — азербайджанці і так далі<sup>1</sup>.

Декларація незалежності УНР та укладення нею Брестського договору із Центральними державами стали запорукою українського контрнаступу. У березні після повернення Центральної Ради до Києва спільні військові операції українських та австро-німецьких військ продовжилися. Союзні армії діяли окремо під власними командуваннями, лише зберігаючи між собою оперативний зв'язок. 19 березня 1918 року більшовики проголосили Соціалістичну Радянську Республіку Тавриду, сподіваючись, що «республіканський статус» вбереже півострів від німецького наступу. Однак радянська Таврида проіснувала недовго.

Як вже було зазначено, Центральна Рада відмовилася від територіальних претензій на Крим у листопаді 1917 року. Однак відтоді ситуація істотно змінилася. УНР проголосила незалежність, і тепер вже не передбачалося, як раніше, що Крим і Україна будуть суб'єктами єдиної федеративної держави. Утвердження ворожого політичного режиму на півострові загрожувало південним кордонам України, позбавляло свободи дій в акваторії

<sup>1</sup> Кримські стихійні розправи збільшовичених солдатів і матросів взимку 1917/18 були одним із перших актів масового терору на просторах колишньої Російської імперії. А вже події червоного терору в Криму у 1920—1921 роках стали прикладом наймасовіших вбивств за весь час російської громадянської війни. Тоді радянські каральні органи під загальним керівництвом Бєли Куна і Розалії Землячки знищили кілька десятків тисяч людей, переважно пов'язаних із білогвардійським режимом Петра Врангеля.



Чорного і Азовського морів. Події зими 1917/18 років яскраво засвідчили цю банальну істину. Тому українське керівництво переглянуло своє ставлення до самовизначення Криму і розпочало боротьбу за приєднання півострова. Центральна Рада оприлюднила ухвалений ще 14 січня закон, у якому проголосила суверенітет УНР над військовим і торговельним Чорноморським флотом і порушила перед Центральними державами питання про статус Кримського півострова. Проблема полягала у тому, що Німеччина не визнавала прав України на Крим, посилаючись на III Універсал Центральної Ради.

За наказом військового міністра Олександра Жуковського українське командування сформувало зі складу Запорозького корпусу Армії УНР Кримську групу під командуванням полковника Петра Болбочана. Таємне завдання групи полягало в тому, щоб випередити німців, першими пробитися на півострів і заволодіти Чорноморським флотом у Севастополі. 12 квітня Кримська група, зосередившись на станції Лозова, з боями вирушила на південь.

Німці вирушили на Крим «традиційним» маршрутом. 15-та дивізія Ландверу підійшла до Перекопу і розпочала штурм Турецького валу. Діючи на випередження, Кримська група Болбочана зайшла з боку Новоолексіївки. 22 квітня українські війська блискавично прорвалися через Сиваш і захопили Джанкой. Успіх операції був забезпечений тим, що напередодні Кримська група захопила більшовицькі шифри. За їх допомогою Болбочан дезінформував ворожі штаби, повідомивши, що через Сиваш відступають радянські війська. Під їх виглядом болбочанівці прорвалися в кримські степи.

За сприяння кримськотатарських повстанців, група Болбочана першою визволила Сімферополь, Бахчисарай і вийшла на дальні підступи до Севастополя. Занепокоєне такими маневрами, німецьке командування висунуло Болбочану ультиматум негайно покинути Крим. Від збройного зіткнення між союзниками врятував лише наказ із Києва: відступити.

Тим часом налякані червоні командири почали тікати із Севастополя. На волю з тюрем вийшли морські офіцери і від-

новили командування флотом. До міста прибула делегація УНР, яка переконала офіцерів у необхідності підпорядкування Україні. Рішення ухвалили з урахуванням підсумків делегатських зборів на лінкорі «Воля» та настроїв української більшості команд. За наказом контр-адмірала Михайла Сабліна, 29 квітня 1918 року на лінкорах, крейсерах, деяких есмінцях були спущені червоні прапори та підняті українські.

На жаль, ця подія залишилася красивим символічним актом і не призвела до встановлення української влади над Кримом і флотом. Після відступу болбочанівців контроль над півостровом дістали німці. Частина кораблів Чорноморського флоту було виведено із Севастополя до Новоросійська і там затоплено. У Севастополі під українськими прапорами залишилася лише ескадра контр-адмірала Михайла Остроградського. Нові господарі привласнили ці кораблі, а екіпажі висадили на берег. Одночасно за участі німецького командування в Києві відбувся державний переворот і замість Центральної Ради в Україні було встановлено режим гетьмана Павла Скоропадського.

На початку травня у Сімферополі відновили роботу Курултай і кримська Директорія. Кримськотатарський національний рух сподівався на перетворення власних представницьких інституцій на загальнокримські органи влади шляхом кооптації до них представників усіх національних спільнот півострова. На посаду прем'єр-міністра висунули Джафера Сейдамета. Однак сформувати багатонаціональний уряд Сейдамет не зміг: його кандидатуру не підтримали загальноросійські політичні партії, які діяли в Криму.

Натомість до влади прийшов Кримський крайовий уряд на чолі з литовським татариним генерал-лейтенантом Мацеєм (Сулейманом) Сулькевичем. Уряд, створений за сприяння німців із представників різних політичних сил та народів, почав діяти 25 червня 1918 року. Сейдамет отримав портфель міністра закордонних справ.

Гетьман Скоропадський не визнавав незалежності Криму і взяв курс на приєднання півострова до Української Держави.

Позаяк дипломатичними засобами схилити до цього Сулькевича не вдалося, Київ розпочав митну блокаду півострова. Восени 1918 року комплекс економічних і дипломатичних засобів впливу нарешті приніс бажані результати: уряд Сулькевича погодився на відновлення переговорів з Україною. До листопада сторони змогли дійти згоди про встановлення федеративних відносин між Кримом та Українською Державою. Однак справу знову не було завершено через повалення гетьманату в Києві, поразку Центральних держав та активізацію у Північному Причорномор'ї Антанти і денікінців.

Протягом 1919—1920 років Крим не раз переходив з рук у руки. До кінця квітня 1919 року тут діяв крайовий уряд Соломона Крима під захистом військ Антанти і денікінців. До кінця червня того ж року півострів належав більшовикам, які проголосили Кримську Соціалістичну Радянську Республіку. Після цього до листопада 1920-го Крим знову був під владою білих. Директорія УНР, яка сама перебувала у складній воєнно-політичній ситуації, не мала змоги безпосередньо втрутитися у цю боротьбу. Тим не менше українські політики продовжували триматися курсу попереднього гетьманського уряду про необхідність уведення Криму до складу УНР: або безпосередньо, або як складової Чорноморської федерації України, Криму, Кубані і Кавказу. Відповідні пропозиції українська делегація підготувала для Паризької мирної конференції, що тривала протягом 1919 року за підсумками Першої світової війни.

Протягом 1919—1920 років в Ялті діяла Крайова українська рада на чолі з Павлом Горянським. За домовленістю з дипломатичною місією УНР на Кавказі Мала Рада Крайової української ради виконувала роль українського консульства в білогвардійському Криму. Утім, її діяльність обмежувалася фінансовою підтримкою місцевої української громади. Про визнання дипломатичного статусу з боку денікінців (з ними УНР вела бойові дії з 28 вересня 1919 року) не могло бути й мови. Тільки безвихідна ситуація змусила нового білогвардійського головнокомандувача Петра Врангеля шукати шляхів порозуміння з Директорією УНР

1920 року. На переговорах йшлося не про статус Криму, а про можливу військову співпрацю проти спільного ворога.

Складні часи переживав також кримськотатарський національний рух. На початку 1919 року в середовищі Міллі Фірки відбувся розкол. Частина впливових членів партії, серед яких був Велі Ібраїмов<sup>1</sup>, пристала на бік більшовиків, які проявляли більшу гнучкість у національному питанні, ніж білі. До того ж деякі більшовицькі лідери підтримували концепцію «східного маршруту соціалістичної революції»: розхитування капіталістичного світу через підтримку визвольних рухів колоніальних народів Азії<sup>2</sup>. Частину кримців приваблювала ідея перетворення півострова на плацдарм для революціонування мусульманського Сходу. Натомість оточення Джафера Сейдамета шукало можливостей вписати кримськотатарську державність в систему міжнародних відносин, яку вибудовувала Антанта. Перебуваючи у Варшаві, Сейдамет просував ідею надання мандату<sup>3</sup> на Крим Польщі. Цей проект так і залишився нереалізованим серед низки подібних: мандату Польщі на Східну Галичину, мандату Італії на Грузію і Азербайджан, мандату США на Вірменію.

Що цікаво, у більшовицькому таборі не було послідовної лінії щодо республіканської приналежності Кримського півострова. Народний секретаріат радянської УНР на чолі з Миколою

<sup>1</sup> Велі Ібраїмов (1888—1928) — видатний кримськотатарський державний діяч. Початку був членом національної партії Міллі Фірка, пізніше перейшов на бік більшовиків. На посаді голови Центрального виконавчого комітету Автономної Кримської СРР здійснював політику коренізації (татаризації), сприяв розвитку національної культури кримських татар. Засуджений до смертної кари сталінським режимом.

<sup>2</sup> Ідею спірання революційних сил на поневолені народи в колоніях, передусім на мусульманські, підтримував Лев Троцький, Григорій Зинів'єв, Юрій Гавен та інші більшовицькі керівники. Мірсаїд Султан-Галієв навіть виступив з ініціативою створення мусульманської комуністичної партії та мусульманської Червоної армії. Кульмінацією цих прагнень став помпезний 1-й З'їзд народів Сходу в Баку 1—8 вересня 1920 року, організований Комінтерном.

<sup>3</sup> Після Першої світової війни переможці забрали у Німеччини та Османської імперії їхні колоніальні володіння і залежні території на Близькому Сході, в Африці і на Тихому океані. Згідно із Версальським договором, ці території переходили у відання Ліги Націй, яка надавала державам-переможцям мандат на управління. Держави-мандатарі зобов'язувалися піклуватися про мешканців підмандатних територій. Населення найбільш розвинених підмандатних територій (група А) поступово готувалося до самовизначення і набуття суверенітету.

Скрипником вважав Крим невід'ємною частиною України — аж до часу проголошення Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди у березні 1918 року. Так само українські більшовики претендували на Крим на початку 1919 року, під час свого другого повернення до України. Належність Криму до Росії була врегульована в Договорі про кордони між УСРР і РСФРР від 10 березня 1919 року.

Влітку 1919 року представники лівої фракції УСДРП, які намагалися порозумітися з більшовиками, вимагали приєднання до радянської України низки прикордонних областей, серед яких був і Крим. Через рік з аналогічними пропозиціями до керівництва РСФРР звернувся колишній лідер УСДРП Володимир Винниченко, але так само безуспішно.

У період білогвардійської окупації Криму підірвну і розвідувальну діяльність на півострові вів Закордонний відділ (Закордот) ЦК КП(б)У. Одразу після захоплення Криму Червоною армією у листопаді 1920 року на засіданні Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР було вирішено створити Кримський раднаргосп та підпорядкувати його Промбюро України. (В інших випадках, як наприклад з Таганрозьким округом, аналогічні рішення в економічній сфері передували адміністративному перепідпорядкуванню). Однак вже через місяць позиція радянського керівництва змінилася і Кримський раднаргосп віддали у відання безпосередньо ВРНГ РСФРР.

У січні 1921 року на спільному засіданні Кримського ревкому і Кримського обкому РКП(б) розглядали питання «Про політичні відносини Криму з РСФРР і УСРР», за результатами якого було вирішено визнати найбільш оптимальним підпорядкування Криму безпосередньо Москві. Під час подальших нарад більшовики відкинули також пропозиції зі створення кримськотатарської національної республіки із власним народним комісаріатом закордонних справ.

18 жовтня 1921 року було підписано декрет про утворення Автономної Кримської СРР у складі РСФРР, пізніше відомої як Кримська АРСР.

## Зміст

Вступ.....	3
<b>ЗАХІДНИЙ КОРДОН ЄВРАЗИЙСЬКОГО СТЕПУ У XIII—XV СТ.</b>	
<b>(А. ДОМАНОВСЬКИЙ)</b> .....	6
Західні кордони Улусу Джучі. Золотоординський Крим.....	7
Відособлення Кримського улусу. Турецьке завоювання Криму.....	25
У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату.....	41
<b>ОСІЛЯ УКРАЇНА У ВЗАЄМИНАХ ЗІ СТЕПОМ</b>	
<b>(КІНЕЦЬ XV — СЕРЕДИНА XVI СТ.) (Б. ЧЕРКАС)</b> .....	55
Литва і Крим: причини конфлікту.....	55
Українці в практиці політичних відносин	
Великого князівства Литовського зі степовими ордами.....	66
Оборона осілого населення України від кримсько-турецьких	
нападів.....	76
Українське козацтво наприкінці XV —	
у першій половині XVI ст.....	88
<b>КРИМСЬКИЙ ХАНАТ:</b>	
<b>ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ЕКОНОМІКА</b> .....	100
Державний устрій Кримського ханату (А. Домановський).....	101
Економіка Кримського ханату (А. Домановський).....	116
Бахчисарай і Москва (А. Домановський).....	135
Крим і Україна (А. Домановський).....	149
Ногайці в підданстві Кримського ханства (В. Грибовський).....	165
<b>СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА. КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ РУХ НА СХІД</b>	
<b>(А. МАСЛІЙЧУК)</b> .....	184
Слобідські полки.....	202
Усвідомлення регіональних особливостей.....	214
Український рух на Слобідській Україні.....	218

**УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП:**

<b>МІЖ «ГРЕЦЬКИМ ПРОЕКТОМ» І «НОВОРОСІЄЮ» .....</b>	<b>227</b>
Ханська Україна (В. Грибовський) .....	227
Нова Січ і початок землеробської колонізації Південної України (В. Грибовський) .....	241
Чорноморське козацьке військо (В. Грибовський) .....	262
Український степ: між «грецьким проектом» і «Новоросією» (В. Грибовський) .....	275
Заснування й розвиток міст південної України (кінець XVIII — середина XIX ст) (Н. Діанова) .....	285
Колонізація Придунайського краю (О. Бачинська) .....	300
<b>ПІВДЕННА УКРАЇНА У РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ .....</b>	<b>319</b>
Революційні події 1917—1920 рр. на півдні України (Т. Вінцовський, О. Шишко) .....	319
Крим у 1917—1921 рр. (М. Майоров) .....	339

Популярне видання

**Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом.  
Український шлях до Чорного моря**

Керівник проекту *В. В. Столяренко*  
Завідувач редакції *К. В. Новак*  
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*  
Учбовий редактор *Ю. О. Сорудейкіна*  
Снічний редактор *В. Г. Євлахов*  
Коректор *О. М. Журенко*



Підписано до друку 22.02.2016.  
ормат 84x108/32. Друк офсетний.  
Гарнітура «Мініон Pro». Ум. друк. арк. 18,48.  
Наклад 21 000 пр. Зам. № 6-02-1603.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»  
Св. № ДК65 від 26.05.2000  
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а  
E-mail: [cop@bookclub.ua](mailto:cop@bookclub.ua)

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»  
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.  
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.  
[www.globus-book.com](http://www.globus-book.com)

## За підтримки

Інституту історії України НАН України  
Історичного факультету Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка  
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою  
історичного факультету Київського  
національного університету  
імені Тараса Шевченка

**ЛІКБЕЗ**  
*історичний фронт*

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату
- Українське козацтво наприкінці XV — у першій половині XVI ст.
- Український рух на Слобідській Україні
- Заснування й розвиток міст Південної України

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонува-  
на книжка може відповісти на чимало питань, які цікав-  
лять і турбують кожного українця.

НБ ПНУС



807422

[www.bookclub.ua](http://www.bookclub.ua)

*трович,  
ького інституту  
ам'яті*

ISBN 978-617-12-0461-4



9 786171 204614